БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМс II 7
1975/Књ. св. 23. 2.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

ЖИВОЈИН БОШКОВ, ИВАНКА В. ВЕСЕЛИНОВ, Др БОЖИДАР КОВАЧЕК,
МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ, ЛАЗАР ЧУРЧИЋ

Главни и одговорни уредник

МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ

КЊИГА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА, СВЕСКА ДРУГА

1975.

МАТИЦА СРПСКА, 1975.

САДРЖАЈ

Др Светозар Петровић, *Студије о Пачићевом канцонијеру* (I) — — — 209
Др Димитрије Богдановић, *Нека запажања о руској редакцији Теодосијевог житија светог Саве* — — — — — — — — — — — 249
Др Димитрије Богдановић, *Пролошко житије светог Саве у руском рукопису XVI века* — — — — — — — — — — — — — — 256
Др Никша Стипчевић, *Љубишина писма Вацлаву Зеленију* — — — — 259
Др Иво Тартаља, *Љубомир Недић и Слободан Јовановић* — — — — 274
Др Радован Вучковић, *Експресионизам у српској поезији до првог светског рата* (II) — — — — — — — — — — — — — — 286
Др Војислав М. Јовановић, *Југословенске архиве у другом светском рату* (III) — — — — — — — — — — — — — — — 308
Теодора Петровић, *Сећања* (II) — — — — — — — — — — — 335

Ситни прилози

Лазар Чурчић, *Још две књиге из библиотеке Захарија Орфелина* — — 379
Гвозден Ерор, *Два писма Антуна Барца Милошу Савковићу* — — — — 380
Гвозден Ерор, *О месту и датуму трагичне смрти Милоша Савковића* — — 382
Др Драгољуб Влатковић, *Једно писмо Иве Андрића из 1922. године* — — 383
Др Драгољуб Влатковић, *Из дипломатског службовања Иве Андрића* — 385

Оцене и прикази

Др Стојан Суботин, И. Голенищев-Кутузов, *Славянские литературы. Статьи и исследования*. Москва, 1973. — — — — — — — — — 391

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

ЖИВОЈИН БОШКОВ, ИВАНКА В. ВЕСЕЛИНОВ, Ар БОЖИДАР КОВАЧЕК,
МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ, ЛАЗАР ЧУРЧИЋ

Главни и одговорни уредник
МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ

КЊИГА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА, СВЕСКА ДРУГА
1975.

МАТИЦА СРПСКА, 1975.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

ЖИВОЈИН БОШКОВ, ИВАНКА В. ВЕСЕЛИНОВ, Др БОЖИДАР КОВАЧЕК,
МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ, ЛАЗАР ЧУРЧИЋ

Главни и одговорни уредник

МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ

КЊИГА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА, СВЕСКА ДРУГА

1975.

МАТИЦА СРПСКА, 1975.

СТУДИЈЕ О ПАЧИЋЕВОМ КАНЦОНИЈЕРУ

Светозар Петровић

Ови сасвим фрагментарни прилози разумијевању поезије Јована Пачића названи су студијама да би се описала заметност и типавост посла којим се баве.

Мука је са Пачићем.

Кад нам се прије двије деценије, послије стогодишње одсутности, вратио, у *Антологији старије српске поезије*, брзо и лако могли смо да препознамо пјесника обдареног и зрелог, и да осјетимо да је пред нама пјесничка појава изузетно занимљива и можда уопће изузетна, али нам је цјелина његовог пјесничког лика остала у многоме нејасна и многи његов стих неразумљив, као што се неразумљивом такође морала да покаже околност да смо готово читавих стотину година историју српске поезије некако гледали а да у њој никако, ни у каквој свјетлости, нисмо видјели Пачићев особен, замашан и разнолик опус.

„Шта поуздано знамо о њему?" Ово реторичко питање, што га је најбољи познавалац живота и дјела Пачићевог изрекао прије двадесетак година, није само још увијек подједнако умјесно него је у међувремену морало и да добије на важности, бар онолико колико је постало јаснијим да Пачићев случај припада врло ријетким, ако не сасвим изузетним, случајевима у књижевности у којима први услов новом разумијевању пјесничког текста није ново читање него баш ново знање.

Пачићева поезија није самоникла, нити је у српској књижевности свога времена била незапажена. Највише баш зато што није таква била, имамо с њом данас, желећи да је разумијемо, толико неприлика.

Мало које дјело српског деветнаестог вијека, колико Пачићева пјесничка збирка, одаје тако изричито и јасно своју свијест о припадности европској пјесничкој традицији. „И ђаче ће видети да је Пачић петраркист." А видјело се такође, лако, да је и анакреонтичар, и пригодни пјесник, и — ако се хоће — човјек рококоа, и што све не. На сваком готово листу његове књиге видјеле су се, или су лако могле да се виде, теме, опћа мјеста, слике и облици европске (и словенске) поезије прошлих вјекова. Није се, међутим, лако дало видјети — и не видимо то заправо још увијек готово никако — какав је специфичан избор из прихваћене традиције Пачићева поезија из-

вршила, у коме специфичном смислу о њему као петраркисти (или, рецимо, анакреонтичару) можемо онда да говоримо и какву специфичну функцију, зато, имају у његовом дјелу — на која посебна значења упућују — они традиционални поступци што их користи. Вријеме је покидало и испретурало све нити изворнога контекста у којему је Пачићева поезија настала, а живој традицији српске поезије она, послије свега, није припала; нису се зато око ње, како то са поезијом прошлости иначе природно бива, у слиједу читања̂ и тумачења̂ успостављале нове мреже односа које би њено потенцијално значење могле да посредују и кад јој изворни контекст није више био жив. Укратко, колико традиционалност Пачићеве поезије јест очевидна, толико нас баш она збуњује: на безброј мјеста помаљају се из ње споне које су је некад с нечим везале, али ми данас рећи чешће не умијемо, него што поуздано умијемо, како смјерају, а поготову какав им је међуодност и каква им је у Пачићеву делу хијерархија и умјетничка функција могла да буде.

На сличан начин извор је нашим неприликама и судбина Пачићеве поезије у српској књижевности. Живој традицији српске поезије — каква се успоставила у другој половини деветнаестог вијека и дотрајала до нашег времена, непрекидно се у некој мјери мијењајући, додуше — она није припала, чак ни у смислу у коме су јој припале појаве (поезија Мушицког, на примјер) што их је основни ток те традиције програматски негирао. У једном тренутку у прошлости Пачићева је поезија тако потпуно утонула у заборав да ће се данас сваком вјероватно чинити помало као претјеривање тврдња да је прије тога тренутка припадала међу најпознатије и, бар на неким странама, највише цијењене пјесничке опусе српске књижевности. Ко још данас, на примјер, памти да прва права српска метрика — Суботићева *Наука о србскомъ стихотворенію*, из 1845 — примјере из поезије Боројевићеве и Пачићеве наводи чешће него примјере из пјесама ма којега другог од неких осамдесет цитираних српских и хрватских пјесника; или да опет Суботићев *Цвѣтникъ србске словесности*, из 1853 — а *Цвѣтникъ* је школска књига, читанка за гимназије у Аустрији — има Пачићевих пјесама више него Милутиновићевих, Стеријиних, Боројевићевих и Његошевих заједно, више него пјесама и једног другог пјесника српског и хрватског, са изузетком Лукијана Мушицког? Довољно позната да је такође позната могла да буде сваком српском пјеснику деветнаестог вијека, а таквог карактера да је — различито од поезије, на примјер, Мушицкога — за нову поезију била релевантна, Пачићева поезија морала је на неки начин дјеловати на настанак и развој нове пјесничке традиције. Како је дјеловала, данас поуздано не знамо. Изречена су, додуше, прва тачна и значајна запажања о траговима Пачићевим у поезији Бранковој и Змајевој, али поузданије још увијек утврђујемо колико је Пачић на поједине српске писце утјецао као зналац војних наука. Асимилиран а потиснут у заборав, Пачић није дио онога контекста у коме смо новију српску поезију традиционално навикли да видимо. Све што му новија српска поезија евентуално дугује, одавно смо већ навикли видјети као заслугу других вјеровника. Биће да је један од важнијих разлога што Пачић у наше вријеме понеког историчара

књижевности иритира — што и послије стотину и педесет година може изазвати емоционално ангажирану ружну ријеч о себи — управо у томе што је тако очигледно зрео пјесник а чини се тако непотребним у тумачењу развоја новије српске поезије. Али о заслугама, па и о утјецају као заслузи, још је најмање овдје ријеч. Док нас занима прије свега могућност да Пачићеву поезију разумијемо, ријеч је првенствено о оном поремећају историјске перспективе који нам не дозвољава да његову поезију читамо онако како се поезија прошлости природно чита: уз такво одржавање дистанце према дјелу какво нам омогућује само виђење дјела у живом току једне традиције, што значи и живом односу према другим дјелима, и живом односу других, и новијих, дјела према њему.

Данас више углавном не постоје разлози због којих је Пачићева поезија у једном тренутку морала да буде заборављена, али то не значи да јој се можемо једноставно вратити, као да се ништа у међувремену није догодило. Ново разумијевање појединог дјела и ново разумијевање читаве традиције којој дјело припада међусобно су, наравно, потпуно условљени. Да ћемо Пачићеву поезију моћи поново да разумијемо, вјерујемо највише зато што се у посљедњим деценијама пред нашим очима успоставља таква нова слика развоја српске поезије у којој се мјеста може наћи и за ново читање Пачићевих пјесама. Специфичност, међутим, Пачићеве судбине у историји српске књижевности чини да су нова знања о Пачићу, о изворном контексту и изворним релацијама његовог дјела, не само услов него и могуће важно помоћно средство новог разумијевања његове поезије.

Пажљиво (да не буде и заморно?) огледавање појединости, ситан и пипав посао око утврђивања појединих извора, узора и утјецаја, описивање репертоара Пачићевих облика колико и биљешке о његовом стиху и пјесничком језику, све дакле оно чиме се ове студије баве, па и неколико позамашних дигресија које су у њих укључене, зачето је надом да се и из фрагментарних огледа ове врсте може на неки начин отворити нека нова перспектива на неки вид Пачићеве поезије.

Колико су замишљене систематски, као потпуно разматрање којег посебног питања, предмет је овим студијама Пачићева збирка *Сочиненїя пѣснословска,* објављена у Будиму 1827. Систематски се могао, наравно, приказивати Пачићев репертоар облика, систематску су основу себи такође могли да присвоје закључци упоредно-типолошки. Пачићеви узори и потицаји нису се овдје могли приказати ни на који начин потпуно и систематски. Биће свакако корисно да стручњаци за поједине стране књижевности успореде Пачићеве пјесме пажљиво са оним појединим опусима који се Пачићевом чине сродни. Нешто ће се ново тако свакако и наћи. Искуство компаративних истраживања, наших колико и страних, из времена у коме су узори и утјецаји били главна мета истраживачу, показује, међутим, да покушаји систематског утврђивања страних узора појединог пјесника значајне резултате доносе само изузетно: на примјер, у случајевима у којима се покаже да је баш нека одређена страна књига, збирка или антологија, била томе писцу трајан или најважнији извор информације или инспирације. Иначе, поготову кад је ријеч о писци-

ма који припадају каквој чврстој пјесничкој традицији (на примјер, петраркистичкој), унутар које постоје на стотине ако не и хиљаде текстова који међусобно сви један на другога по нечему личе (зато што се и врло различите пјесничке концепције остварују овдје радо помоћу истога неког ограниченог фонда пјесничких слика и стилских поступака), систематско испитивање склоно је да нас обаспе гомилама мало вриједних запажања о сличностима и подударностима. Нису ријетка, ни код нас ни на страни, таква систематска истраживања која су на крилима великог мноштва утврђених али тривијалних сличности доводила у везу појаве међу којима није било никакве битне сродности, па никаквог до ли посредног ни фактичког односа. На стварне подударности човјек наиђе обично случајно. Човјек годинама може да познаје један италијански и један српски сонет, годинама може тим пјесмама с времена на вријеме да се враћа, и да га свака од њих при сваком читању на нешто подсјећа, па да му се тек једнога касног дана обје случајно нађу под истим погледом и да тек тада схвати да су у међусобном односу који је сасвим сличан односу оригинала и пријевода. Случајни наласци ове врсте основа су оним студијама о Пачићевим узорима које овдје слиједе; учинио се од тих случајних налазака и понеки корак даље, према оцртавању хоризонта којему описани појединачни случајеви припадају, али није тај корак желио да пређе ивицу понора: да прихвати оне неограничене могућности навођења сличности и подсјећања које су се (а гдје ће ако неће у петраркистичкој поезији?) више пута спремно нудиле.

Ако је до ивице понора остало још поузданог тла, неко ће то лако утврдити. Питање о Пачићевим узорима није овдје било питање о оригиналности и аутентичности његовог дјела него питање о карактеру и компонентама његовог пјесничког свијета, па се чинило важнијим да се у том облику исправно и јасно постави неголи да се на њега потпуним инвентаром одговори. И иначе, брзо ће се запазити да се ове студије готово чешће закључују образлагањем питања, или навођењем студијских могућности и потреба, него исцрпним одговорима и рјешењима. А кад се на мјестима учини да су опис или огледавање којег аспекта Пачићеве поезије постали само основом која се користи да би се образложила каква општенитија питања и потребе у проучавању српске поезије, биће можда добро да се зна да таквим током излагање није пошло ненамјерно, а да такође понешто о Пачићевој поезији говори околност да је баш од расправе о њој таквим током пошло.

1. Сонет „Сну" и Бовани Дела Каза

Можда је најпознатија Пачићева пјесма, данас, његов антологијски сонет „Сну" — једна од двију пјесама тога наслова (а обје су, како ће се касније видјети, заправо сонети) у збирци *Сочиненїя пѣснословска* (С.п.). Налази се на стр. 113—114 збирке, при крају првога њеног дијела — „Любица или како покой ме бѣжи" — као

пјесма бр. 106 (Л. 106)[1]. Сачувају ли се, уз извјесно поједностављење, све изворне особине правописа и графије[2], текст пјесме гласи:

Сне о! мирне, влажне, тавно-мрачне ноћи
Болным Снагодавный, блажашиій Сине!
Твоя Сласть намь чини, све да зло нас мине,
Хоћеш ли ми кадгод ядном ты помоћи?

Живот опор без тебе је у тѣсноћи;
Сердце неможʼ тужно ни да одумине,
Словом једным; надежда му непросине:
Без тебе сам ядан, скорбан у бѣсноћи.

Слети, разстри тавна сверху мене крыла;
Дай ми покой, Снитʼ от Драге ми поклони:
Сновидѣнʼя тебʼ у руку сладка јесу.

Тек у Сну ми Љуба наклонена была,
Сне! противно теби, молимь, Све уклони;
Да на Сань ми твое Силе ню донесу.

Пачићева је пјесма у већем свом дијелу толико зависна од једног славног италијанског сонета да би му се могла, уз неко оклијевање, сматрати препјевом. Аутор је италијанског предлошка ренесансни пјесник Бовани Дела Каза (Giovanni Della Casa), а пјесма гласи[3]:

O sonno, o de la queta, umida, ombrosa
notte placido figlio; o de' mortali
egri conforto, oblio dolce de' mali
sì gravi, ond'è la vita aspra e noiosa;

soccorri al core omai, che langue e posa
non have, e queste membra stanche e frali
solleva: a me ten vola, o sonno, e l'ali
tue brune sovra me distendi e posa.

Ov'è 'l silenzio che 'l dì fugge e 'l lume?
e i lievi sogni, che con non secure
vestigia di seguirti han per costume?

Lasso, che 'nvan te chiamo, e queste oscure
e gelide ombre invan lusingo. O piume
d'asprezza colme! o notti acerbe e dure!

Ко је Дела Каза? Аутор једног славног сонета, али писац, данас, не само код нас, поприлично непознат, појава уз то у историји књижевности сасвим спорна, а у нашем контексту, како ће се у овом расправљању с временом ваљда видјети, врло занимљива, па може овдје бити мјеста покушају да му се укратко прикаже лик и судбина.

Биографија Дела Казина на први поглед подоста личи на више других пјесничких биографија његовог времена. Рођен је 28. јуна 1503, вјероватно у Фиренци. Школе је учио у Болоњи и Фиренци, да би студије права опет у Болоњи наставио. Студентске дане провео је весело и помало блудно, у друштву у коме се нашло неколико људи који ће се домоћи неке књижевне славе, међу њима знатно старији Francesco Maria Molza (чије ће најпознатије дјело *Ninfa tiberina* бити посвећено славној куртизани Faustini Mancina) и Дела Казин готово вршњак, будући надбискуп дубровачки Lodovico Beccadelli[4]. Вјешти и амбициозни Дела Каза стећи ће ускоро пријатељство читавог реда утјецајних људи свога времена, међу њима и пјесника Pietra Bemba, па ће убрзо, 1534, започети уз њихову помоћ своју успјешну, и у прво вријеме вртоглаву, црквену каријеру. Већ 1544. је надбискуп Беневента, а нешто касније, као човјек провјерених дипломатских и говорничких способности, постаје папски нунције у једном деликатном времену на једном деликатном подручју: у годинама одржавања тридентског концила, а у Венецији, која је до јуче, у осеци својих никад најсрдачнијих односа са Римом, била готово потпуно отворена за идеје и агитаторе реформације, и то са задатком да уведе инквизицију на тло Републике. Дела Каза је свој посао обавио ваљано. Са свом оштрином своје говорничке вјештине, и црквене истраге, сручио се на Петра Павла Вергерија, бискупа копарског и модрушког, који ће касније, прогнан из своје бискупије а онда и искључен из цркве, постати једном од главних личности протестантске иницијативе у словенском свијету[5]. А све моћи своје, ораторске, полемичке и дипломатске, улагао је такође успјешно у настојање да на политику Венеције — нарочито према Карлу V — утјече у корист интереса Рима који су се тада потпуно подударали и са његовим властитим политичким увјерењима, и са трајном његовом аверзијом према Шпанији. Није зато чудо што је Дела Каза био огорчен кад успјешној мисији у Венецији није слиједио очекивани кардиналски чин него потпуно потискивање у страну. Нови папа имао је обавеза према својим штићеницима, и младеначки ласцивни стихови Дела Казини били су само изговор, али је тај изговор добивао на тежини у новој духовној клими што ју је Тридент успостављао. Дела Каза се повлачи у миран живот, из којега га папа, опет нови, 1555, доводи на важан положај државног секретара, првог дипломате, Ватикана. Кардинал ипак није постао. Умро је, у кући једнога кардинала, 14. новембра 1556.

Правим животом књижевно дјело Дела Казино почело је да живи тек послије његове смрти. Био је већ за живота, наравно, познат као говорник и полемичар, као биограф знаменитих сувременика и отмен епистолограф, врстан писац прозе латинске и италијанске. Знале су се и појединачне његове пјесме. Али тек двије године послије смрти објављене су му сабране пјесме и проза, у издању које је први пут садржавало читав његов мали канцонијер (један од најмањих канцонијера шеснаестог вијека), као и дјело које је писао у посљедњим годинама живота и које му је, често прештампавано и превођено, донијело највећи глас али увелике, све до јуче, одређивало и однос модерних историчара књижевности према његовој

поезији. Био је то *Galateo*, популарна књига о лијепом понашању — толико популарна да је италијанском језику дала једну нову ријеч, јер је galateo постао синоним лијепог понашања и доброг васпитања — у којој су пажљиво а елегантно изложена правила о томе како човјек треба да се влада у друштву и односи према другим људима, како да придобија њихову склоност и при том чува такт и мјеру, па и како да задовољава, рецимо, природне потребе или брише нос. *Галатео* је првенствено био збирка практичких поука и савјета: учио је, врло разборито, да другим људима не ваља, док се с њима разговара, дувати у лице или да се у друштву не смије спавати ни чистити нокте. Садржавао је и нека опћа разматрања о понашању људи — о људима који се понашају по својој глави, умјесто да настоје угодити онима са којима живе, или о неподносивим људима који у сваком друштву желе да буду у центру — али се није развио у онако широко засновано оправдавање новог идеала, ренесансног центлмена, супротстављеног средњовјековном витезу, какво је било тридесетак година раније објављено дјело Б. Кастиљонеа, *Дворанин*.

Било је без сумње нечег површног, ако не бестидног, у тим ренесансним трактатима о лијепом понашању, или још тачније: у клими духа која их је произвела и као најважнију прозу свога времена прихватила. Франческо Де Санктис говори о томе када пише о стилској раскоши прозе шеснаестог вијека која само „loše prikriva unutarnju prazninu i slabost. Praznina nije u intelektu nego u savjesti, koja je ravnodušna i skeptična. Stoga je rad intelekta sav na površini, puka igrarija. I najbeznačajnije teme obrađene su isto tako ozbiljno kao i najteže, jer je svijest ravnodušna prema svakoj temi, bila ona ozbiljna ili isprazna. Ali je ozbiljnost prividna, potpuno formalna i stoga retorična: duh ostaje savršeno ravnodušan. Monsignor Della Casa piše posmrtni govor Karlu Petomu s istom ozbiljnošću, kojom piše „capitolo" o krušnoj peći; jedino što se tu osjeća kao kod kuće, pa je ciničan, dok tamo nije, pa je neuvjerljiv. *Galateo* i *Cortigiano* dvije su najbolje proze toga vremena. One prikazuju uglađeno i elegantno društvo, koje pazi samo na vanjštinu, društvo, u kojem su živjeli Casa i Castiglione, koje je najveću važnost polagalo upravo na običaje i ponašanje."[6] Опћи суд Де Санктисов о идејној и моралној празнини једног времена, о културној и књижевној декаденцији у њему, као да је био саздан управо на дјелима описане врсте, али се у великој мјери пренио и на поезију истог времена, па посебно и на Дела Казину поезију. Вјешт занатлија, била је најљубазнија ријеч која је дуго времена о његовој поезији могла да се чује.

Ако се у посљедњим деценијама поново чешће чују и другачије, није то промјена само у односу према једном типу поезије. У савременим расправама о маниризму и бароку учимо помало запажати оне видове књижевности и духа италијанског шеснаестог и седамнаестог вијека који су остајали у тами у магистралној Де Санктисовој визији. Иако је сугестивност те визије у италијанској књижевној историографији и данас вјероватно већа него што је случај са типолошки сродним књижевно-историјским концепцијама деветнаестог вијека у другим европским књижевностима, хијерархија вриједности на којој је основана данас је сасвим очевидно постала спорна: данас

није више тако непосредно јасно је ли Дела Казиним поступком био оштећен Карло Пети или крушна пећ.[7] Испод површине појава које су се Де Санктису чиниле површнима данас се назиру обриси оне трагике за коју је он вјеровао да је италијански шеснаести вијек више не може произвести. Многе појаве које су се њему чиниле — у књижевности или у животу — једноставно празнима, данас се показују комплекснима.

Комплексна је била, свакако, личност Дела Казина. Узоран џентлмен и ваљан инквизитор нису се у тој личности срели на тлу равнодушне и циничне савјести него на тлу комплексне, понешто резигниране а узнемирене свијести. Сукоб Дела Казе и Вергерија, на примјер, није био само сукоб двију идеја, ни само сукоб двојице кариjериста (који обојица заиста ни због чега као да нису толико патили колико због промаклог кардиналског шешира), него и сукоб двију врста памети: памети комплексне и памети баналне. „Бог не гледа пазимо ли ми на свјетовне обичаје и на правила и украсе свјетовног знања, већ да ли се напајамо Његовом Ријечју и да ли говоримо и чинимо све за славу Његовог Божанског Величанства", писао је Вергерије 1840, тада још добар католик, пескарској маркизи Виторији Колона. Аутору *Галатеа,* ученику Вергилија и Хорација, скептичном клерику којему се још стотину година послије смрти име спомиње као једног од оних Италијана који никад нису отворили бревијара,[8] могла је од те фразе бити само мука.

Ова дигресија о животу и дјелу Бованија Дела Казе стигла је сада вјероватно до посљедње тачке до које је смјела да иде. Али обриси портрета, који се послије свега ваљда назиру, као да олакшавају разумијевање његове поезије — бар лика пјесника, лирског јунака, какав се у његовој лирици успоставља.

2. Опорост Дела Казиног стила

Лирику Дела Казину њен је највећи поштовалац, Торквато Тасо, видио као најбољи узор за онај узвишени стил којему је сам тежио а којему је основну квалитету описао ријечју asprezza. Ријечи aspro и asprezza у италијанском језику означавају окус који бисмо ми зависно од контекста звали киселим, опорим или трпким, некад оштрим или љутим; фигуративно описују тврдоћу, храпавост, грубост, суровост, тежину. (Vita) aspra, каже Дела Каза у сонету сну; Пачић преводи: *(живот) опор;* на самом крају сонета Дела Каза обнавља тај мотив: O piume d'asprezza colme! што преводиоци на разним европским језицима, ако не превиде, обично преводе разрешујући синегдоху али чувајући фигуративан израз, тако да говоре о опорости кревета или лежаја (Чале код нас преводи: *О тврдо перје!).*

У својим расправама о пјесничком стилу — а проблем стила повезује се у Тасовим размишљањима о поезији врло чврсто са проблемом односа савремене теме и епске узвишености, и са проблемом јуначког спјева, дакле са некима од основних тема његове поетике — Тасо се поезији Дела Казиној обраћа у више прилика, у току читавог живота. У младости у ферарској академији држи предавање

о једном Дела Казину сонету. Приговоривши његовим имитаторима, што су запоставили највеће вриједности Дела Казине поезије, жели ове да покаже прелазећи са разговора о површинским особинама његовог стила — о ломљењу стихова и потирању границе међу строфама, о тешким конструкцијама и дугим, разливеним реченицама — на расправу о ономе што је у њему чудесно (meraviglioso), на избор ријечи и састав реченице, на новину његових метафора, на достојанственост његову и величанственост (la grandezza, e la maestà sua), да би своје излагање заоштрио у одбрану и оправдавање Дела Казине употребе величанственог, свечаног и узвишеног стила у сонету. Двадесетак година касније, у дијалогу о тосканској поезији, на примјеру једнога Дела Казиног сонета опет, Тасо приказује своје схваћање пјесника и поезије — поређење пјесника са говорником, оратором, вјероватно је најнепосредније у овом разматрању везано са лектиром Дела Казинога пјесништва. Годину дана прије смрти, најзад, у посљедњој редакцији својих говора о јуначком спјеву, Тасо ће се поново сјетити Дела Казе када буде описивао главне особине величанственог стила, онога епског стила који својом озбиљношћу и тежином може да учини узвишеним и безначајан предмет.[9]

„... Гладак и сталожен стил", писао је Тасо у овој посљедњој прилици, „можда и јест пријатнији и слађи уху, али њему нема мјеста у величанствености; зато га монсињор Дела Каза никако није трпио." Изражавање величанственог захтијева извјесну грубост, чак неко насиље у стилу. Опорости је зато циљ да изрази и потврди пјесникову озбиљност и да важност и достојанство даде предмету. Опор стил биће тежак — његова ће тежина ићи све до праве херметичности у смислу и све до праве храпавости у звуку — али ће то бити само предност стилу који треба да изрази узвишено. Позивајући се на Квинтилијана, Тасо и други ренесансни и барокни тумачи Дела Казина стила истичу да ће стил бити узвишен и свечан онолико колико се њиме одступа од обичног начина говора.

Тако схваћену опорост стила, слиједећи традицију реторичке анализе, Тасо приказује пажљивим рашчлањивањем појединачних поступака којима се остварује. Наводи их у неким приликама редом, и објашњава уз помоћ цитата из Дела Казиних сонета, у облику опсежног инвентара појединости, али је такође већину тих појединости склон да види — па се и овдје зато могу тако приказати — као компоненте или допунска средства једнога од двају основних поступака опорог стила: тромог, успореног ритма и тешке, комплексне дикције.

Тром, успорен ритам Тасо је у једној прилици тумачио управо уз помоћ Дела Казинога сонета сну, упозоравајући како се величанствен стил у њему остварује такође „стиховима који су сломљени и улазе један у другога", дакле поступком који смо у модерној поезији навикли називати опкорачењем. Опкорачење су савременици доживљавали као важну иновацију у Дела Казином стиху — и оправдавали су га позивањем на честу праксу римске и грчке елегијске и лирске поезије да се на почетак једног стиха ставља ријеч која довршава мисао претходног стиха — али право опкорачење само је једно од средстава успоравања ритма у Дела Казиној поезији. Тасо познаје

и друга, и изричито упозорава на оне јаке паузе које завршеци реченице, или уметнуте реченице и фразе, могу да остваре на ма коме мјесту унутар стиха. Ту је затим потирање традиционалне границе међу катренима и терцетима у сонету, уз помоћ опкорачења, или уз помоћ проширене реченице која се простире на неколико строфа, или уз помоћ једноставно такве композиције пјесме у којој се истиче њена цјеловитост а избјегава традиционална антитетичка структура (поступак који је, коришћен много досљедније него што је то Дела Каза сам икад чинио, довео до настанка Милтоновог типа сонета). А међу средства остваривања успореног а храпавог ритма, најзад, могу се уврстити и оне метричке и гласовне фигуре којима је честоћу и промишљену употребу у Дела Казином стиху Тасо посебно запазио: елизије вокала (и у случајевима у којима се исти силабички оквир стиха могао постићи синалефом), одржавање хијата у случајевима у којима би се очекивала али метрички није могућа синалефа, гомилање консонаната.

Као што се тром, успорен ритам остварује одступањем од обичног начина стиховне организације (првенствено, како се видјело, одступањем од очекиваног подударања каденце и краја стиха), тако се тешка, комплексна дикција остварује одступањем од обичног, свакодневног избора и, поготову, реда ријечи. Оба поступка треба да изазову у читаоцу исти општи ефекат: напетост и очекивање у задивљености и чуђењу. Али својеврстан и замршен, ако и таман и тешко разумљив, избор и ред ријечи Тасо ће више пута истицати као баш најважније средство узвишености у стилу. Иако се његови судови о томе, изречени у разним приликама, међусобно сасвим не подударају, он је, чини се, био склон да успоравање ритма схвати као претежно површински вид а сложену дикцију као битан услов опорости стила. Премештање ријечи у реченици, и раздвајање ријечи које би у обичном говору ишле заједно (нпр. именице и њеног епитета), одлаже довршавање поједине идеје у пјесми или повезује међусобно идеје које у пјесми једна другој слиједе, стварајући тако основу за истицање нарочитог смисла у коме се идеја у пјесми појављује и омогућавајући да се неочекивано нарочито јасно покаже у контрасту према очекиваном. Тасо и његови савременици, љубитељи манирстичког парадокса, то ће исто казати и тако да кажу да се премештањем ријечи производе опорост и крутост које су пријатне и пружају задовољство. Тасо посебно приказује поједине врсте премештања ријечи: почињање стиха именицом која је у косом падежу, раздвајање епитета и именице — или именице и њене ближе ознаке — предикатом или неком уметнутом реченицом или фразом, стављање субјекта на крај реченице и др.[10]

Опорост Дела Казиног стила — описана овдје, у терминима стилских поступака у којима се изражава, првенствено као спрега успореног ритма и комплексне дикције — може се такође, у терминима својих историјских извора, описати као посљедица латинизације италијанске поезије, а у терминима доживљаја свијета који наговјештава и као израз оне кризе свијести коју смо у наше вријеме навикли називати маниризмом. Човјек, наравно, може бити сасвим скептичан према вјеровању да неком скупу стилских поступака нужно одго-

вара неки доживљај свијета, а да обоје нужно опет припадају неком току књижевне традиције. Али то вјеровање, толико драго многим љубитељима књижевних периодизација у нашем времену, подразумијевало се а који пут и изричито истицало и у списима ренесансних и барокних тумача опорог стила. А уз то, што је овдје важније, не само један скуп стилских поступака, него и један однос према традицији и једно доживљавање свијета заиста су се нашли на окупу као компоненте оне књижевно-историјске појаве коју је Тасо имао на уму говорећи о опорости стила. Може нам, у овом контексту, бити зато свеједно каква је природа међуодноса трију компонената — да ли се оне међусобно баш нужно условљавају или су се случајно на окупу нашле — али све три у свом опису морамо узети у обзир.

Од Бембове реформе италијанска лирика шеснаестог вијека развија се у неколико праваца којима је свима Бембо био на неки начин исходиште али су им смјер и судбина, послије свега, били прилично различити. У Бембову настојању, да се пјеснички језик оплемени и лирска поезија очисти од наноса који се у њој сакупио кроз подилажење укусу простачке гомиле, заметак је и оне оријентације која се најпотпуније изразила у поезији Дела Казиној. У њој, међутим, порекао се један од основних захтјева Бембова програма. У новој школи, како су Дела Казу и његове сљедбенике окрстили већ коментатори из времена барока, Бембова идеја о опонашању једнога јединог узорног писца, о нормативности јединственога једног језичког и стилског модела, замијенила се идејом по којој модерни пјесник треба да се окористи искуством свих великих пјесника прошлости, класичких колико и нововјеких. Бембов узорни писац, Петрарка, припадао је и канону нове школе. Штавише, иако се савременицима чинила највећим одступањем од петраркизма које се у границама озбиљне лирске поезије (а то је значило: у границама петраркистичке традиције) може замислити, и поезија нове школе исправно се може назвати петраркистичком. Али, обазирући се на Петрарку, Дела Каза и његови сљедбеници траже прије свега Петрарку опорог а не слатког, а угледање на Петрарку најприје допуњују а онда све више замјењују угледањем на класичке писце латинске. Оба основна поступка опорог стила већ су савременици оправдавали позивајући се на римске пјеснике. Како су се јасно видјели антички извори тромог ритма, тако су се исто у Дела Казиној поезији препознавали вергилијански избор ријечи (Вергилијева gravitas) и хорацијевска инверзија, па и цицероновски ораторски замах. Латинизација Дела Казиних сонета била је тако свестрана да су се лако запажали не само класички извори њихових тема и општих мјеста (извори нпр. система Дела Казиних персонификација, Сна и Смрти као дјеце Ноћи и т.сл.) него и појединачних фраза и конструкција. Ерудити су врло рано нашли класичке контексте у којима се потпуније тумачила готово свака језичка употреба Дела Казине поезије: коментари недостижног Ménagea, који је послужио као прототип за Молијеровог педанта али је приредио и најбоље издање Дела Казиних стихова у седамнаестом вијеку, отишли су можда понешто предалеко у набрајању разноврсних класичких извора, но многа су мјеста у Дела Казиној поезији заиста неразумљива ако се не познају класички пред-

лошци што их она подразумијева.[11] Није необично што су се неки од најбољих пјесника италијанског класицизма осјетили блискима Дела Казиној поезији. Парини налази да је Дела Каза један од главних писаца италијанског језика, „штавише, бољи од свију послије Бокача, онај који се, не дозволивши да не буде отмен и озбиљан (nobile e grave), приближио више него ико други у своме времену казивању једноставном и природном (semplice e naturale) какво се воли у нашем".[12] А Фосколо је о Дела Кази не само писао, као пјеснику који се најодважније издвојио из петраркистичке гомиле, него је и у својој поезији сачувао јасне трагове сусрета са Дела Казиним сонетом.[13]

Управо је Фосколо, колико знам, први, доживљај свијета који се изражава у Дела Казиној поезији, говорећи баш о сонету сну, описао ријечју angoscia, непокој, немир, стрепња — ријечју која ће у италијанској критици деветнаестог и двадесетог вијека, до Крочеа и савремених критичара, бити кључни појам у тумачењу свијета Дела Казине поезије, а у наше вријеме и најобичније полазиште за расправу о односу Дела Казе и маниризма шеснаестог вијека.[14] Наравно, нека врста меланхолије, и слатко-горко осјећање љубави, били су не само битна карактеристика Петраркине поезије него и више или мање значајни пратиоци свакога петраркистичкога стихотворства. И поезија нове школе насљеђује неке особине овога опћег петраркистичког осјећања, и готово читав реторички репертоар којим се оно изражавало, али неодређена, мутна меланхолија Дела Казине поезије разликује се од сличног расположења Петрарке и већине других петраркиста. Она није стање које би потпуно или уопће битно могло да се изведе из некога другог, у поезији такође успостављеног или описаног стања или догађаја: на примјер, из осјећања гријеха због путене жеље, или разапетости између љубави према богу и љубави према жени, или губитка драге, или неузвраћене љубави. И кад се друга таква стања или догађаји и појављују као мотивација меланхоличног расположења — а у љубавној поезији она се готово неизбјежно појављују — контекст пјесме, или шири контекст пјесниковог опуса, у овом типу поезије релативизира ваљаност мотивације. Тако се непокој, сјета или стрепња, појављује као посебан, размјерно самосталан предмет пјесме. То је вјероватно све што се у опћем опису може исправно рећи о врсти доживљаја свијета у овој поезији. Тумачи поезије нове школе трудили су се да и тачније опишу природу Дела Казиног непокоја — и видјели су га онда као замор или резигнацију, као плод лома емоционалне или опће духовне равнотеже, или су га схваћали, полазећи од запажања о распадању уравнотежене дикције Бембове и Петраркине, као израз неодређеног још незадовољства са ренесансом и као антиципацију, зато, нове, свечане и патетичне умјетности протуреформације. Такви описи, међутим, колико су бивали специфичнији, толико су више говорили о духовној ситуацији појединих пјесама, и толико мање постајали прихватљиви као опћи опис оног типа поезије који Дела Каза представља. Колико су пак тумачили специфичан карактер стила и доживљаја свијета Дела Казине поезије као израз неких основних историјских и духов-

них кретања његовог времена, претпоставили су знатно обавезније узајамно условљавање стила и свијета него што би се, већ у начелу, могло да чини исправним.

3. Пачић и опор стил

Да је италијанска поезија Пачићу била позната и блиска, одувијек смо знали или слутили. Да Дела Казин сонет сну није једина одређена италијанска пјесма којој налазимо несумњив и непосредан одраз у појединој некој Пачићевој пјесми, видјећемо нешто касније. Главни разлог нашег интереса за Дела Казу није у томе што се у његовој поезији налази извор једној од Пачићевих пјесама. Важна је Дела Казина поезија за нас прије свега зато што представља ону појаву у италијанској поезији која је типолошки најсроднија основном типу поезије у Пачићевом канцонијеру, што се кроз поређење са њом откривају неке специфичне црте Пачићевог петраркизма и што хипотеза о опорости Пачићевог стила може да послужи као полазиште у тумачењу читавог реда посебних карактеристика — рецимо засад поново само тако — основног типа поезије у Пачићевом канцонијеру.

Врло велик дио онога што је раније речено о Дела Казиној поезији може се готово дословно прихватити као опис основног типа Пачићеве поезије. Ако бисмо доминантан стил Пачићевог канцонијера описивали у терминима поетике коју смо призвали у сјећање у приказу о Дела Кази, морали бисмо рећи да он није гладак ни сталожен него груб и храпав. Кад Пачић на једном мјесту (С. п., стр. 158) каже за своју пјесму да је „чворната", он вјероватно само варира традиционални топос ауторске скромности, али би баш та ријеч — као вредносно неутрална ознака — могла тачно описати његов стил. Пачићев петраркизам није сладак него опор. Његови ефекти нису љупкост и грациозност него озбиљност и тежина. Његов стих није мелодиозан ни музикалан него је то, као и у Дела Казиној поезији, онај свечани стих који позива на споро гласно читање, на рецитацију, нудећи се првенствено оратору прерушеном у декламатора.

Опорост стила остварује се у Пачићевој поезији истим оним поступцима које смо раније описивали, као основна средства опорог стила, а међу њима се успоставља управо она хијерархија коју је већ Тасо био склон изричито да утврди, говорећи о релативној важности разних врста одступања од обичног начина говора које се јављају у величанственом стилу.

И у Пачићевој поезији успоравање ритма постиже се одступањем од очекиваног подударања каденце и краја стиха. Пачић често и карактеристично користи опкорачење — чешће него ма који други пјесник српски његовог и ранијег времена са изузетком Лукијана Мушицког. Постоји, међутим, знатна разлика по типу међу опкорачењима ове двојице пјесника. Опкорачења Мушицког дјелују нам већ на први поглед јача, изразитија, у већој мјери програматска, али то неће бити изворна разлика међу њима. И Пачић познаје врло јака опкорачења, и користи тај поступак довољно често и изразито да

бисмо могли рећи да га користи програматски. Остављајући овдје по страни потпуну анализу, какву би у некој прилици такође било врло корисно подузети, казали бисмо да је примарна, изворна разлика она која се аутоматски појавила као посљедица разлике међу версификационим системима којима су се њих двојица служили: у силабичко-тонском Пачићевом стиху није било, у принципу, могуће опкорачење које би ломило акценатску цјелину (Пачић зато нема ломљења врсте „на / ползу", „из / вас" и сл.). У остваривању тромог, успореног ритма, опкорачење је Пачићу само једно од средстава. Јаке паузе унутар стиха можда су заправо и важније. При том, Пачић опкорачење, што најобичније значи успостављање антикаденце умјесто очекиване каденце на крају стиха, врло често везује са јаким паузама унутар стиха, а обоје са таквим инверзијама које не дозвољавају да се пуна каденца оствари ни на крају идућег стиха, мада се крај тога идућег стиха подудара са крајем реченице. Већ први стихови уводне пјесме „Читателѣм" (С. п. стр. VII) могу послужити као примјер:

Читателы! свак осужден како
Жели быти, судите ме тако.

Као што у оваквим случајевима ни опкорачење ни инверзија нису пјесничке слободе којима се пјесник из нужде утиче (у правилу би се у већини случајева лакше могле избјећи него баш такве остварити), тако се као поступци тражени и намјеравани, а не као незграпност и невјештина, показују Пачићеве елизије (које он увијек пажљиво означава) и његова гомилања консонаната (у облику низова консонантских група као и у облику алитеративних низова)[15].

Тешка, сложена дикција учествује у Пачићевој поезији, како смо видјели, непосредно у остваривању успореног, тромог ритма, а уз то је сама за себе основни, хијерархијски надређени поступак у грађењу опорога стила. О Пачићевом избору ријечи — о његовом пјесничком рјечнику — мало више говора биће касније, али о реду ријечи у његовим пјесмама нешто важно треба да се каже одмах. Све оне врсте раздвајања и преметања ријечи, које су раније, у општем приказу опорога стила, описане или наведене, појављују се често не само у поезији Пачићевој него и у поезији онога низа пјесника његовога времена које обично називамо класицистима. Таква раздвајања и преметања најобичније се и сматрају општом особином класицистичкога стила. Стварна је слика нешто замршенија, и она се овдје, јасноће ради, може приказати на једном посебном примјеру, анализом коришћења једне посебне везе — епитета (односно неке друге ближе ознаке, нпр. замјенице или броја) и именице — у границама онога корпуса текстова који представља *Антологија старије српске поезије*. Код већине пјесника *Антологије* нормална употреба (нпр. „Из дубоког чувства и смирене нрави") биће далеко најобичнија (око три четвртине свих случајева); код Орфелина и оних пјесника које обично зовемо класицистима биће она знатно рјеђа (око половине свих случајева, варирајући од око 43% код Н. Грујића до преко 54% код Стерије); код Пачића биће изразито најрјеђа (око 26%). Ма колико то дјеловало неочекивано, дакле, Пачић класици-

стичког преметања и раздвајања ријечи има много више него ма који српски класициста. Слика постаје сложенија када се посебно размотре разне врсте одступања од нормалне употребе; овдје могу да се узму у обзир три такве врсте: обична инверзија (именица па епитет, односно ближа ознака, и то у оквиру истога стиха, нпр. „Косе моје на сабљу врази моји вијут"), раздвајање унутар истог стиха (нпр. „јарким под сунцем") и раздвајање у два стиха (нпр. „Приведи струне победоносно у / Согласје"). Орфелинова су готово сва одступања обичне инверзије, и он нас у овом контексту не мора даље занимати. Међу тзв. класицистима постоји значајна разлика: Мушицки познаје све три врсте одступања (и раздвајање у два стиха има размјерно често, близу 12% свих случајева, и то најобичније као раздвајање у којему се епитет налази на крају једног а именица на почетку идућег стиха), а код других, млађих класициста трећа врста одступања сасвим је ријетка или уопће изостаје. Пачић, код којега су одступања уопће изразито најчешћа, има такође одступања свих трију врста, има у преко 12% случајева и раздвајање у два стиха, али је међу његовим одступањима ова посљедња врста раздвајања релативно ријеђа него у поезији Мушицког, а мјесто епитета и именице није најобичније на сусрету краја једног и почетка идућег стиха. На други начин све би ово могло да се каже и овако: и код Мушицког и код Пачића раздвајање и преметање ријечи поступак је којему су консеквенце увијек у некој мјери и метричке и стилске; код обојице, такође, постоје случајеви у којима је поступак мотиван изразито разлозима метричким и случајеви у којима је мотиван изразито разлозима стилским (о случајевима оне прве врсте код Пачића касније ће бити и нешто више говора); али је, опћенито говорећи, код Мушицкога изворна мотивација претежно метричка а код Пачића претежно стилска (код Мушицкога, другим ријечима, раздвајање ријечи тендира да буде посљедица опкорачења, а код Пачића опкорачење тендира да буде посљедица раздвајања ријечи) — Пачић се зато одступањем од нормалног реда ријечи служи и када за то нема метричке потребе, а одступања Мушицког (иако скоро двоструко ријеђа од одступања Пачићевих) биће у правилу много примјетљивија зато што су редовито стилски слабије мотивирана па неочекиванија. Пракса млађих класициста знатно се разликује од праксе Мушицкога — неки од њих (нпр. рани Н. Грујић) биће у овом погледу можда заправо ближи Пачићу него Мушицком.[16]

Основним стилским поступцима, које смо код Пачића описали као средства опорога стила, налазимо, дакле, неку паралелу у стилу који обично називамо класицистичким, и било је важно да јасно запазимо разлику која и у том погледу постоји међу типовима поезије што их Мушицки и Пачић представљају. Наравно, како ћемо Пачићеву појаву стилски одредити у историји српске књижевности, није толико питање о особинама његовога стила колико питање о природи и саставу појмовнога апарата који ћемо у одређењу примијенити. У историји више него једне европске књижевности Пачићева поезија природно би се нашла у кругу оних појава које се описују као класицистичке или неокласицистичке. Али и најпажљивије поређење управо класицистичких црта у стилу Мушицкога и Пачића може

само да потврди оно што казује и најповршнији читалачки утисак: Пачићева поезија изразито је неслична поезији Мушицког; ако је Мушицки мјера српског класицизма, Пачић класициста нипошто није. Неће се у том суду ништа битно промијенити ни када се запази да у Пачићевој поезији — као и у поезији италијанских ренесансних пјесника опорога стила — прихваћање стилских поступака класичке латинске поезије бива праћено широким коришћењем класичког репертоара тема и опћих мјеста (укључујући ту, ако се хоће, баш и раније споменути систем персонификација) и сигурним осјећањем за посебан смисао и импликације појединачне класичке конструкције и фразе. Чак и када се — у понеким поступцима, нпр. у сложеном епитету и саставу каталога, ако већ не у структури његове сафичке строфе — пронађу и јасни трагови Пачићевог поштовања и читања поезије Лукијана Мушицког, биће они апсорбирани у стваралачком процесу којему права типолошка паралела није класицистичка оријентација Мушицког него маниристички инспирирана латинизација петраркистичке поезије Бованија Дела Казе.

Основни тип поезије Пачићевог канцонијера показује се типолошки сродним Дела Казиној поезији, најзад, и по врсти свијета и по доживљају свијета који изражава. Пачићев свијет и свијет Мушицкога двије су различите планете: различита им је атмосфера и клима духа, различити системи вриједности, различитим су темама настањени. Различит је поготову став њихов према свијету: Пачићу је и Хеликон бујан лични доживљај (види С. п. стр. III—V), а интимни његов свијет основни је предмет његовога свечаног стила. Пачићев *непокој* и Дела Казина angoscia нису први сродници само зато што су ријечи истога основног значења него првенствено зато што су средишта успоредивих семантичких поља. У Пачићевој петраркистичкој лирици из тога се средишта гранају — а не изводе једноставно из тока његовога љубавног романа — лудовање и жеља, преображавајући се у сан и јеку, сјета и јад, растварајући се у стрепњу и слутњу. У сјени гласног петраркистичког љубавника, у поезији Пачићевој колико и Дела Казиној, назиру се контуре и посебног лирског лика, лика пјесника који се потпуно не изједначује са улогом неуслишаног удварача. Сличности у животној ситуацији двојице пјесника — углађених и галантних свјетских људи, који са нескривеним, чак бучним задовољством прихваћају став фриволног уживања, али их истовремено опсједају и „нѣка . . . чувственїя / мутна као" что дрождине" (С. п. стр. 296), двојице људи од каријере којима се осјећање личне промашености мијеша са резигнацијом пред свијетом који се чини сложен ако не и сасвим неразумљив — пуке су, наравно, коинциденције. Колико су се, међутим, елементи ове животне ситуације преобразили у поезији двојице пјесника у црте онога лирског јунака који кроз њихове канцонијере као сјена прати петраркистичког љубавника, постали су они и средство којим се одређује оквир свијету Дела Казине и Пачићеве поезије. У тако одређеном оквиру Пачићева петраркистичка поезија готово непримјетно може да се прелије у поезију самоће и старости, у једном тренутку штавише у поезију узнемирене религиозности[17], али у том оквиру такође своје нарочито значење добивају (тим ширим контекстом бивају

тумачени) и они посебни токови Пачићеве лирике који не припадају основном типу поезије његовога канцонијера — у првом реду она његова безбрижна и фриволна лирика какве нема у пјесништу зрелога Дела Казе (паралелу би јој ваљало тражити у младеначким Дела Казиним ласцивним стиховима), а која је била разлог да говоримо о Пачићу анакреонтичару и човјеку рококоа.

Образлагање хипотезе о опорости Пачићевог стила може се, послије свега, сада сматрати довршеним. Њено провјеравање, и испитивање могућности које у тумачењу Пачићеве поезије пружа, биће посао неких од огледа који слиједе. Овдје пак могу бити на мјесту још двије опће напомене.

Говорећи о опорости Пачићевог стила, описивали смо тај стил типолошки а не књижевно-историјски. Појаве типолошки врло сродне могу да имају значења врло различита у различитим историјским контекстима. И типолошке карактеризације помажу, наравно, бољем разумијевању неких историјских релација: могли бисмо, на примјер, казати, иако о тој посебној теми није овдје досад било ни ријечи, да запажање о опорости Пачићевог стила, само за себе, омогућује нешто поузданију процјену о односу Пачића према грађанској лирици и Бранку — омогућује бар да се примијети како је пут од грађанске лирике до Бранка непосреднији од пута који до грађанске лирике води од Бранка преко Пачића, и како линија која се од Пачића пружа према Бранку није наставак оне линије која према Пачићу води од грађанске лирике. Књижевно-историјска карактеризација Пачићеве поезије, међутим, захтијевала би поступак који би се од самога почетка знатно другачије развијао — и другачијим се средствима служио — него ова типолошка карактеризација. Ништа не би мање одговарало природи и смислу ове анализе него да се она схвати основом за прикључивање још једнога стилског појма — идеје, рецимо, о Пачићевом маниризму — ионако већ повеликој четици стилско-типолошких појмова који се у функцији књижевно-историјских одређења користе данас, који пут и са неким дјетињастим уживањем у обиљу, у расправи о српској књижевности друге половине осамнаестог и прве половине деветнаестог вијека. Систематска примјена таквих појмова, у току посљедњих деценија, много је помогла да схватимо неке особине ове књижевности које раније нисмо запажали, али је данас већ прилично јасно да се цјеловита књижевно-историјска карактеризација српске књижевности тога времена неће моћи извршити у терминима ни појединачних таквих појмова ни њиховога амалгама или скупа.

Говорећи пак о сродности Пачићеве поезије са поезијом Бованија Дела Казе, вршили смо такође поређење типолошко, не питајући се о могућности да је Дела Каза на Пачића фактички утјецао. Додуше, практички све оно што је овдје о опорости Дела Казинога стила речено, често и у истој оној формулацији која је овдје наведена, Пачић је могао прочитати у некој од оних књига које су му биле приступачне, укључујући ту и већи дио књига у којима је могао да нађе Дела Казин сонет. Сродности које су овдје описане, наравно, такве су врсте да не могу бити једноставно посљедица лектире — ријеч је била и о сродностима које се тичу битних осо-

бина једне стваралачке личности — али се не може потпуно искључити ни могућност да је сусрет са Дела Казином поетиком, како се изразила у његовом пјесништву или како је описана у трактатима његових тумача, у једном тренутку Пачићевог развоја имао у том развоју неког значаја. Да ли је стварно било тако, данас не можемо вањано ни нагађати. Не знамо готово ништа о Пачићевом интелектуалном развоју, а из његових текстова мало шта можемо испабирчити о његовим експлицитним схваћањима о поезији и стилу. У свом познатом одговору Шафарику[18], Пачић пуко-простачком писању супротставља изглађеније и њежније наријечје књижника, говори понешто и о изворима свога рјечника, али томе је контекст расправа о Вуковој реформи и о нашем питању не каже то вањда баш ништа. А не знамо данас тачно ни како треба да се схвати оно што Пачић каже, у истом одговору, о преправљању својих пјесама, о настојању да их од чисто славјанског простијем изречију приближи. Укратко, нема велике наде да ћемо своју радозналост о управо наведеним питањима скоро, или икада, моћи потпуно да задовољимо. Може да нас утјеши разумијевање да то ни на који начин не мора сметати коришћењу појма стилске опорости као типолошког одређења.

4. Опор стил: једна илустрација

Пачићев сонет „Сну" нашао је с правом мјесто у антологијама српске поезије, и у њима и убудуће мирно може да остане. Његова је зависност од Дела Казиног сонета несумњива и знатна — у првим стиховима Пачић преноси Дела Казин текст готово од ријечи до ријечи — али је српска пјесма успоставила и ону мјеру самосталности према свом италијанском предлошку која је чини посебним пјесничким дјелом. Пачић се толико служи грађом и потицајима Дела Казине пјесме — његова дикција при том тако јасно призива свечано а немирно кретање Дела Казиног стиха — да нам у први тренутак лако може да промакне да су двије пјесме међусобно толико различите да говоре заправо о различитим темама: јунак Дела Казиног сонета хоће да заспи, Пачићев да сања. У другом дијелу пјесме та је разлика очевидна, али се поуздано може такође утврдити да до ње није дошло случајно — тако што се Пачић у току превођења предомислио, па одлучио да свој предложак не слиједи до краја, или тако што га је италијански сонет у другом свом дијелу замршеним својим изразом збунио, па није другачије знао. Пачићева одступања од предлошка нису наиме низ појединачних промјена какве су у сваком препјеву неизбјежне, а нису поготову ни посљедица неразумијевања италијанскога текста, него низ захвата који су средства јединствене и смишљене прераде предлошка по принципима другачије једне умјетничке концепције, а у таквој трајној игри са предлошком — у таквој смјени потврђивања и порицања предлошка — која је основна карактеристика оног поступка варирања у европској лирској поезији прије романтизма који најобичније сликовито зовемо, поређи га са односом музичког умјетника према партитури, поступком виртуоза. Наоко незнатним и једва примјетљивим модификацијама

у прихваћеној фрази, а користећи двозначност кључне српскохрватске ријечи (промишљено, јер ријеч *сновиђење* припада његовом основном рјечнику, и опозицију sonno — sogno учинио би оштром лако да му је до ње било стало), Пачић своју посебну тему припрема већ од првога катрена и досљедно проводи кроз читаву пјесму: Дела Каза говори о слатком забораву, Пачић о сласти; Дела Каза о малаксалом срцу и уморним удовима, Пачић о срцу тужном, итд. Дела Казин сонет Пачић при том прерађује у складу са оним општим третманом теме сна који познајемо из десетак других његових пјесама: сна као сновиђења мада, видјећемо касније, и брата Смрти. Готово да бисмо послије свега могли зато казати да је оно што је Пачић од Дела Казине пјесме највјерније и најпотпуније сачувао управо опорост њеног стила.

Јасније то може да се покаже — а општем излагању о опором стилу може такође послужити као илустрација — ако се у поређењу са Пачићевом пјесмом прочита једна прегршт других пјесама које су све редом одјеци Дела Казиног сонета сну или његови модерни пријеводи.

Дела Казин сонет припадао је међу најчешће опонашане и вариране пјесме у европској ренесансној и барокној књижевности. Готово да нема антологије ренесансне и барокне поезије, у појединим европским књижевностима, у којој се не би нашао неки траг утјецаја или неко свједочанство познавања Дела Казинога сонета сну. Наравно, степен и врста зависности разликују се од случаја до случаја. Ни оном пјеснику који је Дела Казин сонет прихватио као искуство које жели да асимилира и њиме затим да се окористи, као ни оном који је одлучио да га схвати као предложак који ће својом пјесмом призвати и варирати, Дела Казина пјесма није се појављивала пред очима сама него у друштву више пјесама једне шире традиције али нарочито у вези са неколико других италијанских пјесама које су за то вријеме зацртале оквир традиционалној лирској теми сна[19]. У више случајева зато, и кад је припадање неке пјесме ужој овој традицији несумњиво, спорно може бити ваља ли је разумјети у некој непосредној зависности управо од Дела Казиног сонета[20]. Други пут, опет, одјеци су Дела Казине пјесме јасно препознатљиви али потпуно ограничени на неки само дио поједине пјесме. У поезији Pontus de Tyarda (1521—1605), који дјелује у објема главним пјесничким групама француске књижевности шеснаестог вијека, најприје у лионској школи а затим у Плејади, одјеци Дела Казиног сонета осјетиће се, на примјер, у неколико различитих пјесама. Једном ће нас зауставити први стих пјесме:

Sommeil, fils de la nuit, faveur chère à nos yeux . . .

други пут дикција прве строфе сонета:

Pere du doux repos, Sommeil, pere du Songe,
Maintenant que la nuit, d'une grande ombre obscure,
Faict à cet air serain humide couverture,
Vien, Sommeil desiré, et dans mes yeux te plonge,[21]

Најзначајнији француски пјесник у времену између Плејаде и Малерба (Боалоу био је више по вољи и од Ронсара), преводилац италијанских пјесама Динка Рањине, манириста Philippe Desportes (1546—1606), аутор је оног француског текста који нас овдје може највише занимати:

Sommeil, paisible fils de la Nuict solitaire,
Pere alme nourricier de tous les animaux,
Enchanteur gracieux, doux oubli de nos maux,
Et des esprits blessez l'appareil salutaire:
Dieu favorable à tous, pourquoy m'es-tu contraire?
Pourquoy suis-je tout seul rechargé de travaux
Or' que l'humide nuict guide ses noirs chevaux
Et que chacun jouist de ta grace ordinaire?
Ton silence où est-il? ton repos et ta paix,
Et ces songes vollans comme un nuage espais,
Qui des ondes d'Oubli vont lavant nos pensees?
O frere de la Mort que tu m'es ennemi!
Je t'invoque au secours, mais tu es endormi,
Et j'ards tousjours veillant en tes horreurs glacees.[22]

Наведена пјесма је LXXV сонет Депортовог циклуса *Les Amours d'Hippolyte,* насталог 1572—1573; једна је од познатијих његових пјесама, па се неријетко налази у пјесничким антологијама и преводи на стране језике. Постоји, у пријеводу Слободана Глумца, и на нашем језику:

Сну, ти мирни сине Ноћи усамљене,
Добри хранитељу — оче свих створења
Што бол заборавом зачараш да јења,
Ти, мелему благи душе уцвељене,

Боже склон свакоме, што си против мене?
Зашто само мени јад, обесхрабрења,
Кад ноћ вранце своје гони, а смирења
Свак нађе с доброте твоје урођене?

Твоја ћутња где је? Спокој и мир твој?
Где снови што јуре ко облака рој
И мисли нам перу валом заборава?

Зовем те у помоћ а ти, Смрти брате,
Не хајући спаваш, ти, мој непријатељ,
А ја горим, бдијући, сред ледних ти страва.[23]

Нема велике сумње да је Депорту овдје предложак био Дела Казин сонет. Тему Дела Казине пјесме сачувао је Депорт готово нетакнуту, проводећи је у својој пјесми кроз исте оне главне фазе кроз које се она развија у италијанском сонету. Понеку је Дела Казину метафору при том разријешио, понеку замијенио другом, а код

њега се и понека нова слика појавила, али тематски оквир Дела Казине пјесме није се тиме ни проширио ни битно сузио (Дела Каза, на примјер, не каже ништа изричито о брату Смрти, али већ у првом стиху оживљава један систем персонификација којему и тај члан припада, тако да ову Депортову иновацију готово и не примјећујемо: она се од почетка подразумијевала). Али, истовремено, опћи утисак о Депортовој пјесми темељито се разликује од онога што га изазива Дела Казин сонет. Као што је тачно примијетио један италијански критичар, „in Desportes il ritmo diventa più facile, diremmo anche più cantabile ed esteriore, più simile a quello del Cariteo.”[24] Депорт је, наиме, изгладио Дела Казину храпавост, разријешио његове инверзије, избјегао опкорачења и поравнао интонациону линију реченице са интонационом линијом стиха, обуздао гомилање епитета. Нова пјесма настала је овдје докидањем опорости Дела Казиног стила и успостављањем нових квалитета којих у италијанском предлошку није било, прије свега склада, грациозности и лакоће (у посљедњој строфи Депортовог сонета, на примјер, допадљива симетрија двају парова антитеза замијенила је тупе завршне зазиве Дела Казиног сонета, који слиједе један другоме формално неусклађени, чувајући сваки своју самосталност, угибајући се очигледној симетрији; друга је ствар, наравно, што та ишчашеност сегмената у пјесми опорог стила јест средство неког цјеловитог композиционог поступка, па се у ширем контексту може показати и средством једне у основи симетричне композиције: други Дела Казин терцет, на примјер, јасно обнавља, и наново вреднује, кључне слике првога катрена).

Оно што се показало на врло изразит начин на примјеру Депортовог препјева, на више или мање изразит начин показало би се и прегледавањем осталих значајнијих одјека Дела Казиног сонета у ренесанси и барoку. Лако би се, уз Депортову, нашла и понека друга антологијска пјесма у европским ренесансним и барокним књижевностима која се по разумијевању и третману теме, по њеном садржају и организацији, много поузданије ослонила о узор Дела Казиног сонета него Пачићев сонет „Сну”, али не знам ни једне која је потпуније асимилирала опорост Дела Казиног стила. На другој страни, ријетке су пјесме са темом сна у ренесанси и барoку, укључујући овамо и пјесме које тему схваћају и користе потпуно другачије него Дела Каза, у којима не би могао да се утврди неки непосредан или бар посредан одјек и стила Дела Казиног сонета; али то су увијек само посебни неки поступци — једном опкорачење, други пут ова или она црта Дела Казиног избора ријечи или његове синтаксе, трећи пут призивање одређених класичких асоцијација, и сл. — који се међутим не удружују тако да успоставе ону специфичну појаву коју смо назвали опорим стилом.[25]

На једној страни, дакле, привржености теми Дела Казинога сонета, уз занемаривање особитости — управо нормализацију — његовога стила, а на другој опчињеност баш Дела Казиним стилом, али уз разлагање његово на појединачне поступке и привржености онда једном или другом од тих поступака — два су основна начина на која је Дела Казин сонет у ренесанси и барoку дјеловао. У модерном превођењу Дела Казине пјесме такође доминирају ова

два начина њеног тумачења, па се већина модерних пријевода може по том критерију сврстати у једну од двију главних група.

Нормализација Дела Казиног стила карактеристична је особито за старије пријеводе. Готово је потпуна у енглеском пријеводу Matilde Betham (1793):

Son of the silent, dark, and humid Night,
Consoler of the wretched; by whose sway
The gloomy train of Ills are put to flight
That blacken Life's uncertain tedious Day,

O succour now this restless pining heart!
Give to these feeble weary limbs repose,
Fly to me, Sleep; come, wheresoeer thou art,
Over my couch thy dusky plumes disclose!

O where is Silence, who avoids the Light,
Where the wild dreams that flutter in thy train!
Alas! in vain I call thee, cruel Night;
And flatter those insensate shades in vain.
And O, unless thy chearing dews are shed,
How full of hardships is the downy Bed![26]

Али је сасвим изразита и у неким пријеводима у двадесетом вијеку, на примјер, уназоч појединачном опкорачењу и инверзијама, у руском пријеводу О. Б. Румера:

О сон, о милосердный сын тенистой
И влажной ночи! Нам даря покой,
Ты нас от мук в приют уводишь свой
С дороги жизни, тяжкой и кремнистой.

О, прилети ко мне из дали мглистой!
Моя душа охвачена тоской;
Мой утомлённый взор, о сон, прикрой
Твоих воскрылий гладью серебристой.

Где тишина, в которой гаснет свет?
Где, милый сон, нестройный стан видений,
Что за тобой всегда бредёт во след?

Увы! Напрасно кличу эти тени;
Мне благодатной их прохлады нет!
И снова ночь моя полна мучений.[27]

Од два српскохрватска пријевода Дела Казине пјесме, оба у хрватској књижевности, старији такође припада пријеводима првога типа. Преводилац, Адолф Макале, не нормализира само синтаксу већ од свог предлошка одлучно одступа и избором ријечи, не ограничавајући се, како то иначе бива у већини модерних пријевода, на

замјењивање Дела Казине свечане (латинизиране) неком неутралном савременом дикцијом, него присвајајући и Дела Казиној дикцији посве туђу пучку фразу:

Zdravo, ranče! tihe, vlažne, sjenovite
Noći krotki sine! utjeho boljaja,
Slatka zaboravi teških uzdisaja,
U kojim' su žića bl'jede muke skrite!

Utješi mi srce, koje teško bije;
Umorna i slaba okr'jepi mi uda;
Razastri nada mnom, kad razastreš svuda,
Mrka krila, neka duh mi mirno snije!

Posvud mir . . . dan bježi . . . danje svjetlo ginu:
A slađani sanci sl'jede jedan drugog
I lagano kao zadnji traci minu.

Ah! al, sanče, zalud ja te zovem ubog . . .
Zalud grlim ove mrke, hladnę sjene,
Kad na oči ne ćeš da mi sjedaš snene.[28]

Други наш пријевод, којему је аутор Франо Чале, припада пријеводима раније описане друге групе:

O Sne, o tihe, vlažne, tamne Noći
blagi sine, što nesretnih si nada;
o zaborave slatki teških jada,
zbog kojih život pati u nemoći,

pomozi srcu, što do mira doći
ne zna, i tijelo trudno, krhko, sada
krijèpi; doleti k meni, Sne, i nada
me mrka krila širi u samoći.

Gdje je Mir što od svjetla i od dana
bježi? I lake Sanje koje budu
nestalnom stopom kadšto tebi pratnja?

Ah, uzalud te zovem, i zaludu
te hladne sjene nadi su mi hrana.
O trpko perje! O noći gorkih patnja![29]

Чалин пријевод може да послужи као карактеристичан примјер доброг савременог превођења Дела Казиног сонета. Дела Каза се ту зна као пјесник свјежег, неконвенционалног израза, а особеност његовога стила види се прије свега у опкорачењима. Оно што је Тасу било само површинском особином опорога стила, постаје овдје једном од главних брига преводиочевих. Удружено, међутим, са неутралном дикцијом, а изван спреге са другим оним поступцима — инвер-

зијама, уметнутим фразама и сл. — којима Пачић, на примјер, и без опкорачења ломи интонациону линију стиха, опкорачење овдје не чини стих храпавим него глатким. По укусу нашег времена, већ и у Чалином пријеводу, опкорачења граде у пјесми тон природан а не свечан. У другим неким савременим европским пријеводима — у којима је систем опкорачења још досљедније проведен, а избор и ред ријечи још досљедније истовремено неутрализирани — умјесто стила величанственог, узвишеног, успоставила се његова права супротност: стил разговорни, колоквијални. Тако, на примјер, у енглеском пријеводу J. Tusianija:

O Sleep, O peaceful son of quiet, dark,
and humid night, O comfort of us weary
mortals, O sweet oblivion of all grievous
evils that make life boredom and distress;
succor at last this heart that languishes,
and finds no rest, and soothe these frail and tired
limbs; fly to me, O Sleep, and over me
fold your black wings, and halt right here your flight.

Where's silence, which abhors both day and light?
And the thin slumbers that with doubting feet
are wont to tread behind you, where are they?
Ah, that in vain I call you, and in vain
I try to lure these dark cold shadows. O
my bed of harshness! Hard and bitter nights![30]

5. Криптосонети и кратак стих

Како хипотеза о опорости Пачићевог стила може да помогне у тумачењу његове поезије, видјеће се на примјеру једне занимљиве а врло необичне појаве у његовом канцонијеру. Појава сама није досад, колико знам, запажена, па је најприје — антиципирајући потпун опис Пачићевог метричког репертоара — морамо у цјелини приказати.

У *Антологији старије српске поезије* објављена је и Пачићева пјесма „Љуби" (С. п., С. 143, стр. 354), и то, у транскрипцији, овако:

Дјево! Чрни твоји
Заплећу ме власи,
Љубов нежна своју
У прејаку мрежу,
А погледи твојим
У очесам лежу,
Којих један скорби
Моје све угаси:
Лице бело твоје
Болесну ми душу,
Болесно и срце
За тобом распали.

Твоји су ми прсти
Ране горке дали,
Љубве ране, живог
Мене да угушу.
Твоје стопе лаке
Брже нег' виловне
Љубичице, руже
За којима ничу,
Гдигод остављају
Плитке мале траге.
Твоје благе речи,
Сластију силовне,
Ватру не угасу
Што у мени стичу:
Ах, да љубве кадгод
Уверу ме, благе!

Стих је ове пјесме шестерац. Ако бисмо шестерце схватили као полустихове дванаестераца, могли бисмо пјесму, не мијењајући у њој ништа осим графичког облика, објавити и овако:

Дјево! Чрни твоји заплећу ме власи,
Љубов нежна своју у прејаку мрежу,
А погледи твојим у очесам лежу,
Којих један скорби моје све угаси:

Лице бело твоје болесну ми душу,
Болесно и срце за тобом распали.
Твоји су ми прсти ране горке дали,
Љубве ране, живог мене да угушу.

Твоје стопе лаке брже нег' виловне
Љубичице, руже за којима ничу,
Гдигод остављају плитке мале траге.

Твоје благе речи сластију силовне,
Ватру не угасу што у мени стичу:
Ах, да љубве кадгод уверу ме, благе!

Преправивши графички облик, добили смо, дакле, сонет. Изворни облик Пачићеве пјесме можемо зато назвати криптосонетом.

Као што је речено већ у напоменама уз *Антологију*, ова је пјесма штампана у Пачићевој збирци, „а свакако омашком", још једном (С. 11, стр. 227—228), под насловом „Елизи". Графички јој је облик овдје нешто различит (двије строфе по осам и двије по шест шестераца), али је и овај пут објављена као криптосонет.

У Пачићевој збирци постоје још три криптосонета.

Први је „За Елизом" (П. л. 94, стр. 207—208), а у подлози му је сонет исте метричке структуре као онај што се појавио преправљањем графичког облика пјесме „Љуби" (дванаестерци са схемом рима abba cddc efg efg). Ако се у тексту исправе само погрешке наведене

у исправцима на крају књиге (и проведе поједностављење као у тексту сонета „Сну"), ова пјесма гласи:

Без Елизе живим
Я као̆ мог без рая;
Час у дугим плачу,
Мраку, и самости,
Скорби, туги, муки.
Страху, и жалости,
Горко живящ' ноћи,
Дне и све до края.

Прем да су ми желѣ
У сну исполнене,
Опет бы я давно
Морао̆ већ умрети;
Буд Елизи нисам
Я ни у памети
Задае ми Люта
Муке изъумѣне.

Она ме нелюби
Слези морам Лити;
Душа ми се пыта
Боловањем Само,
Дух мой чезне, тѣло
Себе губи, вене:
Сътобом я бы Сердце!
Волео̆ жив небыти;
Кад Елизу' райна
Земли неимамо,
Кад Елиза взаймно
Сад нелюби мене.

Графичким обликом идућега криптосонета — „Крутой" (П. л. 97, стр. 210—211) — сонетна подлога нешто се потпуније прикрива. На први поглед, уствари, човјек би тешко помислио да са сонетом неке везе има и ова пјесма:

Умрет' я ћу Любо!
Катице о! крута
То те ал' у бригу
Мора метнути;
Ер си животъ мой сад,
Мени токмо Люта,
Быт' ћеш принуждена
Самном уснути:
Чрез какво ты дакле
Крайнѣ заслѣпленье
Конац жизни мое
Желиш видити?

С тобом имай самом
Барем сожаленье;
Кад ядног ме неможʼ,
Нећеш жалити.

Ни тʼ ме Любиш, Жалиш;
Душа ће ми бѣсна,
Због тебʼ отчаяна
Цѣло пропасти,
На что ће а твоя
Осуждена бытʼ?

О! Смилуй се мене
Лѣпото! небесна,
Реци, как се могу
Теби допасти:
Любве твое сласты
Хоћу лʼ кадгод[31] *пит?*

Молчиш, преким мени
Оком смерть изричеш;
„Никад!" отверженый
Мислим, да ми вичеш.

Схватимо ли њене стихове као полустихове, пјесма ће добити облик:

Умретʼ я ћу Любо! Катице о! крута
То те алʼ у бригу мора метнути;
Ер си животь мой сад, мени токмо Люта,
Бытʼ ћеш принуждена самном уснути:

Чрез какво ты дакле крайнѣ заслѣпленье
Конац жизни мое желиш видити?
С тобом имай самом барем сожаленье;
Кад ядног ме неможʼ, нећеш жалити.

Ни тʼ ме Любиш, Жалиш; душа ће ми бѣсна,
Због тебʼ отчаяна цѣло пропасти,
На что ће а твоя осуждена бытʼ?

О! Смилуй се мене лѣпото! небесна,
Реци, как се могу теби допасти:
Любве твое сласты хоћу лʼ кадгод пит?

Молчиш, преким мени оком смерть изричеш;
„Никад!" отверженый мислим, да ми вичеш.

Није овој пјесми, дакле, само тема саздана развијањем познатог петраркистичког concetta (будући да је Она његов живот, наносећи му смрт својом окрутношћу, сама и себе убија), него јој је и сонетни облик у подлози. Схема рима је овај пут abab cdcd efg efg, а стих

опет дванаестерац. Може да збуни, додуше, што су дванаестерци овдје, на смјену, акаталектички и каталектички (и у другом случају имају по једанаест слогова) — досљедно је наиме проведена алтернанса рима (женске риме, a-c-e, смјењују се са мушким римама, односно дактилскима у функцији мушких, b-d-f-g). А може да збуни такође што се на крају пјесме појављује реп (coda), састављен од четири шестерца односно два дванаестерца; реп састављен од два стиха који римују парно, и римама су независни од сонетних, иначе је најобичнији тип репа у раном италијанском sonetto caudato[32].

Посљедњи је криптосонет — „Сну" (С. 10, стр. 226—227) — опет једноставнијег графичког облика и раније описане метричке структуре[33]:

Сне! ты что си покой,
Мир и скорби сваке,
Что укрочиш, блажиш
Сваку тугу, муку;
Да се утѣшимо
Твои мы у руку,
От куд крила, ноге
Те донеше лаке?
Теби благодарит'
Могу лѣта моя;
Досад коя с Любвом
Борющ' се преживих.
Дужой да от скорби
Радости се дивих.
Сне варан'я твог је,
Заслуга, и твоя.
Милосердный, лѣпый,
Благїй сне покорный
Дойди сердцу тужном,
Скорбном, болестноме,
Ноћю накнадити
Мени штету дневну,
Згоди упротивной
О! ты чудотворный
Благодѣтель јеси
Болном сердцу моме.
Пѣсну теби слабу
Пѣвам али ревну.

Несумњив непосредан узор има ова пјесма у једном италијанском сонету — „O sonno, o requie, e tregua degli affanni" — којему је аутор Jacopo Sannazzaro (1456—1530)[34].

Како да протумачимо појаву Пачићевих криптосонета?

Сасвим је јасно да они нису производ Пачићевог, да кажемо, бијега од сонетног облика. Такви су бјегови, иначе, у европској поезији новијег времена добро познати, ако и нису одвише чести. У појединим пјесмама неких пјесника — неколицине, на примјер,

пјесника српског и хрватског романтизма (свако ће се ваљда сјетити бар судбине раних Бранкових пјесама) — видљиви су трагови изворне сонетне замисли коју је пјесник касније напустио а пјесму прерадио како она сонет не би више била. Промјене у схваћању пјесничког умијећа (и шире: промјене естетских идеала) разлог су таквих прерада: пјеснику у неком тренутку није више био прихватљив сонетни облик, зато што му није више била прихватљива врста лирске поезије (нпр. петраркистичка) или врста метрике (нпр. страна, учена, не-народна, не-пучка) којој је тај облик припадао.

Пачићеви криптосонети нису пјесме са траговима сонетне замисли него пјесме којима су у подлози потпуно довршени и потпуно сачувани сонети. Нема у њима никаквих знакова прераде којој би циљ био да се пјесмама сонетни карактер одузме, са изузетком промјене у графичком облику. Криптосонети су зато пјесме које сонети и јесу и нису: нису зато што немају графичког облика сонета (не може бити спорно да је њихов аутентични облик онај у коме су објављени), али у неком смислу и јесу (зато што својом сонетном подлогом сонетну традицију призивају).

Да у Пачићевом случају не може бити ни говора о бијегу од сонета — ни од сонетног облика ни од петраркистичке традиције — свједочи и чињеница да је и праве сонете и петраркистичке пјесме писао, и истицао да их пише, и био помало поносан што то чини. Пачић Петрарку у збирци неколико пута спомиње, а у оди Колару — која је начисана вјероватно 1828, и објављена у *ЛМС* двапут, 1832. и 1834 — Пачић своме угледном пријатељу међу најважније заслуге убраја његове сонете, па стих „Нетревеным путем спѣшно тецы" тумачи, са малом несигурношћу у памћењу, али зато са извјесним самозадовољством, овом напоменом: „Осим Сонета ваши, и мои іошт нисамь други читао досад у Слав. наречіям".[35] У Пачићевој збирци објављена су четири права сонета: „Како Покой желим" (Л. 40, стр. 40), „Мом Езыку" (Л. 82, стр. 86), „Мечта Любве" (Л. 87, стр. 92) и добро нам већ познати „Сну" (Л. 106, стр. 113—114). Други од њих слободан је препјев Петраркиног сонета „Perch'io t'abbia guardato di menzogna", и то је први, вјероватно, непосредан одјек једнога Петраркиног сонета у српској поезији.[36]

По својим формалним ознакама Пачићеви сонети и сонетна подлога у криптосонетима имају великих сличности. Стих им је свима дванаестерац; сонети Л. 40 и Л. 87 одржавају при том, као и криптосонет П. л. 97, алтернансу рима (смјењују се, дакле, дванаестерци каталектички са акаталектичкима). У катренима свију сонета риме су обгрљене; тако је и са криптосонетима, са изузетком П. л. 97, гдје су укрштене. У терцетима римовање је увијек cde cde, са изузетком сонета Л. 82 (гдје је cdc dcd).

Највидљивија је опћа формална разлика међу сонетима и криптосонетима што сви сонети у катренима одржавају један пар рима (abba abba), а сонетна подлога у криптосонетима има увијек по два (abba cddc односно abab cdcd). Искушење је велико да том разликом протумачимо појаву Пачићевих криптосонета: да кажемо, рецимо, да је Пачић своје криптосонете изворно писао као сонете, али

да их није тако објавио зато што је сматрао (можда тек у тренутку објављивања књиге закључио) да због нејединственог римовања у катренима не задовољавају потпуно захтјеве сонетног облика.

Има неколико разлога, готово сваки сам довољан а сваки при том од претходног важнији, да искушење овог тумачења не прихватимо.

Најприје, јединствено римовање у катренима знало се често наводити као чврст захтјев сонетног облика, а до осамнаестог вијека и у појединим фазама у новијој историји сонета оно се заиста најчешће досљедно и одржавало. У историји српског сонета, међутим, таква једна фаза наступа тек у другој половини деветнаестог вијека; и у другим европским књижевностима које су у српској поезији у то вријеме могле да послуже као узор, обавезност јединственог римовања у катренима у току осамнаестог и на почетку деветнаестог вијека бива поколебана, и тек у току вијека постепено поново расте (другачији је случај у француској књижевности, гдје Бодлеров сонет карактеризира баш увођење новог пара рима у другом катрену). У српској поезији до 1848. године отприлике половина свих сонета римује у катренима abba abba, али око четвртине сонета и abba cddc. Друга схема Пачићевих криптосонета, abab cdcd, заиста је и ту ријетка, али се ипак јавља, већ у првом српском сонету, Орфелиновом из 1768. Шта је Пачић од других српских сонета баш читао, тешко је нагађати, али „слаткопѣвац Дошеновичь" јест на његовом Хеликону (С. п., стр. V) и мало је вјероватно да бар његове сонете није знао (а они римују и abba cddc). Нејединствено римовање у катренима Пачић је такође могао да нађе и у многим њему савременим сонетима на страним језицима, на свим странама око себе; на примјер, у рукописном зборнику сачуваном у Будимпешти, који И. Пот назива Пачићевом пјесмарицом, налазе се четири сонета на њемачком језику, а један од њих римује abba cddc.[37]

Разлика у римовању катрена биће, дакле, прије посљедица (једна од накнадно изведених консеквенција) него разлог појави Пачићевих криптосонета. У прилог закључку да криптосонети нису сонети који су неким каснијим захватом, приликом објављивања, добили свој дефинитиван графички облик, него пјесме од почетка другачије замишљене, говори још једна важна околност. Међу Пачићевим сонетима и криптосонетима постоји једна опћа формална разлика која није, додуше, на први поглед подједнако лако видљива као разлика у римовању, али је од ње вјероватно важнија. Међу Пачићевим сонетима, наиме, нема ни једнога који одржава цезуру (сталну границу међу акценатским цјелинама) послије шестог слога. Пачићеви сонети, другим ријечима, никаквим преправљањем графичког облика не би могли да се претворе у криптосонете; иако је и фактички стих сонета и супонирани стих сонетне подлоге у криптосонетима дванаестерац, то је дванаестерац двају различитих типова. Стих сонета не можемо никако схватити као састављен од шестераца. У формалним особинама криптосонета немамо довољно чврсте основе да бисмо подједнако категорично могли казати да се ни шестерци криптосонета не могу схватити као полустихови дванаестераца, али бар једна формална појединост баш у том правцу упућује:

римовање репа у криптосонету П. л. 97 није проведено на основи дванаестераца него на основи шестераца; наша огледна реконструкција сонетне подлоге у том је случају извршила насиље и над изворном схемом римовања (успоставила је један пар унутрашњих рима).

Да Пачићеви криптосонети нису настали као посљедица неких његових неприлика или недоумица око сонетног облика, свједочи најзад и околност да они нису једине његове криптоформе. Уз криптосонете, у Пачићевој збирци има још седам пјесама којима не римују сви стихови него само стихови парни. Са изузетком једне пјесме („Очи Юлче П.", П. л. 95, стр. 208—209, која је у осмерцима, хахахbхb . . .), све су оне у шестерцима (са занемарљивим изузецима, Л. 13 и П. л. 71, њима се уједно довршава навођење шестерачких пјесама у Пачићевој збирци). У подлози ових пјесама, на исти начин како је то било са криптосонетима, могу да се назру дванаестерачке пјесме — парно римоване, у пјесмама „Плач Дѣве" (П. л. 85, стр. 199—200) и „Любве начало" (П. л. 93, стр. 206—207), као и у врло занимљивој „Опращанїе читуљоноша" (С. 61, стр. 274—275); обгрљено римовани катрен у пјесми „Вопрос" (П. л. 84, стр. 197—198), а сестети у двјема преосталима: типа sesta·rima (ababcc) у пјесми „Фани Р." (П. л. 73, стр. 188—190) и типа aacbbc у пјесми „Ревнованїе" (С. 38, стр. 254—255). Посљедња пјесма — којој је несумњив и непосредан италијански узор сонет о љубомори Јакопа Санацара[38] — може се овдје и навести:

Страшна том си узда
Люто ревноване,
Кой несрећне куша
Любву, миловање;
Смерти горке сестра
Безбожна, и зла си:
Ведро небо ты ми
Мутиш, помрачаваш,
Мою душу, сердце
Животь огорчаваш;
Због тебе ми чернїй
Веће сѣду власы.

Красным ты под цвѣтом
Сакривена змїя,
Сумнїи пак у груды
Мука најружнїя,
Ты с' у слатком јелу,
Пит'ю отровање:
Ты ми уби душу,
Покой, мир, и тѣло,
Повѣрен'я слатка
Ты си м' отъузело,
С надеждом а колѣш
Свако поуздање.

Кой на свѣт изверже
Черног дол те пакла?
Гердна вел'ковидног
Утворо! из стакла;
Доба ты помрачи
Младо цвѣтно мое
Ада у пропасты
Гнусно ты се врати:
Молим Боже! Любве,
Силе му прекрати:
Стрѣле доста су ми
Бѣдном остре твое.

Огледавајући појаву Пачићевих криптосонета, ушли смо готово непримјетно у пјесничку радионицу једнога комплексног и зрелог пјесника, и то нешто дубље него што смо у почетку могли да очекујемо. Сада смо, међутим, стигли до границе до које је могла да нас доведе анализа упућена готово искључиво према формалним ознакама ове групе пјесама. Потпуније разумијевање појаве криптосонета захтијевало би и тумачење смисла појединих пјесама тог облика, и потпуније разумијевање ширега контекста коме припадају. Једној од идућих студија — којој ће предмет бити композиција Пачићеве пјесничке збирке — биће задатак да другоме од тих захтјева покуша удовољити.

Али неколико кратких интерпретативних напомена, уз помоћ појмовног апарата који се раније успоставио, може бити на мјесту већ сада.

Основни тип поезије у Пачићевом канцонијеру, уствр дили смо раније, карактеризиран је опорошћу стила. На примјеру једнога Пачићевог правог сонета имали смо прилику да особине опорога стила пажљивије разгледамо. У сонетима, који су сви у дванаестерцу, Пачићевом дугом стиху, најизразитије су могли да се развију они поступци опорога стила које су његови стари тумачи описивали као средства тромог и успореног, свечаног и храпавог ритма.

Пачићев кратки стих, шестерац, појавио се у пјесмама које не припадају основном типу Пачићеве поезије него, свака на понешто другачији начин, оним посебним токовима Пачићеве лирике којима је он мјесто дао у другом и трећем дијелу своје пјесничке збирке: дословно сви Пачићеви криптосонети (дословно све криптоформе) заиста се налазе у другом и трећем дијелу збирке (сви прави сонети, напротив, у њеном првом дијелу). Пачићев кратак стих везао се при том највише на оне његове пјесме по којима о Пачићу који пут говоримо као човјеку рококоа. Он је, у контексту Пачићеве поезије, настао као средство порицања опорости у стилу, као средство придавања стилу извјесне лакоће, као средство његове депатетизације.

Пачићев кратак стих, међутим, градио се на подлози његовога другог стиха. Његов коначни ефекат у пјесми није зато ефекат лепршавих и лаких кратких стихова рококоа, него ефекат у неком смислу придављене а у неком опет баш зато још наглашеније опорости и тежине. Остајући у границама анализе стиха, могли бисмо то рећи

и овако: градећи свој кратак стих на подлози имплицираног мада порекнутог дугог, Пачић је створио стих који обилује осамосталеним изразима и фразама, опкорачењима и паузама, стих зато кратак по броју слогова али тромога и успореног темпа.

Однос основног типа Пачићеве поезије и посебних токова његове лирике, који од тог основног тока одступају, наговијестили смо раније — наговјештавамо самом већ формулацијом којом га описујемо — као однос компонената које нису равноправне поларне ситуације једне поезије. Огледавањем појаве Пачићевих криптосонета постала је природа тога односа вјероватно нешто јаснија: начин на који криптосонети имплицирају и поричу своју сонетну подлогу размјерно је добра прилика, наиме, оног начина на који Пачић човјек рококоа имплицира Пачића пјесника опорог стила.

(*Наставиће се.*)

[1] Дакле: Л. 106, С. п. стр. 113—114. Тако ће се Пачићеви текстови овдје наводити. Друга су два дијела збирке: „Пѣсны любовне" (П. л.) и „Смѣсице" (С.).

[2] Ово поједностављење није транскрипција. Оно само жели да текст из практичких разлога (да би се олакшао посао слагару а олакшало вјероватно и читање читаоцу) понешто растерети, али остаје у границама унутар којих се изворни изглед текста може лако и једнозначно у свим његовим особинама поново успоставити, ако се води рачуна о двјема промјенама које су досљедно проведене. Прво, Пачић нема знакова *ћ, љ, њ,* и *ј,* и гласове *љ, њ,* и *ј* изражава на неколико начина; разноликост је и овдје остала; кадгод се у овим наводима, међутим, јављају *ћ, љ, њ* и *је* у изворном је тексту било *тъ, ль, нь* и *є*. Друго, на крају ријечи, послије консонанта, Пачић увијек пише знак ъ ако нема на том мјесту знака *ь* или знака елизије (нпр. *теб'*); у овим су наводима *ь* и знак елизије у том положају сачувани, а ъ је испуштено: било је, дакле, у изворном тексту у свим оним случајевима у којима овдје послије консонанта на крају ријечи није наведен један од друга два знака.

[3] Текст се овдје наводи по издању: G. Della Casa. *Rime.* Con annotazioni di Adriano Seroni, Firenze 1944, стр. 164—165, али са неким модификацијама у правопису које су проведене у издању: G. Della Casa, *Rime.* A Cura di Daniele Ponchiroli, Torino 1967, стр. 68. Оба се издања оснивају на првом издању сабраних Дела Казиних пјесама и прозе, које је приредио његов секретар Erasmo Gemini и објавио у Венецији 1558. Ово ми издање није, на жалост, било доступно. Додуше, ако је судити по оних десетак књига које сам имао прилике да видим — а то су разни пјеснички зборници и антологије, објављени до почетка деветнаестог вијека, који садрже Дела Казин сонет — у текстуалној традицији овог сонета (са једним изузетком: умјесто обичног core у петом стиху који пут се наће и alma) сва је разноликост правописна, и само је једна појединост при том вриједна пажње. У модерним издањима, наиме, са изузетком понеке антологије, велико почетно слово налази се само на почетку реченице (или, као код Серонија, и на почетку стиха). У старим издањима, готово свима која познајем, великим словима почињу и поједине друге ријечи у пјесми. Издања се не слажу у избору тих ријечи, али готово сва која знам припадају у једну од ове двије врсте: у једнима великим почетним словом долазе у 1. и 7. стиху Sonno и у 2. Notte, а у другима, уз то, још у 2. стиху Figlio, у 4. Vita, у 9. Silenzio (управо Silentio), у 14. Notti. Види, касније у овом раду, како велика слова употребљава у свом пријеводу Ф. Чале; не знам којим се издањем Дела Казина сонета служио.

[4] О Бекаделију пише J. Torbarina у књизи *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic,* London 1931, стр. 41—53, и у посебним радовима који се тамо цитирају. Како је у свом приказу књиге давно већ тачно примијетио Жан Дер *(Прилози* XV, 1935, стр. 256), Торбарина је знатно прецијенио важност Бекаделијева боравка у Дубровнику (1555—1560) за дубровачку књижевност шесенаестог вијека (не вриједи озбиљно ни разговарати о тврдњи да је Бекаделијев долазак у Дубровник био „one of the greatest events in the history of the Ragusan Cinquecento"), али је иначе лијепо описао дубровачку фазу Бекаделијева живота. Из Дубровника, негдје у току првих годину дана свог боравка (а била је то и посљедња година Дела Казина живота), Бекадели с Дела Казом измјењује пјесничке посланице.

[5] Најпотпунији опис Вергеријева дјеловања код нас још увијек је, мада у појединостима у међувремену оспорен, онај Фрање Бучара, у његовој *Povijesti hrvatske protestantske književnosti za reformacije,* Zagreb 1910. Како се из тог описа може видјети, Вергеријева је црквена каријера почела слично Дела Казиној: одличан говорник и способан дипломата, врло млад већ врло цијењен у Ватикану, одлази у неколико важних и осјетљивих мисија у Њемачку (на једној сусреће и Лутера), и за заслуге добија 1536. наслов модрушког а мало затим и копарског бискупа. На пут даљем напредовању испречују се, међутим, гласине и сумње да је кроз додире са протестантима потпао под протестантски утјецај. Огорчен што због тога сумњичења не постаје кардиналом, одлучује се на писање књиге у којој би се одбранио од оптужби. Али у току рада на књизи открива да му протестантизам и није тако далек. Годину-двије затим, већ прогнан из своје бискупије, покушава се некако оправдати и сачувати какву везу са црквом, неколико година послије тога живи у Швајцарској, да би се 1553. нашао код војводе Криштофа у Тибингену, гдје ће започети она његова активност која је добро позната у историји словеначке и хрватске књижевности. Умро је у Тибингену 1565; посљедње часове није му вјероватно много олакшало што му се на самрти уз постељу нашао Примож Трубар, с којим је неколико година раније био раскрстио и којега је затим без успјеха кушао да уклони из склоности војводе Криштофа, оптужујући га да је цвинглијевац.

[6] Francesco De Sanctis, *Povijest talijanske književnosti.* Preveo Ivo Frangeš, Zagreb 1955, стр. 389.

[7] У овом је контексту безначајно што Дела Каза није писао посмртни говор Карлу Петому: није могао, јер га је овај надживио за двије године. Де Санктис мисли вальда на неки од говора који се тичу Карла V, нпр. онај у коме Млечане позива да се придруже коалицији против Карла V или онај у коме Карла V позива да папи врати неке градове.

[8] Види нпр. J. Roger Charbonnel, *La Pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin,* Paris 1919, стр. 102.

[9] *Lezione sopra un sonetto di Monsignor Della Casa* написано је у младости, и тада прочитано у ферарској академији, али је објављено тек 1582; B. Weinberg *(A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance,* Chicago 1961, vol. I, стр. 176) ставља настанак у годину 1565. *La Cavaletta, overo della poesia toscana,* дијалог настао 1584, објављен је први пут, заједно са неколико других дијалога, 1587. *Discorsi del poema heroico* настали су, у том облику, 1594. Потпуније податке о старим и новијим издањима ових текстова види код Weinberga. У старијим издањима Дела Казиних дјела — нпр. у венецијанском из 1728 — појављује се под именом *Il Tasso* и један дијалог непознатог аутора, настао вјероватно поткрај шеснаестог вијека, а посвећен тумачењу стила Дела Казина и начина на који он треба да се опонаша (sopra lo stile di Monsignor Della Casa, e il modo d'imitarlo). Тасово име, у другој половини шеснаестог вијека толико везано за заступање Дела Казиног стила, носи у дијалогу онај лик који, образлажући познато Тасово мишљење а служећи се и дословним навођењем изворних Тасових запажања, тумачи природу и намјену карактеристичних Дела Казиних стилских поступака. Овај дијалог, као и Тасово властито гледиште, потпуније приказује F. T. Prince у студији *The Italian Element in Milton's Verse,* Oxford 1954. Принс показује како се Милтонов епски стил развио у традицији оне комплексне и свечане дикције којој зачетак види у Бембовим сонетима, најпотпунији израз у сонетима Дела Казиним и, у нешто

мањој мјери, у пракси Тасових јуначких сонета и његовога епа, а најважније јој програматско заступање налази у Тасовим теоријским списима. John S. Smart (*The Sonnets of Milton,* Glasgow 1921) већ је давно протумачио особитости структуре Милтоновог сонета околношћу да су првенствено сонети Дела Казини, а не Петраркини, били Милтону пред очима у његовом огледању у сонету. Закључивање о Милтоновом односу према Дела Кази олакшавало је, и давало му је поузданију основу, што се знало да је Милтон од младости, од 1629, посједовао и пажљиво читао један примјерак збирке Дела Казиних пјесама и прозе. О Тасовом односу према Петрарки види такође: D. Della Terza, „Tasso's Experience of Petrarch", *Studies in the Renaissance* X, 1963, стр. 175—191; C. P. Brand, „Petrarch and Petrarchism in Torquato Tasso's Lyric Poetry", *Modern Language Review* 62, 1967, стр. 256—266.

[10] Особине опорог стила нису овдје приказане баш увијек ријечима Таса и других раних тумача Дела Казине поезије, него су стари описи дјеломично парафразирани и данашњим појмовним језиком, али је читав приказ, због намјене коју у овом контексту има, остао потпуно у границама оног разумијевања Дела Казиногa стила које се изразило у објављеним Тасовим текстовима и у оним коментарима Дела Казине поезије који су се налазили у старим издањима његових дјела. Модерне студије о Дела Казином стилу не доводе у питање овдје изложену опћу слику, али је у неким појединостима потпуније приказују. Занимљива је у овом контексту Принсова анализа, у раније наведеном дјелу, на стр. 112—117, једне појединости Милтонове и Дела Казине дикције која има и функцију успоравања ритма. То је поступак додавања другог епитета, у облику узвика или накнадног присјећања, именици која је једним епитетом већ одређена (ако умјесто примјера Дела Казиних и Милтонових хоћемо Пачићев, то је нпр. *вѣрна Любов, и Сердечна,* Л. 72, С. п. стр. 73). У свом основном облику, овај поступак је био познат италијанској поезији од најстаријих времена, али Дела Каза га користи нарочито често и понешто модифицира, тежећи најприје да други придјев што више удаљи од првога, а онда градећи по истом моделу однос двију именица (као у деветом стиху сонета сну) или двају глагола или двају прилога (нпр. *Спомен остат', и жалость,* П. л. 25, С. п. стр. 143; *Ты умрет' неш всуе, и погинути,* Л. 66, С. п. стр. 68; *Вел'кодушно сноси све, и мужно,* Л. 83, С. п. стр. 87).

[11] Види, на примјер, вергилијанске и друге класичке елементе у дикцији Дела Казиног сонета сну, по биљешкама Серонијевог издања. Серони иначе главни опћи извор овом сонету налази у једном одломку Бокачеве *Fiammette* и њему одговарајућим стиховима Овидијевим. Неколико новијих радова о изворима нашег сонета биљежи се у библиографији уз раније наведено Понкиролијево издање. Одјеке вергилијанског хексаметра у стиху нашег сонета занимљиво анализира Mario Richter у раду „Il tema lirico del 'sonno': contributo per uno studio sull'inflessione stilistica nel secolo XVI", *Convivium* XXIX, 1961, стр. 555—560, на стр. 556.

[12] Овај Паринијев суд више се пута наводи у биљешкама уз пјесме Дела Казине у разним зборницима и антологијама италијанске поезије с краја 18. и са почетка 19. вијека. Овдје се цитира по књизи: *Raccolta di lirici italiani dall'origine della lingua sino al secolo XVIII,* compilata da Robustiano Gironi, Milano 1808, стр. 68. Петрарка и Дела Каза представљени су у књизи једнаким бројем пјесама, а међу Дела Казиним је пјесмама, наравно, и сонет сну.

[13] О траговима Дела Казиним у Фосколовој поезији пише Ettore Allodoli у есеју „Nel IV Centenario della morte di Giovanni Della Casa", *Nuova antologia* 91, vol. 466, 1956, стр. 547—556, на стр. 555—556.

[14] Старији коментари говориће о истој ствари служећи се понешто различитим ријечима — говориће нпр. о нервозноме у поезији нове школе („nervoso, severo, e maestoso", гласи карактеристика у биљешци о Дела Кази у једној од најпопуларнијих антологија италијанске поезије објављених изван Италије у осамнаестом вијеку, *Antologia poetica italiana* di Cristiano Giuseppe Jagemann, Tomo II, Weimar 1777, стр. 467) — али ће још чешће опис сличног опћег значења имплицирати говорећи о грубости и храпавости опорога стила.

[15] Потпуна анализа гласовне оркестрације Пачићеве поезије била би посебан посао, а тумачење Пачићевог коришћења гласовне организације пјесме могло би адекватно да се подузме само у оквиру потпунијег тумачења поједи-

них пјесама, али се присутност споменутих поступака лако може запазити готово у сваком Пачићевом тексту. Види нпр. у сонету „Сну" обје врсте гомилања консонаната. Једноставно бројање честоће појединих гласова, какво свако лако може обавити сам, и упоређивање добивене релативне фреквенције са неким од оних бројања која су настојала да утврде просјечну фреквенцију гласова у српскохрватском тексту (нпр. са оним Т. Маретића), показаће колико су радикални Пачићеви захвати у коришћењу гласовног материјала српскохрватског језика (нпр. у катренима сонета најчешћи глас није ни један вокал него консонант *н*, и он је нешто чешћи од вокала *е, а, и, о*, и више него двапут чешћи од консонанта *с;* у просјечном српскохрватском тексту, по Маретићевом рачуну, *н* је више него двапут рјеђе од свих наведених вокала, а нешто рјеђе и од консонанта *с*).

[16] Изложена анализа основана је на сасвим ограниченом узорку текста и може се зато прихватити само као приближна индикација о стању. Ваљаном се у најгрубљим својим обрисима може сматрати зато што су разлике које су се показале толико изразите да не могу бити случајне. Истим поступком, примијењеним систематски, могле би се међутим утврђивати и неке финије разлике. Унутар Пачићеве збирке такве се разлике показују међу разним њеним дијеловима и у некој су вези са разликом међу основним типом Пачићеве поезије и другим његовим пјесмама: у првом дијелу нормална употреба описане конструкције биће још рјеђа него у избору његових пјесама у *Антологији* (21 на првих 100 случајева) а у другом знатно чешћа (39 на првих 100 случајева).

[17] Међу Пачићевом пјесмом „Исповједь" (П. л. 46, С. п. стр. 161) и прослављеним Дела Казиним сонетом, „Questa vita mortal" једва да има икаквих појединачних сличности или подударности, али обје подједнако могу да послуже као примјер оне узнемирене (да не буде парадоксално ако се такође каже: резигниране) религиозности о којој је овдје ријеч.

[18] *ЛМС* XXXVI, 1834, стр. 102—108.

[19] Међу тим другим пјесмама исправно се спомиње сонет Caritea „Sonno, d'ogni pensier placido oblio" (види M. Richter, „Il tema lirico del ‚sono'..." стр. 556), али се често превиђа сонет „O sonno placidissimo, omai vieni" Lorenza De' Medici, који је на успостављање садржаја традиционалне теме можда најодлучније, уз Дела Казин сонет, утјецао.

[20] Такав је случај са пјесмом Динка Рањине бр. 225 (*Pjesni razlike Dinka Ranjine*, Stari pisci hrvatski XVIII, Zagreb 1891, стр. 118):

Pokli ide sunač zrak, da sviti druzime,
a dođe noćni mrak očima našime,
molju te, dar stvori, sne moj, drag tač meni,
me oči zatvori u pokoj žuđeni;
pomozi srcu mom, ko mira ne ima,
pomoći tom tvojom, ku rado svak prima,
pomozi me bitje, ko lipsa jakno cvit,
sne, ki si zabitje od zala svih na svit,
odagni zled moju vesela tva ruka,
sne dragi, pokoju svih truda i muka,
sne s tvom tom radosti dođ ter skin' ti s mene
sve me zle žalosti od želje ljuvene.
Hodi, sne, dođi, sne, čini, sne, da tva moć
me oči zatisne za mirnu prijat noć.

J. Torbarina (*Italian Influence...*, стр. 162—163) вјеровао је да је „artificiality" Дела Казиног сонета „appealed to Ranjina and prompted him to write his poem No. 223 (мисли се цитирана пјесма бр. 225), in which he occasionally catches the sonorous redundance of the original Italian". M. Kombol („Dinko Ranjina i talijanski petrarkisti", *Građa* XI, Zagreb 1932, стр. 72—73 и у додатку на стр. 92) види наведену и неке друге Рањинине пјесме као текстове у којима се прихваћа један број општих мјеста ондашњег петраркизма у развијању теме сна (спомиње у том контексту више италијанских пјесама, од Каритеа, Тебалдеа и Дела Казе до Марина), а у додатку се посебно осврће на Торбаринино мишљење: „Teško je reći da je Giovanni della Casa bio 'admired by Ranjina' samo na osnovu sličnosti pj. 223 sa sonetom 'Al sonno', pogotovo kad se ima na umu da valjda svaki kanconijer šesnaestoga stoljeća ima po koji sonet snu. (I inače između svečanoga Della Case i Ranjine nema nikakve sličnosti.)" Ком-

бол је свакако адекватније одговорио на питање о италијанским изворима Раљинине пјесме — по њој самој не можемо поуздано закључити чак ни да ли је Раљина Дела Казин сонет уопће познавао — али се мора такође рећи да и по опћем третману теме и по неким особинама своје дикције Раљинина пјесма заиста подсјећа на Дела Казин сонет више него на друге популарне италијанске пјесме истога тематског круга (у смислу у коме је Дела Каза свечан, јест то у знатној мјери и ова Раљинина пјесма).

[21] О другим италијанским изворима овог сонета види: M. Richter, *La poesia lirica in Francia nel secolo XVI,* Milano 1971, стр. 135. Остала ми је, на жалост, неприступачна студија истог аутора *Giovanni Della Casa in Francia nel secolo XVI,* Roma 1966.

[22] *Poètes du XVIe siècle.* Texte établi et présenté par A.-M. Schmidt. Bibliothèque de la Pléiade, Paris 1953, стр. 839.

[23] Филип Депорт, „Пет песама", *ЛМС* јун 1970, стр. 684.

[24] M. Richter, *La poesia lirica in Francia . . .*, стр. 305.

[25] Као додатни примјери, уз управо изложени опћи опис, могу да послуже четири енглеска сонета које A. J. Krailsheimer *(The Continental Renaissance,* 1971, стр. 153) наводи као пјесме које припадају традицији успостављеној Дела Казиним сонетом. У свима њима има трагова и других пјесама које традицији припадају, и осјетљивих модификација у третману теме, и значајних иновација у дикцији, али се највећи дио ових особина може показати изведеним из могућности већ садржаних у Дела Казином сонету (идеја равноправности у сну као изведена из идеје о Сну као сину Ноћи, тј. брату Смрти, сложени епитети као могуће средство латинизације израза итд.). Нема међутим, рекло би се, ни овдје ни трага настојању да се стилу тим поступцима прида карактер опорости. Све четири пјесме наводе се по антологији *The Sonnet.* Ed. by R. M. Bender and Ch. L. Squier, New York 1967, али се налазе и у другим антологијама и збиркама енглеске поезије (друга од њих у већини опсежнијих таквих збирки), са разликама у читању које се у овом контексту смију занемарити. Philip Sidney (1554—1586) аутор је првог текста, а тај је 39. сонет његовог канцонијера *Astrophel and Stella:*

Come sleep! O sleep, the certain knot of peace,
The baiting place of wit, the balm of woe,
The poor man's wealth, the prisoner's release,
Th' indifferent judge between the high and low;

With shield of proof shield me from out the prease
Of those fierce darts despair at me doth throw;
O make in me those civil wars to cease;
I will good tribute pay, if thou do so.

Take thou of me smooth pillows, sweetest bed,
A chamber deaf to noise and blind to light,
A rosy garland and a weary head;

And if these things, as being thine by right,
Move not thy heavy grace, thou shalt in me,
Livelier than elsewhere, Stella's image see.

Samuel Daniel (1562—1619) има у збирци *Delia* — као 49. сонет — ову пјесму:

Care-charmer sleep, son of the sable night,
Brother to death, in silent darkness born,
Relieve my languish and restore the light;
With dark forgetting of my care, return.

And let the day be time enough to mourn
The shipwreck of my ill-adventured youth;
Let waking eyes suffice to wail their scorn
Without the torment of the night's untruth.

Cease, dreams, th'images of day-desires,
To model forth the passions of the morrow;
Never let rising sun approve you liars,
To add more grief to aggravate my sorrow.

Still let me sleep, embracing clouds in vain,
And never wake to feel the day's disdain.

У збирци *Fidessa* (1596), којој је аутор Bartholomew Griffin, 15. је сонет:

Care-charmer sleep, sweet ease in restless misery,
The captive's liberty, and his freedom's song,
Balm of the bruised heart, man's chief felicity,
Brother of quiet death, when life is too, too long!

A comedy it is, and now an history —
What is not sleep unto the feeble mind!
It easeth him that toils and him that's sorry,
It makes the deaf to hear, to see the blind.

Ungentle sleep, thou helpest all but me,
For when I sleep my soul is vexed most.
It is Fidessa that doth master thee;
If she approach, alas, thy power is lost.

But here she is. See, how he runs amain!
I fear at night he will not come again.

Посљедњем сонету аутор је William Drummond (1585—1649):

Sleep, silence' child, sweet father of soft rest,
Prince whose approach peace to all mortals brings,
Indifferent host to shepherds and to kings,
Sole comforter of minds with grief oppressed,
Lo, by thy charming rod all breathing things
Lie slumb'ring, with forgetfulness possessed;
And yet o'er me to spread thy drowsy wings
Thou spares, alas, who cannot be thy guest.
Since I am thine, O come, but with that face
To inward light which thou art wont to show,
With feigned solace ease a true-felt woe;
Or if, deaf god, thou do deny that grace,
Come as thou wilt, and what thou wilt bequeath;
I long to kiss the image of my death.

[26] Текст се наводи према популарној антологији *Laura, or An Anthology of Sonnets, on the Petrarchan Model, and Elegiac Quatuorzains*, London 1814, свезак II, пјесма бр. CXCIII, уредник антологије, Capel Lofft, текст је дотјеривао.

[27] Б. И. Пуришев, *Хрестоматия по западно-европейской литературе, Эпоха Возрождения*, Москва 1947, стр. 122.

[28] *Pobratim* XIII, 1902—1903, 11, стр. 245.

[29] *Talijanska lirika od postanka do Tassa*. Izabrao, preveo i priredio Frano Čale, Split 1968, стр. 146.

[30] *Italian Poets of the Renaissance*. Translated into English Verse and with an Introduction by Joseph Tusiani, Long Island City, N. Y. 1971, стр. 203.

[31] У штампаном тексту овдје стоји: кадкогъ.

[32] R. Spongano, *Nozioni ed esempi di metrica italiana*, Bologna 1966, стр. 57 и примјер на стр. 317—318.

[33] У објављеном тексту пети стих је, свакако штампарском погрешком, извучен.

[34] Санацарови текстови наводе се овдје, без икаквих исправака, по издању: *L'Arcadia di M. Giacomo Sannazaro*. Colle antiche Annotazioni di Tommaso Porcacchi. Insieme colle Rime dell'Autore..., Napoli 1782. Лирске пјесме објављене су у овом издању са посебном пагинацијом и под посебним насловом: *Rime di M. Jacopo Sannazaro*. Nuovamente corrette, e reviste per Messer Lodovico Dolce. Наш сонет налази се ту на стр. 41:

O sonno, e requie, o tregue degli affanni,
Ch' acquieti e plachi i miseri mortali,
Da qual parte del ciel movendo l'ali
Venisti a consolare i nostri danni?

Io ti pur lodo, e benedico gli anni,
Ch' ardendo ho spesi in seguitar miei mali:
E, se i piacer non sono al pianto eguali,
Ringrazio pur tuoi dolci e cari inganni:

Sì bella, e sì preziosa in vista umile
Madonna apparve al cor doglioso e stanco,
Che agguagliar non lo puote ingegno o stile.

Tal, che pensando, e desiando io manco,
Qual vidi e strinsi quella man gentile,
È qual vendetta sei del velo bianco.

Пачићев криптосонет „Сну" текст је свакако мање вриједности од истоименога његовог сонета, али се раније описани поступак у преради предлошка и овдје може запазити. Како то и иначе врло често бива, у пјесмама које у европској лирској поезији Пачићевог и ранијег времена варирају неки предложак, зависност од предлошка у првом дијелу пјесме (у овом случају зависност од Санацарових катрена) готово је потпуна, док се у другом дијелу пјесме сличност предлошку готово потпуно губи.

[35] Овдје се напомена цитира по тексту у *ЛМС* XXXVI, 1834, стр. 22; у *ЛМС* XXXI, 1832, стр. 41, формулација је краћа и непрецизнија („нисамь ине читао"). У оди Пачић назив сонета преводи ријечју *гласак*. О томе, и уопће о превођењу назива за сонет код нас, S. Petrović, „Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti", *Rad JAZU* 350, Zagreb 1968, стр. 29—30 и одговарајуће биљешке, нарочито на стр. 137.

[36] Петраркин текст је XLIX пјесма (XLI сонет) његовог канцонијера:

Perch'io t'abbia guardato di menzogna
a mio podere et onorato assai,
ingrata lingua, già però non m'ài
renduto onor, ma fatto ira e vergogna;

ché quanto più 'l tuo aiuto mi bisogna
per dimandar mercede, allor ti stai
sempre più fredda, e se parole fai
son imperfette e quasi d'uom che sogna.

Lagrime triste, e voi tutte le notti
m'accompagnate ov'io vorrei star solo,
poi fuggite dinanzi a la mia pace;

e voi, sì pronti a darmi angoscia e duolo,
sospiri, allor traete lenti e rotti;
solo la vista mia del cor non tace.

Пачићев однос према Петраркином тексту подоста се разликује од његова односа према Дела Казином и Санацаровом сонету: овдје Пачић ни у једном тренутку не слиједи Петраркин текст онолико дословно колико је свој предложак тамо, више пута, у првом дијелу пјесме, слиједио, али му истовремено поузданије чува основну концепцију (чува трочланост композиције и проводи тему кроз исте главне фазе: од обраћања језику, у катренима, до обраћања сузама у првом и уздасима у другом терцету). Поступак ту, дакле, није варирање предлошка него слободан препјев:

Езыче! от мене доста почтованый
Ако имаш? употреби сад вѣщину,
Толковат' ми сердца тайну преистину,
Любицы си Любов яснит' јер избраный.
Ал' ты сад си Худый сплетен, и скопчаный,
Ты неумѣш ни прословит' на јединy;
Молчиш, нѣмиш, как' се Люби да повинy
Любвострастній Мыслы в сердцу начертанїи.
Молчи, Драгой образы ми блѣдій кажy;
Њой да текy ноћю слези тайне,
Сердца мог и нѣмый бол їй да предлажy:
Вы узданцы просите ми сад от райне,
Слези что, и желѣ искат' вам помажy;
Мздy, и взаймность Любве мое к њой безкрайне.

У штампаном тексту у 5. стиху стоји: Худый, а седми стих није увучен.

[37] И. Пот, „Песмарица Јована Пачића", *Зборник МС за књижевност и језик* XI, 1963, стр. 180—181. О римовању у катренима: S. Petrović, „Problem soneta . . .", стр. 12 и 111—112.

[38] Санацаров текст гласи (*Rime . . .*, стр. 19—20):

O gelosia, d'amanti orribil freno,
Ch'in un punto mi volgi e tien sì forte;
O sorella dell'empia amara morte
Che con tua vista turbi il ciel sereno:

O Serpente nascosto in dolce seno
Di lieti fior, che mie speranze ai morte,
Tra prosperi successi avversa sorte,
Tra soavi vivande aspro veneno:

Da qual valle infernal nel mondo uscisti,
O crudel mostro, o peste de'mortali,
Che fai gli giorni miei sì oscuri e tristi?

Tornati giù, non raddoppiar miei mali.
Infelice paura, a che venisti?
Or non bastava amor con gli suoi strali.

Пачићева је пјесма размјерно вјеран а вјешт препјев Санацаровог сонета. Од свих Пачићевих пјесама којима смо досад споменули неки италијански извор, она свој извор најпотпуније слиједи.

НЕКА ЗАПАЖАЊА О РУСКОЈ РЕДАКЦИЈИ ТЕОДОСИЈЕВОГ ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ

Др Димитрије Богдановић

Житије светог Саве, главно дело српског средњовековног књижевника Теодосија, читало се и преписивало у Русији веома много током XVI и XVII века. Прва систематска обавештења о томе добили смо од Јагића, који 1876. пише о многобројним руским рукописима овог Житија као о „трећој" или „руској" редакцији Житија светог Саве.[1] Нешто се о томе могло сазнати и раније, када је Јанко Шафарик објавио Константиново Житије деспота Стефана по Григоровичевом рукопису у Одеси бр. 34 (сада 1/102), где се налази и текст Теодосијевог Житија св. Саве, са записом о доласку некога старца Исаије из Свете Горе у Русију 1517. и о књизи „Житије светог Саве Српског", коју Исаија доноси великом кнезу (Василију Ивановичу).[2] Потом је Стојан Новаковић упоредио одески рукопис са Теодосијевим текстом по издању Ђ. Даничића из 1860, и утврдио текстолошки однос ових редакција. Под утицајем његове студије уврежило се схватање да је руска редакција, у ствари, само скраћени вид Теодосијевог Житија.[3]

Тридесет један рукопис руског извода са Теодосијевим Житијем св. Саве, које сам прегледао у Москви јула 1975. године углавном у Лењиновој библиотеци (ГБЛ)[4] и Историјском музеју (ГИМ), послужио је као основна грађа за проучавање историје овог значајног текста старе српске књижевности у Русији. На основу њих се могла покушати прва, макар и привремена класификација руских преписа, а учињене су и важне допуне старијим схватањима о карактеру руске редакције Житија светог Саве.

Прва важнија допуна или, боље рећи, исправка односи се на обим или интегритет текста Житија Саве (ЖС) у руским преписима. Скраћени вид, који смо познавали из Одеског рукописа Григ. 1/102, само је изузетак: међу прегледаним 31 рукописом са ЖС из XVI—XVII в. само 1 рукопис има тај текст у скраћеном виду, али је и ту ово скраћивање изведено друкчије него у Одеском рукопису (то је Зборник ГИМ Син. 639 из прве половине XVI в.). Свих осталих 30 рукописа чувају текст ЖС у интегралном виду, уз мање или веће — мада и тад сразмерно мале варијанте. С друге стране, упоређење текста ових руских преписа и српске редакције представљене основним текстом Даничићевог издања (Д) и хиландарским рукописом

таха-монаха Марка из 1360/70 (М), који се сада налази у Народној библиотеци Србије под сигнатуром Рс 17, — показало је, опет, да руска редакција уопште и нема много „разночтенија", поготову не таквих која би ту редакцију издвајала у неку посебну варијанту текста према овим главним представницима српске редакције.

Занимљиво је да Теодосијевог имена нема ни у једном рукопису који сам овог пута видео у Москви: свуда је Житије „списао" Доментијан! Наслов Житија има стандардни вид, испољавајући мало разлика у читању од преписа до преписа: Житие и подвизи в пустыни сь отцемь и особь хождения и о(т) чести чюдесь сповѣдание иже вь святыхь отца нашего Савы, прьваго архиепископа и учителя србьскаго сьписанно прѣподобным Доменьтианомь їеромонахом монастыря Хиландарь нарицаемаго (ГИМ Син. 635, л. 1). Теодосијева верзија препознаје се тек читањем самог текста, почев од пролога (Разума зане нищетою одръжим, от убогаго дома ума моего ничесоже имыи, итд.). Сви руски преписи имају исти овај наслов, углавном без икаквих варијаната.

Уопште узевши, текст руске редакције је потпуно јединствен, и ближи бољој традицији Марковог рукописа (М) него искварено ј и познијој варијанти основног текста Даничићевог издања (Д). Из тога би се могло закључити да је архетип руске редакције морао бити добар рукопис, донет из Свете Горе, са самог извора, из књижевне радионице у којој је дело, у своје време, и било настало.

То потврђује управо онај запис који је Ј. Шафарик прочитао у Одеском рукопису 1/102, а С. Вуловић „у многим рукописима ове руске реценсије", запис о старцу из Свете Горе који 1517. доноси руском великом кнезу књигу „Житије светог Саве Српског".[5] Међутим, текст записа није у свим рукописима истоветан. Разликују се две варијанте, две верзије. У једној верзији, запис гласи: В лѣто 7025 (тј. 1517) генваря, пришел от Святыя Горы старець Ибана, а принесл к государю великому князю книгу Житие святаго Савы сербьскаго, монастыря Хиландаря (ГБЛ ф. 247 No. 174 с краја XVII в.; упор. ГИМ Син. 639 из прве половине XVI в., где је старчево име Ибуна ум. Ибана, али се такође наводи Хиландар; исто ГБЛ ф. 98 No. 657 = Ибана; ГБЛ ф. 173/II No. 4 = Ибана, али без имена манастира). У другој верзији: В лѣто 7025 (тј. 1517) привезл к великому князю Василию Ивановичю всеа Русии старец Исаия и(з) Святыя Горы, из Ватопеда монастыря, книгу Житие святаго Савы, серпскаго архиепископа перваго (ГБЛ ф. 247 No. 160 с краја XVII в.; упор. ГБЛ ф. 247 No. 665 из истог времена; истој верзији припада, дакле, и Одески рукопис 1/102). И у једној и у другој верзији истоветна је година старчева доласка у Русију са рукописом Житија св. Саве, и податак о светогорској провенијенцији, са разликама у називу светогорског манастира одакле је књигу узео поменути старац. Можемо претпоставити, када се има у виду блискост свих руских преписа са хиландарским рукописом М, да је архетип руске редакције био донет вероватно из Хиландара, а не из Ватопеда.

Филијација руских преписа ЖС утврдиће се тек подробнијом анализом разлика у читању (варијаната) и тек када буду познати углавном сви сачувани преписи те редакције. Засад сам могао извр-

шити само извесну формалну класификацију ових рукописа унутар грађе која се по својој количини, врсти и заступљености фондова може сматрати довољним и репрезентативним узорком.

Прву групу чине рукописи у којима се не налази само Теодосијево Житије светог Саве него и његова Похвала Симеону и Сави (ПСС).[6] Оба Теодосијева дела могу се овде наћи без других састава, у једној посебној књизи о Сави Српском, или у саставу каквога већег зборника житијних и похвалних текстова. Најпре је, са уобичајеним заглављем и понекад са ознаком 14. јануар, саопштен текст ЖС, а одмах потом, са променљивом ознаком 14. јануар или 13. фебруар (према датуму спомена преп. Симеона Српског) ПСС. Текст ЖС је интегралан, по обиму истоветан са Д, а по варијантама ближи хиландарском рукопису М. Нема никаквих подела на главе, осим оних заглавља која су се нашла и унутар поменутих српских преписа. Исто тако, ПСС је интегрална, припада потпуном или „пространом" виду, и по својим лекцијама стоји уз Марков препис као и ЖС. Међу прегледаним рукописима, то су следећи:

ГИМ Син. 635. Житије Саве Српског, прва половина XVI в. Рукопис приказао и текст ПСС издао С. П. Розанов, *Феодосиевская редакция жития Савы Сербского,* ИОРЯС 16/1 (Спб 1911) 185—209. Није српска редакција краја XV в. него руска редакција са доста трагова српског предлошка, вероватно XVI в. ЖС лл. 1—239, ПСС лл. 240—282 са ознаком 13. февр.

ГБЛ ф. 247 No. 173. Житије Саве Српског, почетак XVI в. ЖС лл. 3—290 об., ПСС лл. 291—337 об. са ознаком 14. јануар и 13. фебруар.

ГБЛ ф. 98 No. 429. Житија светих, 1522. Писана у манастиру Ферапонта и Мартинијана на Белом језеру. И ово првобитно само „Житие и подвизи иже в святых отца нашего Савы пръваго архиепископа и учителя срьбскаго", касније допуњено другим краћим текстовима. ЖС лл. 1—203 об., ПСС лл. 204—240 об. са ознаком 13. фебруар.

ГИМ Хлуд. 212. Житије Саве Српског, XVI в. ЖС лл. 1——266 об., ПСС лл. 267—311 об. са ознаком 14. јануар и 13 фебруар.

ГБЛ ф. 113 No. 620. Житије Саве и Стефана Српских, XVI в. Осим ЖС и ПСС има и других српских књижевних дела: ЖС лл. 1—271 об., ПС лл. 271 об. — 321 об. са ознаком 13. фебруар, Константиново Житије деспота Стефана лл. 321 об. — 408 об., Цамблаково Житије Стефана Дечанског лл. 409—469 об.

ГБЛ ф. 178 No. 8188. Чти-минеј за јануар, XVI в. ЖС лл. 479 об. — 646 об., ПСС лл. 647—678, оба текста означена 14. јануаром.

ГБЛ. ф. 209 No. 349. Житије Саве Српског, XVI в. ЖС лл. 1—238, ПСС лл. 238—282 об. са ознаком 13. фебруар.

ГБЛ ф. 247 No. 597. Зборник житија, XVI в. ЖС лл. 94——396, ПСС лл. 397—447 об. са ознаком 13. фебруар.

ГБЛ ф. 98 No. 657. Житије Саве Српског, прва пол. XVII в. ЖС лл. 1—149, ПСС лл. 149—185 об., оба текста са ознаком 14. јануар. Заглавље ЖС садржи и запис о доласку старца Ибане (!) из Свете Горе 1517. и о хиландарском пореклу протографа, али је исписан на листу убаченом као замена у XVIII в.

ГБЛ ф. 199 No. 279. Житије Саве Српског, XVII в. ЖС лл. 1—283 об., ПСС лл. 284—334 об., оба текста са ознаком 14. јануар.

ГБЛ ф. 247 No. 174. Житије Саве Српског, крај XVII в. ЖС лл. 3—286 об., ПСС лл. 287—337, оба текста са ознаком 14. јануар. Заглавље ЖС има и запис о старцу Ибани (!).

ГБЛ ф. 247 No. 665. Житије Саве Српског, крај XVII в. ЖС лл. 4—279 са ознаком 13. фебруар, ПСС лл. 279—327 об. са ознаком 14. јануар (!). Посебно запис о старцу Исаији и ватопедском пореклу протографа л. 3 об.

Другу групу чине рукописи у којима се од Теодосијевих текстова налази само његово Житије светог Саве, самостално или у саставу зборника, али редовно без Похвале Симеону и Сави. Оно је потпуно истоветно са текстом ЖС у рукописима прве групе; текст је интегралан, по лекцијама сродан са М. Овде је, међутим, обрнут хронолошки однос: док у првој групи рукописи XVI в. чине већину према рукописима XVII в. (две трећине, тј. 8 : 4), дотле у другој групи има више рукописа XVII в. (опет две трећине, 6 : 3). Једини изузетак у погледу интегралности текста јесте већ поменути рукопис ГИМ Син. 639 са текстом скраћеног вида:

ГИМ Син. 639. Зборник поука, житија и других састава, прва пол. XVI в. ЖС лл. 172 об.—244 об. са ознаком 14. јануар (а не 12. јануар). Запис о старцу Ибуни (!) посебно на л. 172 об.

ГБЛ ф. 310 No. 364. Житије Саве Српског, XVI в.

ГБЛ ф. 98 No. 890. Житије Саве Српског, XVI в. (водени знаци из 1564). ЖС лл. 1—235. Лекције се колебају између Д и М. Запис на л. 242 об. са погрешном хронологијом: Сава сербскии бысть в лѣто 6711 (тј. 1203!) генваря 14 день.

ГБЛ ф. 37 No. 22. Житије Саве Српског, XVI—XVII в. ЖС изгубљен већи део у почетку.

ГБЛ ф. 218 No. 422. Зборник житија, повести и поука, прва четвртина XVII в. ЖС лл. 240—338 об. као глава 13.

ГИМ Син. 411. Зборник састава житијно-поучног садржаја, XVII в. ЖС лл. 3—229 об. (Ни овде нема ознаке дана „памети").

ГБЛ ф. 98 No. 540. Житије Саве Српског, XVII в. ЖС лл. 1—286 са ознаком 13. фебруар (!).

ГБЛ ф. 310 No. 597. Два житија и повест о плену Јерусалима, XVII в. ЖС лл. 134—229, без почетка.

ГБЛ ф. 310 No. 1002. Зборник житија, XVII в. ЖС лл. 217—356 об., без почетка.

Трећа група обележена је тиме што се у рукописима, исто као и у другој групи, налази само ЖС, али измењено тако да је текст Житија, иначе интегралан, подељен на главе са одговарајућим заглављем и нумерацијом. Рукописи унутар ове групе класификују се у четири основна типа према тексту заглавља̂.

А.

Засад сам видео само један рукопис овог типа. Заглавља се по својој стилизацији не разликују од оних која већ имају Д и М.

ГБЛ ф. 218 No. 1132. Зборник слова и житија, друга четвр. XVI в. ЖС лл. 358—450 об., као глава 57; заглавља нпр. л. 366 об.: О възвращении стратилата к родителем (упор. Д 26), или: Послание от родитель к святому (упор. Д 33); ПСС лл. 450 об. — 466 об., са ознаком 13. фебруар. ПСС је и овде у своме потпуном виду.

Б.

Овај тип је сразмерно најбројнији у оквиру треће групе. Има 185 глава, које су све нумерисане (нумерација на маргини), а здружене су својим насловима и у посебан списак одн. садржај, „сказаније главам" испред Житија. Карактеристично је да ниједан рукопис овог типа нема ПСС већ само ЖС. Примера ради наводим првих пет-шест наслова: 1. О отечествѣ святаго; 2. О зачатии святаго и о рождении его; 3. О крещении святаго отрока; 4. О научении грамотѣ святаго отрока; 5. О отдѣлении святому нѣкия страны; 6. О еже како восхотѣста святаго браку сочетати родителие. Последња, 185 глава има назив Похваление и моление ко святым, али то није ПСС него похвала у саставу ЖС као његов интегрални део (упор. Д 217—219).

ГБЛ ф. 247 No. 160. Зборник, XVII в. Сказаније главам лл. 2—5, ЖС лл. 5 об. — 123 са ознаком 14. јануар. Запис о старцу Исаији и ватопедском пореклу протографа л. 1 об. (текст записа истоветан са ГБЛ ф. 247 No. 665 из прве групе).

ГБЛ ф. 228 No. 123. Чти-минеј, 1641. ЖС лл. 565—771 об. као глава 32, са посебним заглављима у тексту али без нумерације и без издвојеног сказанија.

ГБЛ ф. 98 No. 1705. Зборник (Торжественик), XVII в. ЖС лл. 286—498, са посебним заглављима у тексту и делимичном нумерацијом која се разликује од претходног рукописа, јер је глава 1 у ствари пролог ЖС.

ГБЛ ф. 178 No. 4855. Житије Саве Српског, XVII в. Сказаније главам лл. 1—13 об., ЖС лл. 14—337.

ГБЛ ф. 209 No. 348. Житије Саве Српског, XVII в. Сказаније главам лл. 2—14 об., ЖС лл. 15—338.

ГБЛ ф. 310 No. 365. Житије Саве Српског, XVII в. ЖС лл. 11—280 са посебним нумерисаним заглављима у тексту, али без сказанија главам, и са неким новим варијантама (нпр., нема про-

лога ЖС), које указују на извесне редакцијске измене у погледу структуре текста.

ГБЛ ф. 209 No. 350. Житије Саве Српског, XVII в. ЖС лл. 1—240 са заглављима на тесној маргини и без нумерације; нема ни издвојеног сказанија главам. Текст самог ЖС има неких нових варијаната. Извесних заглавља нема.

В.

Тип В сродан је типу Б: и он има поделу на главе, али су заглавља дата у садржају, а уз текст иде само нумерација. Број глава је мањи него у рукописима типа Б, свега 139 уместо 185. Видео сам само један рукопис овог типа:

ГБЛ ф. 173/II No. 4. Житије Саве Српског, XVII в. Сказаније главам лл. 4—7 об., ЖС лл. 12—122 об. Запис о старцу Ибани (!), без имена манастира из које је књига ЖС, саставни је део заглавља читавог ЖС.

Г.

Подела на главе обележава и овај тип, али су наслови другчији него у претходним рукописима — поред оних који се подударају са познатим насловима. На пример, овде је првих пет: О рождении святаго Савы; О отхождении святаго Савы во Святую Гору; О пострижении святаго Савы во ангелскии и иноческии образ; О сществии со столпа преподобнаго отца Савы; О отпущении святаго по святым мѣстам, итд. Главе нису нумерисане, завршавају се Похвалом из епилога ЖС, а не Похвалом Симеону и Сави. Текст ЖС има и нових варијаната, са редакторским интервенцијама: пролог ЖС је у самом почетку прерађен (Inc. Молю убо вы прѣподобство ваше отцы блаженнии воистинну и треблаженнии, яко добрѣ спожителствовавше, разума зане нищетою одержим, итд.). И овај тип познат ми је за сада само у једном рукопису:

ГБЛ ф. 209 No. 347. Житије Саве Српског, XVII в. ЖС лл. 1—392. Нема издвојеног сказанија главам.

Ако бисмо сада смели нешто закључити о генеалогији или бар хронолошком поретку ових група руских рукописа са ЖС, могло би се помишљати најпре на то да је последња, трећа група, у исто време и најмлађа, а у оквиру те групе најмлађи би тип био управо тип Г. У трећој групи сасвим преовлађују рукописи XVII в. (од свега 10 рукописа, 9 је из XVII в., а само један из XVI в., па и тај припада типу А, који се битно не разликује од основног текста ЖС у његовој српској редакцији). Осим тога, сам поступак овакве поделе текста на главе нов је у односу на текст ЖС у његовом првобитном, изворном облику какав је морао бити у свом архетипу, донетом 1517. из Свете Горе. Редактор архетипа треће групе поступио је, вероватно, као што се то уопште чинило у руској писмености XVII—XVIII в., у писмености барока, када се текст настојао при-

ближити читаоцу дрyкчијом његовом организацијом ради лакшег читања и запамћивања. Насyпрот томе, најстарија би била прва грyпа, претежно XVI века, y којој се оба важна Теодосијева дела, ЖС и ПСС, налазе заједно y истом рyкописy, вероватно онако како сy и донета y књизи „Житије светог Саве Српског" из светогорског манастира Хиландара или Ватопеда. Подсетићy и на околност да и Марков кодекс (НБ рс 17) има и ЖС и ПСС, те да је ЖС y тој етапи своје историје редовно праћено Похвалом. Следећа етапа могла би бити обележена „осамостаљивањем" Житија светог Саве. То сy рyкописи друге грyпе, претежно XVII века. И yправо тако осамостаљено ЖС трпи y трећој етапи, током XVII в., прве озбиљније редакторске интервенције — са поделом на главе, издвајањем сказанија главам, и најзад редакцијским захватима y самом тексty. Крајем XVII в. или почетком XVIII в. добиће се већ и читава једна прерада Теодосијевог Житија светог Саве, од Филотеја Лашчинског, позната по рyкописy ГИМ Син. 146 из тога доба.[7]

Са културно-историјског становишта веома је значајна околност не само присyство овог текста старе српске књижевности y Рyсији него и однос особите пажње с којом је наше Житије y рyским скрипторијима yвек било преписивано. Ако је могyћно сyдити на основy тридесет једног виђеног и проyченог рyског рyкописа, ретко је који текст тако мало измењен за две стотине година свога честога преписивања као што је то Теодосијево Житије светог Саве y својој рyској редакцији. То је, поред осталог, сигyрно и знак особитог кyлта који је св. Сава добио y Рyсији с првим деценијама XVI в. за владе Василија III Ивановича (1505—1533) и његовог сина Ивана IV Васиљевича-Грозног (1533—1584).

[1] V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtliches Einleitung*, Archiv für slavische Philologie 2 (1876) 37.

[2] Ј. Шафарик, *Живот деспота Стефана Лазаревића, великог кнеза српског*, Гласник Српског yченог друштва 28 (1870) 363—428, нарочито 363—364.

[3] С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. VII. Трећа редакција Доментијанова „живота св. Саве"*, Гласник Српског yченог друштва 32 (1871) 209—238. Yпор. С. Вyловић, *Из старе срп. књижевности. I. По нешто о биографијама српским XIII века*, Годишњица Николе Чyпића 7 (Београд 1885) 133—134.

[4] Захваљyјем Н. Б. Тихомировy, научном сараднику Одељења рyкописа Леньинове библиотеке, који ми је својим драгоценим обавештеньима омогyћио да за сразмерно кратко време видим и проyчим велики број рyских рyкописа Теодосијевог Житија светоі Саве.

[5] Ј. Шафарик, *нав. дело*, 364. Yпор. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. I, Београд 1902, 131, бр. 429 — „y више рyкописа y Рyсији".

[6] О тексty Похвале Симеоny и Сави вид. Т. Јовановић, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца*, Књижевна историја 5, св. 20 (Београд 1973) 703—778.

[7] Текст ове прераде издао Љ. Стојановић, Споменик СКА 3 (Београд 1890) 79—81.

ПРОЛОШКО ЖИТИЈЕ СВЕТОГ САВЕ У РУСКОМ РУКОПИСУ XVI ВЕКА

Др Димитрије Богдановић

Пролог XVI века из рукописне збирке Долгова, Лењинова библиотека у Москви (ГБЛ) ф. 92 No. 39, садржи и једно мало познато житије св. Саве Српског. Оно припада врсти пролошког житија, синаксара, али се битно разликује од до сада познатих и публикованих текстова.

Рукопис је великог фолио формата, са 368 листова величине 410×270 mm. Исписан крупним полууставом XVI в., руске редакције, у два ступца на свакој страни, он обухвата пролошке текстове за зимску половину црквене године (септембар—март). То је пролог старијег типа — Константина Мокисијског, који је у Русији далеко више распрострањен него стиховна редакција пролога. Овде је занимљива и комбинација у којој се пролошки текстови старијег типа налазе са саставима из патерика. Житије св. Саве не налази се међу другим синаксарима месеца јануара. На л. 259 уз 14. јануар стоји само напомена: В тоиже день иже в святых отца нашего Савы новаго чюдотворца архиепископа сербьскаго.[1] Исто тако, и преподобни Симеон Српски (Немања) има само помен уз свој дан, 13. фебруара, на л. 308 об.: В тоиже день преподобнаго отца нашего Семѵона сербьска; синаксара нема. Савино житије дато је тек при крају рукописа, у прилогу као глава 13, на лл. 364 об.—365.

л. 364 в Глава 13.

Сеи убо бысть иже в святых отець нашь Сава от сербьския земли, сын жупана сербьскаго самодержца, царя Семиона. Из млада Христа възлюби от всего срдца, отець же его Семион добрѣ любляше и, отрок же вменяше ни во чтоже славу и могутство и честь житья сего, но яко сѣнь и сон, но помышляше коим образом отторъгнути ся от родителеи своих и спасти ся. И абие в помысле и дѣло бысть. По семь испрош ся у отца своего да едеть со отроки своими на уловление еленя. Отець же с радостию сего отпусти. И паки отрок же дошед
л. 364 г Святыя Горы | иже бяше в жребии Богородицины Гора она, и тамо обходя вся святыа монастыря, и затворники, и мягкиа хлѣбы даяше отцем, а от них теплыя молитвы приимаше. И по сем отроке моли прота Святыа Горы да облечет и в аггельскии чин. Он же повелѣ и постриши отрока, и абие пострижен бысть. И нача подвизатися к Богу всѣми добродѣтелми. И по семь вѣстницы воскорѣ приидоша ко отцу его Семиону, и повѣдающе ему сыновне пострижение. Он же нача велми тужити по сыне своем. И воскорѣ с великою яростию посла к прату (sic!)[2] да приведуть к нему сына его святого Саву.

Святыи же не поиде с посланными ко отцу. И посла с ними написав
л. 365 а нѣкия ѹтѣшителныа глаголы ко отцю и благословение || свое, еже
попещися ему и о своеи души вещи бесмертнеи. И по семь ѹмилися
срдцемь отець святого Савы и приидѣ к нему в Святую Гору. И ѹмо-
лениемь святого паки отець постриже̑ся в иноческии чин, царство же
свое сербское остави иному сыну своему, сам нача иночествовати
добрѣ с сыном своим блаженным Савою. И абие в глубоцѣ старости
житие оставль святыи Семион ко Господу отидѣ мѣсяца фавраля в
14. (!) и погребен бысть честно отцы во обители идѣже и подвизася
на Святеи Горѣ. И положено бысть честное тѣло в церкви, и абие
миро точяше в славу Христу Богу от честных своих мощеи на исцѣ-
ление недужным. И паки принесены быша честныа мощи святого
Семиона в свое отечьствии в сербскую землю и положены быша в
л. 365 б монасты|ре созданнемь от него. По семь святыи Сава поставлен
бысть в сербскую землю в свое отечество архиепископом. И бысть
первы архиепископ сербьскии и ѹчитель Болгаром. И породив их
Дѹхом святым, и добрѣ ѹпась стадо Христово на пажитех животных,
и научив люди своя закону божию, и во глубоцѣ старости и в сѣдинѣ
мастите многа и различна и преславна чюдеса сотворив о Христѣ,
ко Господу отиде егоже из младых ногтеи возлюби. И положено
бысть честное и святое его тѣло в своеи ему земли в архиепископии
серьскои (sic!),[3] в паперте церковнем. Таже и по преставлении своемь
многа чюдеса творяше святыи от честныа своеа раки с вѣрою при-
ходящим и до днешняго дни.

Текст се веома разликује од сва три до сада позната типа пролошког житија св. Саве, ѹ рукописима српске редакције па чак и ѹ руским рукописима (нпр. ГБЛ ф. 92 No. 50, лл. 334 об.—336 об; ф. 173/III Но. 86, л. 420—420 об.; ф. 178 No. 4100, л. 237—237 об.; ф. 340 No. 720 — из 1469, лл. 229 об.—231). Ако се ѹпореди са текстовима које је објавио Владимир Ђоровић[4], као и са варијантом синаксара ѹ загребачком Прологу с краја XIII века[5], лако је ѹочити да се овај руски текст не наслања ни на један од познатих синаксара св. Саве. Осим опште схеме ѹ структури овог малог житија, које своју повест почиње благочастивим пореклом и раном љубављу према Христу а завршава чудесима после смрти светога, једва да има нечега што би ову редакцију везивало за познате текстове синаксара.

Највећи део пролошког житија св. Саве ѹ овој верзији заузима приповедање о бекству и боравку Савином ѹ Светој Гори, о преписци са оцем и доласку, смрти и мироточењу Симеона Немање. Не наводи се име манастира ѹ коме је Сава пострижен, па чак ни Хиландара или Студенице када је реч о Симеону; сем Свете Горе, с једне, и „отечества" одн. „српске земље", с друге стране, позорница житија није именом ближе одређена. Не наводе се ни нека важна лична имена: Симеон оставља „царство" „иному сину своје̑му" (не помиње се Стефан). Има и грешака: „Семјон" је прозван „царем"; он ѹмире 14. фебруара, што је очигледна забуна, настала спајањем дана Савине и месеца Симеонове смрти. Не види се јасно ни где Сава ѹмире — штавише, он као да ѹмире ѹ Србији (не помиње се смрт ѹ „туђој земљи" ни пренос моштију из Трнова, о чему је реч ѹ свим познатим редакцијама синаксара св. Саве). Смрт ѹ Бугарској као да се наслућује ѹ чудној формулацији „учитель Болгаром". Сава по овоме руском синаксару ѹмире „ѹ дубокој старости", што се не може рећи према познатим изворима па ни према српским верзијама синаксара (по свему судећи, он је ѹмро ѹ неких шездесет година старости).

Најзад, писцу није јасно ни где су то Савине мошти положене: он каже да је то учињено у „архиепископији", што би значило — у Жичи, и у „паперти црквеној", што је можда забуна са казивањима о смрти Симеоновој, не Савиној, у припрати хиландарске цркве.[6]

Привлачи пажњу, међутим, неколико елемената који ову синаксарску повест о св. Сави везују за Теодосијево Житије светог Саве. То нису подаци, већ управо неке асоцијације стила, извесно опредељење за онакву нит и онакав вид казивања који су својствени Теодосијевом Житију. Причање о бекству у Свету Гору је, заправо, Теодосијево. Указује на то мотив побожне преваре под изговором „лова на јелене",[7] као и читава, овде сасвим сажета конструкција потере за Савом са обртом у ситуацији, кад Сава, одговарајући на очеве претње „утешительним речима", доводи и самог Симеона у Свету Гору као инока. Прича о подвизима Савиним у Светој Гори, о служењу светогорским испосницима од којих, за меке хлебове, „топле молитве примаше", у својој је књижевној основи и у свом изразу Теодосијева.[8] Уколико је и познати тропар светом Сави „Пути заводештаго ва жизан" у Русији био познат само преко Теодосијеве Службе светом Сави, онда се једна таква асоцијација на Теодосија може видети и у тврдњи овог житија како је Сава био архиепископ српски и учитељ (Бугара) и да их је (дакле Србе и Бугаре) „породио Духом Светим".[9]

Испитивања других, многобројних руских пролога овог типа, вероватно ће открити нове варијанте синаксара св. Саве и омогућити ближе упознавање са његовом историјом међу Русима. За сада, претпостављам да се у случају Пролога ГБЛ ф. 92 No. 39 ради о таквој верзији пролошког житија св. Саве која је, под извесним утицајем лектире Теодосијевих текстова, настала у Русији, као изворно руско пролошко житије св. Саве, током XVI века. Одвајање овог житија од традиције раније познатих српских синаксара св. Саве, извесна безименост која обележава фактографију његове повести, наведене историјске грешке и најзад сразмерно већи утицај Теодосија — познатог у Русији од првих деценија XVI века, главни су разлози који ме наводе на такву претпоставку.

[1] Све текстове из овог рукописа дајем у транскрипцији која се у совјетској текстологији примењује када је реч о руским рукописима XV—XVII века.

[2] Свакако писарева погрешка, треба читати — протy!

[3] Писарева погрешка, треба читати — сербскои!

[4] В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, Светосавски зборник. 2. Извори, СКА, Посебна издања 125, Београд 1938, 79—87.

[5] V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I, Zagreb 1955, 160. Rkp III c 6.

[6] Теодосије, Живот св. Саве, ed. Б. Даничић, Београд 1860, 57. (У овом издању, као што је познато, Даничић је ово житије погрешно приписао Доментијану).

[7] Упор. Теодосије, Живот св. Саве, 9—10.

[8] Упор. Теодосије, Живот св. Саве, 28.

[9] Упор. *Србљак*. I, изд. СКЗ, Београд 1970, 240.

ЉУБИШИНА ПИСМА ВАЦЛАВУ ЗЕЛЕНИЈУ

Никша Стипчевић

Иако Тодор Стефановић Виловски тврди да Љубиша „није радо писао писма и није много писао", али да је „у одговарању на писма био [је] брз и тачан" *(Моје успомене (1867.—1881.)*, Ср. Карловци 1907, 294), треба претпоставити да је Љубиша у своме делатном животу, проведеном добрим делом у Бечу, написао велик број писама. На другом месту *(Стјепан Митров Љубиша. Утисци и успомене,* Сремски Карловци 1906, 46), Виловски истиче да је Љубиша примао велик број писама из Далмације и Боке и да је на сва писма, „одмах после доручка", стрпљиво одговарао. Међутим, до сада је врло мало писама Стефана Љубише објављено. Ђуро Керблер је још 1924. године констатовао да се „Ljubišinih pisama, čini se, malo sačuvalo ili ih je, dosada bar, malo poznato, no sadržaj njihov da nije osobit" (dr. Đuro Körbler, *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina. Sitniji prilozi za poznavanje njegova života i rada,* „Rad JAZU", knj. 229, 104). За педесет година стање се није много изменило. Објављено је десет Љубишиних писама Миховилу Павлиновићу („Мисао", XXXII, 5—6, 1930; и у *Korespondenciji Mihovila Pavlinovića,* Split 1962), Стевану В. Поповићу (Младен Лесковац, *Четири нештампана писма Стјепана Митрова Љубише,* „Прилози за КЈИФ", XVI, 1936), Петру Врбици и Вацлику (Д. Д. Вуксан, *Два Љубишина писма,* „Прилози за КЈИФ", XVI, 1936), Јовану С. Чокићу (Теодора Петровић, *Ка проучавању Стјепана Митрова Љубише,* „Зборник МС за књижевност и језик", III, 1955), Никанору Грујићу (А. Ивић, *Арх. грађа о југ. књиж.*, II, 1931), а једно писмо је објавио Лаза Томановић („Нови живот", XXVII, 1926). Б. Пејовић је нашао седам писама Љубишиних Валтазару Богишићу и једно Влаху Богдану *(Уступници и сабесједници С. М. Љ.*, „Стварање", XXVII, бр. 11—12, 1972). Овим писмима, разуме се, треба додати и четрдесет Љубишиних писама Илији Рачети, о којима пише Ђуро Керблер у поменутом раду, а на основу којих је рад делимично и писан. Овај значајан сноп Љубишиних писама до данас није објављен, а сва је прилика да су писма и загубљена (Уп. Радослав Ротковић, *Трагајући за Љубишом,* „Стварање", XXIX, бр. 12, 1974, 1544—45 бел. 52). За друга писма ми не знамо. Ако их и има објављених, неће бити да их је много. Зато смо се обрадовали када смо прибавили писма Стефана Љубише Вацлаву Зеленију (Václav Zelený) која се чувају у Музеју књижевности у Прагу (Památník národního písemnictví).

Већ је истицано да се Љубиша још у почетку своје парламентарне радње у Бечу дружио с чешким посланицима и да је 1861. години походио Праг (Đuro Körbler, *нав. дело,* 115). И сам Љубиша нам је у својој аутобиографији оставио траг о том дружењу: „Док су Чеси шјећели у Царевинскоме Вијећу (1861—1862), Љубиша је припадао њихову клубу и ш њима радио о федералистичкоме уставу Јесаровине. Чеси су га волъели и у многим пригодама указивали му своју симпатију, највише за вријеме његова борављења у Златном Прагу и путовању по Моравској" *(Целокупна дела,* II, 303). Писма која објављујемо проширују нам сазнање о Љубишином дружењу и пријатељевању с чешким посланицима.

Вацлав Зелени (1825—1875) је угледан чешки политичар. Бавио се и књижевношћу и историјом. Био је професор гимназије до 1861. године. Покренуо је 1854. године часопис „Obzor". Од уласка у Царевинско веће (1861), Зелени се живо и делатно посветио политичком послу, не занемарујући своју књижевну и историјску радњу. Био је један од уредника познатог и утицајног политичког листа „Národ". Зелени је добро познавао француски и италијански језик и културу, путовао је у Италију и објавио, 1857, *Obrazy z Italie.* Ваља претпоставити да су Љубишу, који је добар познавалац италијанске књижевности и италијанског језика, Зеленију приближила заједничка знања и могућност општења на италијанском језику. Познато је да Љубиша није знао немачки, говорити тим језиком није умео, мада Виловски тврди да је могао пратити разговор на немачком. Али у првим годинама свога боравка у Бечу вероватно ни то није могао. Италијански језик је Љубиши био други језик. Треба веровати Виловском када каже да је „Љубиша одлично владао италијанским језиком" и да је „падало у очи, да му је талијански говор текао из уста као мед и да га је хитрије говорио него српски" *(Стј. М. Љ.,* нав., 50). Говоре и реплике у Далматинском сабору најчешће је држао на италијанском, а и у комисијама Царевинског већа служио се италијанским. И ова писма сведоче о његовом добром познавању италијанског језика, мада се црта самоуштва може приметити: није увек био сигуран у правопису, грешио је најчешће у писању појачаних сугласника, што, уосталом, може бити и утицај далматинско-бокељске варијанте венецијанског дијалекта.

На основу сачуваних писама можемо закључити да је пријатељство са Зеленијем учвршћено приликом Љубишине посете Чешкој и Моравској, лета 1861. године, за време парламентарног распуста. Љубиша је био у првој години свог посланичког мандата: изабран је у Далматински сабор на изборима који су одржани од 17. до 30. марта 1861. године, и то као заступник спољних општина Котор—Рисан—Будва—Нови; а Сабор га је одаслао у Царевинско веће 19. априла 1861. године. Љубиша је био једини представник у Царевинском већу нове политичке групације у Далмацији, Народне странке. Заједно с Љубишом, у Царевинско веће су тада изабрани: Луиђи Лапена, Винко Алберти, Симеон Бујас и Иван Макиједо, сва четворица талијанаши-аутономаши.

Љубишино деловање у Царевинском већу је добро познато; и он сам се потрудио да о томе подробно обавести потомство у својој

аутобиографији. Међутим, биће потребна још исцрпнија тумачења Љубишиног залагања у Царевинском већу, јер његово далматинско-бокељско родољубље, најпре, а потом грађење српске националне свести у Далмацији, нису уз помоћ свих докумената разјашњени. После повлачења Чеха из Царевинског већа, Љубиша је на се навукао омразу која га је дуго пратила. Иако је био федералист, Љубиша је и самим својим присуством у Посланичком дому подржавао централизам. Праве побуде Љубишине нису ван Далмације биле схваћане. Виловски је тако могао да забележи на почетку своје књижице о Љубиши: „Ја сам тако гледао у Љубиши противника чешко-словенске политике, која је заступала начела федерализма и која се борила против превласти немачких централиста. Свако, који се не би покоравао овој политици, сматран је у оно доба као непријатељ и као издајник Словенства у Аустрији. Природно је, дакле, да је јавно мнење у Чешкој, које је у оно доба било од јаког утицаја на све остале Словене у Аустро-Угарској, строго осуђивало сепаратизам неколицине далматинских посланика, Срба и Хрвата, којима је Далмација и њезин напредак био пречи од словенско-аустријског програма чувеног Палацког и још чувенијег Ригера" *(Стј. М. Љ.*, нав., 3—4). Истина, ове речи Виловскога односе се на потоња времена, на време после другог избора Љубишиног за представника Далмације у Царевинском већу 1867. године. За време првог његовог мандата, 1861—1864, очевидно је да су односи између њега и чешких посланика били добри, и после њиховог повлачења из Царевинског већа.

[I]

Stimatissimo Amico!

Essendomi sinistrato un piede, io non posso partire da qui, nè essere costà prima del 17 corrente mese.

Nel caso il S. Presidente chiedesse di me, ciocché non credo che farà per cosí pochi giorni, la prego di scusarmi col sopragiuntomi impedimento —

La prego di porgere i miei saluti ai rispettabili nostri colleghi della destra, e col piacere di vederla presto, ho il bene di potermi chiamare

di Lei

Budua lí 2 Nbre 861 D^mo^ Amico e Servo

S. Ljubiša

Веома уважени пријатељу!

Пошто сам озледио ногу, не могу одавде да отпутујем, нити да будем тамо пре 17. овог месеца.

У случају да Г. Председник пита за мене, што не верујем да ће урадити за тако мало дана, молим вас да ме извините запреком која ме је снашла.

Молим вас да предате моје поздраве поштованим нашим колегама с деснице, а радујући се што ћу вас ускоро видети, мило ми је да се назовем

Вашим

веома оданим пријатељем и слугом

Будва, 2. новембар 1861. С. Љубиша

Гвозден Ерор, асистент Института за књижевност и уметност у Београду, био је љубазан да за време свог боравка у Прагу сними за нас Љубишина писма. Ми их доносимо потпуно верно. Имали смо намеру у почетку да писма преведемо настојећи реконструисати Љубишин стил и лексику. Али се испоставило да би то био својеврстан пастиш, па смо писма превели савременим језиком. Писма немају никакву сигнатуру.

[II]

Chiarissimo Signore ed Amico

Budua 11 Nbre 1861

Dopo l'ultima lettera scritta Le, mi è sorgiunta una disgrazia in famiglia. Mia figlia Draginja di anni 13½ dopo una malattia di due giorni morí. Questo fù per me un colpo di fulmine da cui non posso riavermi, nè vi è cosa che possa sollevare l'abbattuto mio spirito.

Io non posso partire per Vienna che ai 18 corrente trovandomi ancora malato in un piede. Le rimetto l'unito attestato medico pregandola di avere la bontà di consegnarlo al Presidente nel caso il medesimo annunziasse alla Camera la mia assenza, o trattenendolo presso di sè nel caso il Presidente non facesse calcolo della mia incomparsa alle sessioni.

Ella si può immaginare in che compassionevole stato mi trovo. Io aveva un particolare affetto per mia figlia, la quale era grande, e sviluppata in modo di apparire di un età piú vegeta. Un flemone con rissipola [sic] al naso, l'uccise in 48 ore. Nella disgrazia ò l'unico conforto di essermi trovato a casa, perché non avrei potuto credere a una morte cosí repentina senza supporre che le fossero mancati i soccorsi dell'igiene —

Qui come a Cattaro regna il vajuolo naturale e ogni giorno qualcuno muore. Omer pascia ebbe una sconfitta presso Piva ai 26 di Ottobre — Jeri l'altro avenne una battaglia tra i Turchi e gli insorgenti a Banjani ma non si conoscono ancora i risultati perché il tempo cattivo ruppe le comunicazioni col Montenero. Otto mila Montenerini entrarono nell'Erzegovina. La flotta austriaca sarà concentrata nel Canale di Cattaro, e si parla di un nostro intervento nell'Erzegovina. Si attendono i Reggimenti Giulay e Hannover in vece dell'attuale guarnigione dei confinari Croati —

Nel piacere di rivederla in salute presto, e pregandola di porgere i miei complimenti i doverosi ricordi ai SS. Rieger, Brauner, Prašak e a tutti gli onorevoli colleghi della Destra, ho il bene di potermi chiamare

Suo
Affez° Amico e Servitore
S. Ljubiša

Будва, 11. новембар 1861.

Пресветли господине и пријатељу,

После писма које сам вам написао, стигла ме је несрећа у породици. Моја ћерка Драгиња од 13½ година, после двогодневне болести, умрла је. Као да ме је мућа ошинула, од ударца не могу да се опоравим, и нема ствари која може да утеши дух мој погружени.

Могу да отпутујем за Беч тек 18. овог месеца, јер ми је још нога болесна. Достављам вам приложено лекарско уверење молећи вас за доброту да га предате Председнику у случају да он најави Дому моје одсуство, или да га задржите код себе у случају да Председник не обрати пажњу на моје одсуствовање са седница.

Можете замислити у каквом сам јадном стању. Посебно сам волео своју ћерку, која је била крупна и развијена тако да је изгледала старијег узраста. Црвени ветар с флегмоном у носу убили су је за 48 сати. У тој несрећи једина ми је утеха што сам се нашао код куће, јер не бих могао веровати у тако изненадну смрт а да не претпоставим да јој није пружена здравствена помоћ.

Овде као и у Котору харају велике богиње и сваки дан понеко умире. Омер паша је доживео пораз код Пиве 26. октобра. Прекјуче се водила битка између Турака и устаника код Бањана, али се још не зна исход, јер је лоше време прекинуло везе с Црном Гором. Осам хиљада Црногораца је ушло у Херцеговину. Аустријска флота ће бити концентрисана у Которском заливу, а говори се и о нашој интервенцији у Херцеговини. Очекују се регименте Булај и Хановер уместо садашње посаде граничара Хрвата.

Са задовољством што ћу вас ускоро у здрављу видети и молећи вас да испоручите изразе поштовања и доличног сећања господи Ригеру, Брауперу, Прашаку и свим часним колегама с деснице, мило ми је да се назовем

Вашим веома оданим пријатељем и слугом
С. Љубиша

Љубишина ћерка Драгиња умрла је 3. новембра 1861. године (уп. Радослав Ротковић, *нав. дело*, 152*9*). Љубиша је имао седморо деце, само три детета су надживела оца: Митар, Ефимија и Љубезна.

Љубиша није могао бити присутан на седници Парламента 11. новембра 1861. године када је Луиђи Лапена у говору доказивао како је народ далматински против уједињења с Хрватском и Славонијом. Али је вероватно да је отпутовао за Беч пре 18. новембра, јер је сигурно пре тог датума одржао свој чувени говор против Лапене у коме је доказивао општу жељу народа далматинског за уједињење. Загребачки „Pozor" је 20. новембра у целини објавио Љубишин говор, а коментарисао га је и „Српски дневник" (Уп. Kosta Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760—1914*, Novi Sad 1973, 191—192).

Познати чешки политичар František Ladislav Rieger (1818—1903) био је на челу конзервативне групе чешких посланика.

Изгледа да је Љубиша био у нарочито пријатељским односима с Frant. Aug. Brauner-ом (1810—1880), јер га у писмима назива „il mio Brauner". Можда би се у Брауперовој заоставштини могло наћи Љубишиних писама.

[III]

Certificato Medico

Attesto io sottoscritto che il sig[r] Stefano Ljubissa Secretario della Podesteria di Budua e Deputato Dalmato alla Dieta dell'Impero in Vienna si trova indisposto in causa di lussazione all'articolazione tibio-tarsiale della gamba sinistra.

Dietro sua richiesta gli rilascio il presente ad onore del vero, onde se ne valga. In fede di che

Budua 8 Novembre 1861.

D[r] Marco Co[e] de Lucovich
Medico Distrettuale

Лекарско уверење

Ја ниже потписани потврђујем да се госп. Стефан Љубиша, тајник Будванске општине и посланик Далмације у Царевинском већу у Бечу, не осећа добро због ишчашења потколеничне кости и ножног сплета леве ноге.

Издајем ово уверење на његов захтев, за његову употребу, потврђујући истинито стање.

Будва, 8. новембар 1861.

Др Марко конте де Луковић
окружни лекар

[IV]

Eccelso Presidio
della Camera dei Comuni
Consiglio d'Impero a
Vienna

Trovandomi indisposto come dall'unito Certificato Medico, prego che mi sia graziosamente accordato un permesso di dieci giorni.

Budua lí 11 Nbre 861

S. Ljubiša

Узвишеном Председништву
Посланичког дома

Царевинско веће

Б е ч

Пошто се не осећам добро, као што се види из приложеног лекарског уверења, молим да ми се милостиво одобри допуст од десет дана.

Будва, 11 новембар 1861.

С. Љубиша

Фебруарским патентом (26. фебруар 1861) створен је у Аустрији парламенат састављен од два дома: Господског дома и Посланичког дома. Земаљски сабори су бирали, до 1873, посланике у Посланички дом (Camera dei Comuni, како пише Љубиша) Царевинског већа.

Чини се да је Љубиши било стало да се његово одсуствовање не примети. Вероватно због посланичке накнаде. Италијанска реч graziosamente, коју смо превели са „милостиво", има значење и „без накнаде, бесплатно". Очигледно је да Зелени није предао Председништву Љубишину молбу и лекарско уверење.

[V]

ST. LJUBIŠA

Distintissimo Amico!

Budua 27 Genn°. 1863

Mi pare che mancherei ai doveri di amicizia essieme e di riconoscenza, se trascurassi di darvi di me notizie. Arrivato a Budua nel dí 25 Dicembre; dopo uno scabroso viaggio che solamente la mia fisica costituzione poteva sopportare; trovai mia moglie pericolosamente amalata [sic] con febbre tifoidea, e successivamente le mie creature furono attaccate da scherlatina. Anche oggidí, ad onta di un subentrato miglioramento, la mia povera casa è un ospitale. Ma io che mi sono educato alla scuola dell'avversa fortuna, sò resistere stoicamente a questi colpi di fulmine.

Questi gravi impedimenti mi fecero prendere un permesso dalla mia Dieta, e qual membro del comitato della legge comunale.

Il partito nazionale ha transato [sic] coi autonomi Italiani, e cosí ora fanno lega contro la spietata burocrazia, che con un nuovo macchiavelismo [sic] godeva, gioiva e viveva delle nostre discordie, che ad arte aveva fomentate.

Ho letto con piacere i discorsi degli esimii nostri campioni Rieger e Klaudi sulle influenze burocratiche nelle elezioni, come pure un momentaneo e forse effimero accordo Rieger=Herbst.

Conosco, e sò apprezzare la vostra dura e difficile posizione, ma la storia registrerà a caratteri d'oro le nobili vostre prestazioni, il civico coraggio, il carattere spartano, ed un'abnegazione senza pari. Quando una nazione ha figli, come sono i Deputati Cehi [sic], anzicché essere conculcata, sorgerà gigante a traverso le prove le piú spietate, ed il Sovrano Diploma 20 Ottobre ed i diritti storici sui quali fondansi i diritti ed i doveri sia dei governanti che dei governati, saranno un fatto, non uno scritto. Vi prego mio Amico di porgere i sentimenti della mia stima ai S. Rieger, Brauner, Prachevski, Klaudi, Stanek, Grünwald, Havelka ez. ez. e di assicurarli che i piú belli giorni della mia vita erano quelli che passai con loro.

Continuate a compatirmi, che in me troverete sempre un amico ed un grato. Stringendovi la mano, vi auguro tutte le felicità che il vostro onesto carattere vi fà degno — Addio

Affezionatissimo Amico
St° Ljubiša

Sarei beato di avere un vostro scritto, e notizia sulla salute del mio Brauner.

Будва, 27. јануара 1863.

Преодлични пријатељу!

Чини ми се да бих се оглушио о дужности пријатељства, а једно и захвалности, када бих занемарио да вам дам вести о себи. Стигао сам у Будву 25. децембра; после мучног путовања које је само моја телесна грађа могла да поднесе; нашао сам своју жену тешко болесну од тифусне грознице, а потом је моју децу напао шарлах. И данас, упркос побољшању, мој јадни дом је болница. Али како сам се васпитао у школи злосрећне судбине, умем стоички да одолим оваквим ударцима грома.

Овако тешке запреке учиниле су да узмем допуст од мог Дома, и као члан комитета за закон о општинама.

Народна странка се нагодила с италијанским аутономашима, и тако су сад у савезу против немилосрдног чиновништва, које је с новим макијавелизмом уживало у нашим неслогама, радовало им се, живело од њих, неслогама што их је лукаво распаљивало. Са задовољством сам прочитао говоре врсних наших првака Ригера и Клаудија о утицају приликом избора, као и [о] тренутном и можда пролазном споразуму Ригер—Хербст.

Познајем ваш мучни и тежак положај, и умем да га ценим, али историја ће убележити златним словима племенито ваше залагање, грађанску храброст, спартански карактер и самопрегор без премца. Када једна нација има такве синове као што су чешки посланици, уместо да буде прегажена, уздићи ће се оријашки кроз најнемилосрднија искушења, а Превишња Диплома од 20. октобра и историјска права, на којима се заснивају права и дужности и управљача и поданика, биће чињеница, а не спис. Молим вас, пријатељу мој, да искажете осећања мога поштовања господи Ригеру, Брауперу, Прашевском, Клаудију, Станеку, Гринвалду, Хавелки, и тако редом, и да их уверите да су најлепши дани мога живота били они које сам с њима провео. Наставите да саосећате са мном, а у мени ћете увек наћи пријатеља и захвалника. Стежући вам руку, желим вам сваку срећу које вас ваш честити карактер чини достојним.

Због ом,

преодани пријатељ

Ст. Љубиша

Био бих блажен да добијем писмèно од вас, и вести о здрављу мога Брауnера.

Karel Leopold Klaudy (1822—1894); Jan Stanek (1828—1868); Vendelín Grünwald (1812—1885); Matej Havelka (1808—1892); Eduard Herbst (1820—1892).

[VI]

Mio Stimatissimo Sig^r. Amico!

Sono cinque mesi da quando sono travagliato dalla febbre intermittente ed oggi stesso attendo un assalto. Sarei già partito se il freddo me lo permettesse, ma spero di partire in pochi giorni od alla piú lunga Martedí prossima. Era desidoroso di venire a Praga per vederla e salutarla, ma la salute non mi à permesso. Per altro non voglio partire senza darle di me notizie, quindi accetti i miei saluti ed i sensi della mia eterna gratitudine.

Un giorno che io era a letto colla febbre il deputato *Cerne* mi à fatto firmare un Antrag del Rÿger ledente i miei principii. Egli me lo à mal tradotto, mi disse che si trattava d'introdurre il nostro codice nell'Ungheria, non di tangere il diploma di Ottobre e di centralizzare l'amministrazione della giustizia. Quando ò letto nei fogli Italiani la traduzione mi è venuta dalla bille [sic] la febbre, ed oggi ò spedito al *Napredak* una protesta essendo stato ingannato. Il Cerne non lo ha fatto certo con malizia ma per leggerezza o per non aver egli stesso capito bene l'oggetto. In ogni caso la mia firma non involve il mio voto nè immuta i miei principii. La prego di voler pubblicare nel *Narod* quella dichiarazione che tra breve leggerà nel *Napredak*. Mi continui a voler bene e mi ricordi con stima agli amici.

di Lei affezionatissimo

Amico

S. Ljubiša

[s. l.; s. d., али фебруар 1864]

Веома поштовани мој госп. пријатељу!

Има већ пет месеци како ме мучи наступна грозница, па и данас очекујем напад. Већ бих био отпутовао да ми хладноћа дозвољава, али се надам да ћу за мало дана кренути, а најкасније у идући уторак. Имао сам жељу да дођем у Праг да бих вас видео и поздравио, али здравље ми није дало. Ипак нећу да отпутујем, а да вам не дам вести о себи, па примите моје поздраве и изразе моје ваздашње захвалности.

Једног дана, када сам у постељи у грозници био, посланик Cerne је учинио да потпишем један Antrag (поднесак) Ригеров који повређује моја начела. Он ми га је лоше превео, рече ми да је у питању увођење нашег законика у Угарску, а да није реч о томе да се дира у Октобарску диплому нити о централизовању судске администрације. Када сам у италијанским новинама прочитао превод, од једа ме ухватила врућица, и данас сам послао листу „Напредак" протест, пошто сам био преварен. Cerne то није урадио из злости, већ из лакоумља, а и због тога што ни сам није добро схватио предмет. У сваком случају, мој потпис не садржи мој глас, нити мења моја начела. Молим вас да објавите у „Народу" ону изјаву коју ћете ускоро читати у „Напредку". Волите ме и даље и с поштовањем ме помените пријатељима.

Вама веома привржени
пријатељ
С. Љубиша

[s. l.; s. d., али фебруар 1864]

„Наступна грозница" јесте маларија од које је Љубиша тада боловао.

Задарски „Народни лист" у броју од 27. фебруара 1864. објаснио је случај о коме је реч у овом Љубишином писму. Предлог посланика Ригера (Anton Ryger) предвиђао је да се укине независност Угарске и Хрватске у судству и да царевинско веће доноси грађанске и казнене законе. Посланик Cerne је вероватно Черни.

[VII]

Zara 7 Aprile 1864

Oggi mattina di buon ora fù spedita a domicilio di ogni membro della Dieta Dalmata una lettera del Presidente, nella quale ogni membro veniva separatamente avvertito, che Sua Maestà Apostolica si era degnata di sciogliere la Dieta stessa, per cui cessava ogni ulteriore seduta.

Ad ognuno pareva che il Sovrano Manifesto avrebbe dovuto essere letto in seduta pubblica dal Commissario Imperiale, e che dopo una tale lettura il Presidente avrebbe dovuto dichiarare chiusa ogni ulteriore seduta dei membri della Dieta sciolta; dopo approvato il Protocollo della precedente seduta. Ma il Commissario Imperiale essendo uomo impopolare e pusilanime [sic], pensò meglio di non radunare piú i Deputati, nè leggere il Sovrano Manifesto che era giunto in via telegrafica.

La forma in cui è stata sciolta la Dieta Dalmata non poteva certo venir consigliata dal Ministro di stato, e se si eccettui la Dieta costituente di Kremšir, nessun altra ancora fù sciolta nel modo con cui si sciolse la Dieta della Dalmazia. Ma Dalmazia è la terra delle eccezioni dove un uomo ascosto dietro l'autorità Militare, crea le piú strane regole, e le fà eseguire con una maravigliosa energia.

Ciascuno domanda o cerca i motivi che hanno potuto indurre il governo di proporre a S. M. lo scioglimento di una Dieta in cui egli aveva assicurata una grande maggioranza; una Dieta che aveva pur mandato i suoi Deputati al Consiglio d'Impero e che erano quasi tutti ministeriali; una Dieta che in vece di dare segni di slealtà, pochi giorni prima dello scioglimento decretava l'invio d'una deputazione a Trieste per porgere gli omaggi a S. M. l'Imperatore, colla preghiera di visitare questo suo regno; una Dieta che accettava *en bloc* la legge comunale tal quale era stata riproposta dal Governo; una Dieta finalmente che in un solo mese della laboriosa sua esistenza approntò mediante i suoi comitati i seguenti progetti di legge 1) sul turbato possesso, 2) sulla sicurezza pubblica, 3) regolamento colonico, 4) sugli Ospitali, 5) sulle strade, 6) sulla vendemia [sic] delle uve; e votava indirizzi e desideri sulla parificazione delle lingue nei giudizi e nella pubblica istruzione, nel mentre il Governo non aveva fatto neppure una sola proposta nuova, trane [sic] la riproposta della legge comunale.

Una Dieta che sopra 43 membri contava i seguenti elementi: un Arcivescovo, un Vescovo, un Sacerdote Direttore di Ginasio, un Parroco, il I. R. Presidente del Tribunale Provinciale, un I. R. Direttore delle Finanze, un I. R. Consigliere d'Appello, un I. R. Capitano di Circolo, un I. R. Segretario Luogotenenziale in pensione, l'I. R. Segretario Presidenziale della Luogotenenza, un I. R. Pretore, otto dei piú retrogradi Podestà (Bürgermeister), cinque conservativissimi avvocati, e che quindi produceva in complesso una maggioranza governamentale specifica di trenta sopra quarantatre membri, come avrebbe potuto temere la microscopica minoranza di tredici membri, dei quali solo dieci slavi e proclivi all'annessione con la Croazia e Slavonia?

Non vi era dunque motivo nè subbiettivo nè obbiettivo, ed è forse il primo caso in cui viene sciolto un parlamento nel quale il governo ha certa ed assicurata la sua maggioranza di 3/4 dei membri di cui si compone.

Taluni vorrebbero trovare la causa dello scioglimento in ciò che il Commissario Imperiale Roszner non sapendo bene parlare l'Italiano, nè per la sua timidezza capace di parlare in pubblico senza far ridere, abbia creduto meglio di liberarsi da una Dieta che lo obbligava continuamente a parlare. Si dice ancora che sia stato spedito a Vienna *ad hoc* il Deputato Lapenna per scongiurare il tempo cattivo, a che abbia anzi con sè portato le bozze dei rapporti stenografici per esibirli all'ispezione. Finalmente il Governo di Zara vuole assolutamente mandare a Vienna per Deputato un certo signor Alesani Capitano Circolare, in qualità di membro del Consiglio d'Impero, ma nessuno dei 5 membri era disposto di cedergli il posto, dunque lo scioglimento era necessario.

Che che ne sia di ciò, è cosa certa che la Dieta Dalmata, composta dei sullodati elementi, era per natura docilissima. Diffatti nessuna discussione animata ebbe luogo trane [sic] due, sull'elezione di Sign, e sulla parificazione delle lingue. Ma anche in queste due discussioni furono osservate le massime parlamentari, nè mai il Presidente chiamò all'ordine uno degli oratori, perché nessuno si era avvanzato [sic] in modo da meritare tale reprimenda.

Anzi la Dieta Dalmata si è comportata con una calma veramente unica, quando il Commissario Imperiale con tuono violento, e percuotendo coi pugni la panca disse che non permetterà mai che i deputati controllorino [sic] gli atti della sua amministrazione. Uno dei membri si contentò di leggere senza commenti il § 19 dello statuto provinciale che era contrario alla dichiarazione del Commissario Imperiale, nè alcuno gli rispose. Poche Diete dell'Impero avrebbero tollerato quella anticostituzionale e smodata dichiarazione senza combatterla, ma nemmeno nessun altro Commissario l'avrebbe neppur fatta.

Quanto si deplora che la povera Dalmazia sia governata da un vecchio militare, buon uomo, ma non uomo di tempo. Perché il Ministro di stato non riproduce tra noi il suo tipo con persona addatta ai tempi, e lontana da personalità e preoccupazioni?

Il paese è piú maravigliato che afflitto, ed il partito Slavo sperando che le prossime elezioni saranno nazionali se intraprese con sollecitudine, crede di poter contare sulla maggioranza annessionista, e si lusinga di mandare Deputati Slavi e non burocratici al Reichsrath.

Задар, 7. априла 1864.

Данас рано изјутра испослано је на кућу сваког члана Далматинског сабора писмо Председника којим се сваки члан посебице извештава да се Његово Апостолско Величанство удостојило распустити овај Сабор, по чему престаје свако даље заседање.

Свакоме се чинило да Превишњи Проглас треба да прочита на јавној седници Царски комесар, и да после таквог читања Председник има да изјави да се закључује свако даље заседање распуштеног Сабора, [и то] пошто се прими записник претходне седнице. Али Царски комесар, човек неомиљен и плашљив, помислио је да је боље не сакупљати више посланике, нити читати Превишњи Проглас, који је стигао телеграфским путем.

Начин на који је распуштен Далматински сабор није засигурно могао саветовати Државни министар, и, ако се изузме конституанта у Кремширу, ниједна друга скупштина није била распуштена на начин на који је распуштен

Далматински сабор. Али Далмација јесте земља изузетака, у којој један човек, скривен иза војне власти, ствара најчуднија правила и извршава их чудесном енергијом.

Свако пита за разлоге, или их тражи, који су могли навести владу да предложи Њ. В. распуштање једног Сабора у коме је имао осигурану велику већину; Сабора који је са свим тим одаслао своје посланике у Царевинско веће, и који су безмало сви били владини; Сабора који уместо да даје знаке нелојалности, одлучује да пошље изасланство у Трст да би се поклонило Њ. В. Цару с молбом да посети ово своје краљевство; Сабора који је en bloc прихватио закон о општинама такав какав је влада предложила; Сабора коначно који је за само месец дана свога трудољубивог постојања преко својих комитета припремио следеће нацрте закона 1) о дирању у посед, 2) о јавној сигурности, 3) кметски правилник, 4) о болницама, 5) о путевима, 6) о берби грожђа; и изгласао адресе и жеље за једнакоправност језика на судовима и у јавној настави, док влада није начинила ниједан нов предлог, сем поновљеног предлога закона о општинама.

Сабор који је на 43 члана имао следећи састав: једног надбискупа, једног бискупа, једног свештеника управитеља гимназије, једног пароха, једног Ц. К. Председника земаљског суда, једног Ц. К. финансијског управитеља, једног Ц. К. призивног саветника, једног Ц. К. окружног поглавара, једног Ц. К. намесничког тајника у мировини, Ц. К. пресидијалног намесничког тајника, једног Ц. К. градског судију, осам најнатражнијих градоначелника, пет веома конзервативних адвоката, што укупно даје особиту владину већину од тридесет на четрдесет и три члана, како да се тај сабор боји микроскопске мањине од тринаест чланова, од којих само десет Словена наклоњених припајању с Хрватском и Славонијом?

Није било, дакле, разлога ни субјективног ни објективног, и ово је можда први случај да се распушта једна скупштина у којој влада има поуздану и осигурану већину од 3/4 чланова од којих је састављена.

Понеко би хтео да види узрок распуштања у томе што је Царски комесар Roszner, не знајући добро говорити италијански, неспособан по својој стидљивости да говори у јавности а да при том не изазове смех, мислио да је боље да се отресе једног Сабора који га је стално присиљавао да говори. Каже се још да је ad hoc отпослан у Беч посланик Лапена да би растерао облаке и да је шта више понео са собом отиске брзописних извештаја да би их приказао надгледништву. Коначно влада у Задру хоће безуветно да пошаље у Беч за посланика неког господина Алезанија, окружног поглавара, у својству члана Царевинског већа, али ниједан од 5 чланова [Царевинског већа] није био приправан да му уступи место, па је дакле распуштање било потребно.

Било како било, поуздана је чињеница да је Далматински сабор, у горе хваљеном саставу, био по природи веома послушан. Заиста, није било живахног претреса, сем два, о изборду у Сињу, и о једнакоправности језика. Али и за ових претреса држало се скупштинских начела, нити је икад Председник позвао на ред иједног беседника, јер ниједан се није истрчао на начин да заслужи такав укор.

Шта више, Далматински сабор се држао јединствено смирено када је Царски комесар жестоко грмећи и ударајући шаком о клупу рекао да неће никада допустити да посланици контролују дела његове управе. Један од чланова се задовољио тиме да прочита без тумачења параграф 19. земаљског правилника, који је био противан изјави Царског комесара, и нико му не одговори. Мало је Сабора у Царству који би отрпели ту противуставну и неодмерену изјаву а да јој се не супротставе, али ниједан други комесар је не би ни дао.

Колико се жали што јадном Далмацијом управља један стари војник, добричина, али не човек за ово време. Зашто Државни министар не створи међу нама по свом обрасцу личност подобну времену, која је далеко од [разних] личности и брига?

Земља је више зачуђена него ојађена, а Словенска странка, надајући се да ће идући избори бити народни ако буду убрзо одржани, верује да може да рачуна с већином која ће бити за сједињење [Далмације с Хрватском и Славонијом] и нада се да ће у Рајхсрат послати словенске посланике а не чиновничке.

Патентом од 6. априла 1864. распуштен је Далматински сабор, „i to zbog zahtjeva opozicije, da se u škole i urede dalmatinske, napose u sudove, zavede narodni govor'' (Đuro Körbler, *нав. дело,* 111).

На основу *Relazioni stenografiche della III. sessione della Dieta provinciale Dalmata, aperta 2. III. e chiusa 6. IV. 1864.* знамо да су на заседању Далматинског сабора учествовали у расправи М. Клаић, М. Павлиновић, Д. Филипи, Ст. Љубиша; посланик Гиљановић (Ghiglianovich) је прочитао параграф 19. који помиње Љубиша. Царски комесар, барон Karl Roszner, доиста се лоше провео у расправи.

У Далматинском сабору су имали већину талијанаши, јер је сам изборни правилник ишао у прилог њиховог избора. На основу изборног реда за Далмацију, објављеног 8. марта 1861, образоване су четири изборне курије: великих порезника, трговачко-занатлијских комора, градова и сеоских општина. Сеоске општине бирале су 20 посланика. Народњаци су у сеоским општинама добили осам мандата, у курији великих порезника 3 мандата, у курији градова 2 мандата, али по поништењу мандата Стјепана Ивичевића овај број се смањио на једног посланика. (Vp. Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću,* Svjetlost, Sarajevo 1968, 324—328). Ово су били народњачки посланици у првом Далматинском сабору: М. Клаић, М. Борјић, Ј. Буровић, др Б. Верона, К. Јерковић, Б. Пулић, Л. Трпковић, Ст. Љубиша, П. Радуловић, П. Саблић, К. Кулишић, М. Павлиновић и Ст. Ивичевић. Четрдесет и један посланик је биран, а двојица су била чланови Сабора по положају: надбискуп задарски и православни владика.

На новим изборима, за посланика которских сеоских општина изабран је, августа 1864. Фердо Sbutega (Жбутига). Љубиша се вратио у Котор и од Илије Рачете преузео послове општинског тајника. Жбутига се 1866. одрекао мандата и 24. маја 1866. поново је био изабран Љубиша за посланика у Далматинском сабору. Противник му је био др Верона.

Girolamo Alesani је био општински поглавар (capitano circolare) у Сплиту.

„Стари војник'' је намесник Лазар Мамула.

[VIII]

Stimatissimo Amico!

Prima di tutto la devo ringraziare di cuore per le diffese fattemi nel Národ. Ora essendo qui la Dieta sciolta colla violenza e senza motivo, torno in seno della mia famiglia, esposto forse alla spietata reazione burocratica che contro di me si prepara. Pazienza e coraggio!

Ma siccome noi poveretti non abbiamo a Vienna organi che ci diffendono non solo ma che presentino le cose nel vero stato, cosí la prego mio signore ed amico di voler inserire la presente corrispondenza nel *Politik,* onde possa il Ministero di Vienna sapere di essere stato ingannato dal Deputato Lapenna, il quale Dio sà cosa abbia dato d'intendere a quei signori.

Ajutatemi anche in questa circostanza, la causa è giusta e merita l'interesse degli uomini onesti, e cosí acquisterete nuovi titoli alla mia gratitudine e dei miei politici amici.

La mi ricordi con stima ai miei antichi signori colleghi e creda all'invariabile ed affettuoso attaccamento del suo

Devotissimo Amico
St° Ljubiša

[s. l.; s. d., али Задар, 7. или 8. априла 1864]

Веома цењени пријатељу!

Пре свега морам да вам захвалим од срца на томе што сте ме бранили у „Народу". Пошто је овде сада Сабор насилно и без узрока распуштен, враћам се у крило своје породице, изложен можда несмиљеној одмазди чиновништва која се против мене спрема.

Не мари и не дајмо се! Али како ми јадни немамо у Бечу органа који би представио ствари у правоме стању, молим вас, господине мој и пријатељу, да уврстите овај допис у лист „Политик", како би Министарство у Бечу знало да га је посланик Лапена преварио, Бог сам знаде чиме је он ту господу обмануо.

Помозите ми и у овој прилици, па ћете тако стећи нова права на захвалност моју и мојих политичких пријатеља.

Подсетите на мене с поштовањем господу моје некадање колеге и верујте у неизмењену и љубезну привржености вашег

веома оданог пријатеља
Ст. Љубише

[s. l.; s. d.; али Задар, 7. или 8. априла 1864]

Овим писмом Љубиша шаље претходни допис пријатељу.

[IX]

СТЕФАН ЉУБИША

Pregiatissimo Signore e Amico!

Mi si rende necessaria una copia di quel protocollo nel quale il Procuratore di stato Albori, in occasione del processo sa lui promosso contro la *Politik* per offese all'onore, ha detto: 1) che i slavi sono una razza rozza, e depravata, 2) che la procura di stato non è soggetta a controlleria, 3) che egli come Italiano trovasi in odio coi Slavi, 4) che non può asseverare di essere sempre imparziale, finalmente 5) di aver ricevuto dai suoi superiori l'ordine di procedere contro il giornale Ceho la *Politik*.

Siccome il signor Albori è un nemico appassionato contro gli Slavi, come lo provano i molti processi politici da lui intrapresi contro i Slavi in Dalmazia, e che tutti riuscirono in bene e con dichiarazione d'innocenza, cosí è d'imperiosa necessità di togliere dall'attuale suo posto questo uomo pericoloso, profittando dell'occasione delle innocenti sue deposizioni.

Mi rivolgo quindi all'antica e compiacente di Lei amicizia pregandola di domandare al Sig^r. Dr. Klaudi, egreggio [sic] diffensore [sic] della Politica, di mandarmi una copia del sud^to protocollo dove sono riportate le sud^te dichiarazioni dell'Albori, onde possa io avere una prova contro di lui, ed agire per il suo allontanamento dal posto che cuopre.

La prego di perdonare alla libertà che mi prendo di importunarla. Mi farebbe cosa grata di porgere i miei ossequii ai SS. Dr. Palacki, Braüner e Rieger, e ritenermi nella di Lei benevolenza el amicizia.

Vienna 26 Nbre 867

Devotissimo Amico
St^o Ljubiša

СТЕФАН ЉУБИША

Веома цењени господине и пријатељу,

Потребна ми је копија оног записника у коме је, поводом процеса који је покренуо против листа „Политик" због увреде части, државни тужилац Албори рекао: 1) да су Словени простачка и изопачена раса, 2) да државно тужилаштво није подложно контроли, 3) да је он као Италијан у омрази са Словенима, 4) да не може тврдити да је увек непристрасан, коначно 5) да је од својих претпостављених добио налог да поведе поступак против чешких новина „Политик".

Пошто је господин Албори страстан непријатељ Словена, као што доказују политички процеси које је он покренуо против Словена у Далмацији, а који су сви добро окончали и то с изјавом о невиности, преко је потребно склонити са садашњег његовог положаја овог опасног човека, користећи прилику коју дају безазлени његови искази.

Обраћам се дакле старом и предусретљивом вашем пријатељству молећи вас да затражите од госп. Др Клаудија, одличног браниоца „Политике", да ми пошље једну копију поменутог записника у коме су наведене речене изјаве Алборијеве, како бих ја имао доказ против њега и делао да се он удаљи са положаја који заузима.

Молим вас да ми опростите на слободи коју узимам узнемиравајући вас.

Угодну бисте ми услугу учинили кад бисте исказали моје штовање господи Др Палацком, Браунеру и Ригеру и када бисте ме задржали у наклоности и пријатељству.

Беч, 26. новембра 1867.

Најоданији пријатељ
Ст. Љубиша

Писмо је написано на „меморандуму" на коме је у горњем левом углу утиснуто име Стефана Љубише. Још један прилог мишљењу да Љубишу доиста треба назвати *Стефан* а не Стјепан. Уп. шта о овоме проблему пише Радослав Ротковић, *нав. дело,* 1529—1532.

Preg.mo Signore ed Amico!

i' modi' proceffi politici del cui intrapref. 2
contro i' ..tati in Dalmazia, e che tutti
eseguirono in bene e con diligenza
x. 'innocenza, cosi è d' imperiosa neces.
sita' di togliere dall' attuale suo posto
questo uomo pericoloso, profittando della
occasione delle innocenti sue disposizio.
ni.
Mi rivolgo quindi all' antica e compia
cente di Lei amicizia pregandola di
domandare al sig. dr. Klaudy, agregato
differente della Polizia, di mandarmi una
copia del suddto protocollo dove sono riport.
tate le suddte dichiarazioni dell' attore,
onde io poss. in avere una prova contro di
lui, ed agire per il suo risarcimento
dei' prosto della querela.
La prego di' perdonare alla libertà che mi
prendo di importunarla. Mi farebbe cosa
grata di' vergere i miei saluti ai sig.
dr. Paschki, Brauner e Riegen, e ritenermi

nella vostra benevolenza ed amicizia.

Siena 26 Feb 76

Devotissimo Amico

Fr. Cecchi

ЉУБОМИР НЕДИЋ И СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

Др Иво Тартаља

I

У новијим библиографијама и новијој литератури помињу се као чланци Љубомира Недића и неки текстови под псеудонимом Yorick. *Библиографија југословенске периодике до 1941. године* у издању Лексикографског завода бележи три таква текста. Један занимљив „Јориков" текст је објавио београдски дневни лист *Видело* 21. фебруара 1893. као осврт на брошуру Радована Кошутића *Критика и књижевност*. Друга два су објављена у мостарској *Зори:* године 1898. објавио је „Јорик" мањи оглед о Хајнеу, поводом Шантићевог превода *Лирског интермеца*, а године 1899. дао је опсежан приказ на књигу Ивана Павловића (Јабланића) *У јато, голубе!* . . . Та два текста се наводе као Недићеви и у библиографији *Зоре* коју је објавила Ружица Миликић-Стојковић у почасном броју часописа, штампаном 1969. године. Још раније спомиње их као Недићеве Миливоје Кнежевић у раду *Збирка наших псевдонима.*[1]

Но псеудоним Yorick се није јавио само у три забележена случаја. У *Виделу* из 1892. са истим потписом објављена су и два написа посвећена позоришту: први је *Госпођица Лазаревићева* у броју од 27. септембра, а други *Мизантроп на нашој позорници* у броју од 30. септембра. Није искључено да би се потпунијим увидом у периодику оног времена — врло некомплетну и у највећим библиотекама — открио још који напис с истим потписом.

Као и сву знану есејистику Недићеву, „Јорикове" текстове одликује ширина културног хоризонта, бритка критичка реч, лично обојен став, оштро психолошко запажање, гдекоје естетичко уопштавање. И теме важнијих текстова су превасходне теме Недићеве: осврtом на савремену српску критику Недић је започео прву књигу својих критичких студија, Хајнеа је волео и спомињао чешће но било ког другог песника, о Јабланићевој претходној књизи написао је једну белешку. Изненађује једино разматрање позоришног живота, али и то изненађење није велико када се зна да су у његовој рукописној заоставштини нађени почеци једне позоришне критике.[2]

И сам псеудоним својим значењем Недићу добро „лежи", зацело. Филозофу који ступа на поље књижевности предавањем о Хамлету 1889 — морало је доста говорити име оне дворске луде краља Хам-

лета чију ће лобању Шекспиров јунак наћи у рукама гробара. Није ли то исто име узео и Лоренс Стерн, најпре за свој псеудоним, а затим да га надене јунаку *Сентименталног путовања,* као и једном аутобиографски интонираном лику на прилику Дон Кихота у роману *Тристрам Шенди.* Изабрао га је исти онај писац према којем је Недић своју наклоност изразио речима „мој омиљени Стерн, бесмртни Јорик Стерн".[3]

Зашто старије библиографије и студије о Недићу „Јорика" и његове текстове не помињу? Идући трагом најстаријих написа који тај псеудоним приписују Недићу, аутор ових редова се обратио и писцу једне лепе есејистичке минијатуре о Недићу из *Српског књижевног гласника* (1940) с питањем како је дошло до разрешавања псеудонима. Писац тог огледа Мирко Жежељ одговорио је љубазно писмом које баца наочекивану светлост на проблем атрибуције „Јорикових" текстова. „Морам признати да ме је обрадовало Ваше писмо јер видим да Љубомир Недић није заборављен" — почиње професор Жежељ своје писмо из Загреба од 17. априла 1974. и наставља: „Он је један од најоригиналнијих српских писаца и свакако творац тзв. београдског стила, а заслуга је касније више припала другима. Родоначелник је и модерне српске књижевне критике — а слава је опет допала друге... Што се тиче тужног Yoricka, морам Вас разочарати. Ја сам, колико се сјећам, сматрао критике потписане Y o r i c k Недићевима према стилу. Толико сам у то био сигуран да нисам ни питао никога о томе. Било ми је очевидно. Али кад је чланак објављен, Слободан Јовановић је рекао уреднику СКГ — мислим да је био Милан Предић — да је псеудоним Y o r i c k био његов — Слободанов. То је још један доказ колико је Недић утјецао на младе критичаре, да им се ни стил није разликовао. Не знам како је податак доспио у библиографију Лексикографског завода — али она није у тим стварима најсигурнија. Свакако ви још добро провјерите тај податак јер се ради о већем броју чланака."[4]

II

У библиографији Слободана Јовановића коју је саставио Илија Пржић и објавио уз XVI књигу пишчевих *Сабраних дела* (1935) има низ јединица које припадају књижевној и позоришној критици, има и чланака објављених у *Зори* деведесетих година, али се нигде не спомињу текстови под псеудонимом Y o r i c k. Но не спомињу се ту ни текстови под другим псеудонимима — што није доказ да их није било. Пржић уосталом није забележио ни све чланке потписане иницијалима или пуним именом и презименом Слободана Јовановића. Он уопште не региструје пишчеву сарадњу у Маринковићевом *Реду* 1894, иако је у том листу Јовановић био не само члан редакције већ и чест сарадник, такорећи из броја у број.

Псеудоними су били у великом оптицају деведесетих година XIX века. Само испод једног протестног чланка у *Виделу* од 5. априла 1892 (написаног због хапшења уредника листа Лазара Комарчића) равно двадесет сарадника потписало се својим псеудонимима: читаоцима су и ови, очевидно, довољно говорили. Псеудониме у одреће-

ним приликама није избегавао ни Љубомир Недић. Не би било ничег изузетног у томе — ако их је употребљавао и Слободан Јовановић. И доиста, у *Збирци наших псевдонима* Миливоје Knежевић наводи потпис Puck као Јовановићев псеудоним.[5] Додуше, баш као и кад је потпис Yorick приписивао Недићу, он за своје разрешавање псеудонима Puck не пружа никакву аргументацију. Па ипак, потпис Puck је Јовановићев псеудоним заиста.

С потписом Puck појавио се најпре занимљив осврт на приступно предавање Богдана Поповића на Великој школи. Не задржавајући се на предавачевим тезама, не спомињући чак ни тему његове беседе, хроничар *Реда* је (у броју од 17. фебруара) извукао неколико оштрих линија духовне силуете једног рођеног професора, који има потребу да друге наводи на своје мисли, који категоричким тоном намеће своја убеђења, чији су погледи опречни Теновим, јер књижевност не гледа као последицу већ као узрок. Истовремено је уочена промена стила коју је претрпео писац студије о Бомаршеу. — Теме су то које ће Слободан Јовановић развити у доцнијој студији о Богдану Поповићу. Затим, у време *Реда* потпис Puck се нашао испод приказа представе једног позоришног комада Драгутина Илића. Приказ је потпуно у жанру оних позоришних хроника, богатих књижевним паралелама и живахном игром духа, какве су чешће излазиле у *Реду* и, потом, у *Српском прегледу*, с потписом С. Ј. Најзад, једну потврду да је Puck Јовановићев псеудоним даје прећутно и сам Љубомир Недић.

Када се после смрти Војислава Илића у кругу његових званичних поклоника повела акција за дизање споменика песнику — у *Реду* је 1. марта 1894. са потписом Puck објављен чланак у којем се, у име симпатија за песника и осећања мере, напомињало да песник који је тек преминуо ипак није прва особа којој треба у Београду дизати споменик. Вук, Његош, Бранко, Бура Јакшић — дуже чекају на ту почаст, примећено је у чланку. Споменик је на месту кад се подиже некоме чију је славу посведочила историја. На тај чланак из *Реда* означен псеудонимом Puck позвао се неколико дана касније Недић у једном писму Марку Цару, придружујући се ставу који је чланак заступао. Писац већ тада запаженог огледа о Војиславу Илићу, члан тек образованог одбора за прикупљање и издавање свих Војислављевих дела, дистанцирао се у писму од покренуте акције: „Из прогласа одбора за подизање споменика Војиславу видели сте да ја нисам у том одбору. Да сам ја доиста хтео, по сваку цену, прослављати га и ја бих био ушао у одбор за споменик, као што су ушли у њега многи који о Војиславу не мисле онако како ја мислим о њему. Они су ушли из обичаја, неки и из слабости; а ја сам, пошто због болести не излазим из куће, поручио да је то прерано, отприлике у оном истом смислу у којем је о томе писао у *Реду* мој пријатељ г. Слободан Јовановић."[6] Никакве сумње нема да је Недић мислио на чланак с потписом Puck: о споменику Војиславу другог чланка у *Реду* уопште нема.

Псеудоним Puck — баш као и псеудоним Yorick — узет је из света Шекспирових јунака; то је име оног добродушног обешењака из *Сна летње ноћи* који повазда изводи неке враголије.

Намеће се питање да ли се Слободан Јовановић у написима које из било ког разлога није желео да призна као своје држао увек истог књижевног имена. Један случај, који је вишеструко занимљив и за познавање веза два критичара, показује да се Недићев млађи пријатељ није служио искључиво псеудонимом P u c k. Има довољно разлога да се као његов спис сматра и један текст који је у *Реду* од 24. марта 1894. објављен са потписом B o b. Реч је о приказу на књигу *Заповет* Милана Б. Милићевића, управо о једном критичком осврту на писца окруженог у оно доба највишим почастима.

III

Обично се сматра да је Недићева поразна анализа Милићевићевог књижевног рада дошла као изненадан ударац. И сам Слободан Јовановић у студији о Недићу помињаће изузетно јак утисак који је та оштра критика начинила. И зачудо, посматраће је као „прву неповољну оцену", којом је Недић „први обелоданио научно и књижевно полутанство Милана Милићевића".[7] Али главне аргументе које ће са страшном аналитичком неумољивошћу сручити велика Недићева студија — у језгри је већ садржала, седам година раније објављена, псеудонимна осуда књижевног рада Милићевићевог.

Писац чланка у *Реду* замера Милићевићу најпре што засипа читаоца вулгаризмима не презајући ни од порнографије. Тај манир објашњава пишчевим народњаштвом: „Као што се неки у политици клањају опанку, тако му се г. Милићевић клања у књижевности. Што је која реч простија и неуглађенија, већи је понос са којим је он у књижевност уводи, а кад је која реч већ сасвим ординарна, понос са којим је уводи узима и неки патриотски значај. То је један страшан радикал у књижевности." Управо на исти начин и Недић ће објашњавати цео комплекс стилских црта Милићевићевог начина писања: „Рођен у народу, М. Б. Милићевић у духу се никад није одвајао од народа, него је целог века остао убеђен сељак. То је прави *народни човек* у књижевности, који се у њој држи *народскога* правца, онако исто као што су га се други држали у политици".[8] И мало даље: „Овај се порнографски елеменат, мимогред речено, и иначе доста опажа у књигама Милићевићевим, — јамачно зато да и с те стране буду ближе духу народном".[9] У *Реду* је нарочито заоштрен парадокс да „човек који се тако народским гради не познаје народ нимало". Милићевићевим представама о селу замера се ту конвенционалност и извештаченост. „Као што је Тацит пишући о Германцима мислио на Римљане и давао Германцима баш оне врлине које се најживље супроћавају пороцима римским, тако исто и г. Милићевић, кад говори о селу, види у њему само антитезу вароши, и пошто је по његовом мишљењу варош Содома и Гомора, то је село идила . . . Човек осећа да је тако село могао описати и онај који се никад није макао из града, пошто је било довољно представити у селу све обрнуто ономе што се у вароши види." У тој усиљеној антитези и Недић ће видети главну црту Милићевићевих „идеја". А извесну антиципацију лајтмотива Недићеве критике пружило је и указивање

на несистематичност Милићевићевог скупљачког рада у народу и на његову самоукост.

Недић ипак неће развијати једну тему којој есејист у *Реду* обраћа нарочиту пажњу. Овога је очевидно занимао став М. Ђ. Милићевића као историчара, привлачило га је питање методе у српској историографији. „До сада" — примећује тај Милићевићев критичар — „ми смо имали историка доста: само, ни двојица од њих нису писали историју једнако. Један је пише као памфлет противу тираније, и с тим у вези као једно жиронденско вежбање у беседничкој вештини; други је схваћа као један позоришни комад са лепим декорацијама и под његовим пером које арабеске везе она постаје једна сценарија из *Хиљаду и једне ноћи*. Трећи пак јесте један летописац чија историја није историја, него житије наших краљева; четврти, најзад, летописац је такође, само летописац један који је остао на хронологији и коме брига није толико за самим догађајима, колико за датумима којих су се догађаји десили. И тако даље: јер има их још. Што се тиче г. Милићевића, он код нас представља историју анегдотичну." Писцу *Кнежевине Србије* и *Кнеза Милоша у причама* критичар замера недовољну поузданост и, нарочито, обузетост фриволностима. „Он на пр. разабира шта је, при спавању, Карађорђе стављао под главу, које је слатко кнез Милош најрадије јео и је ли Хајдук Вељко био веран својој жени. Има једна изрека: да ниједан велики човек није пред својим слугом велики. Г. Милићевић, међутим, једнако то тражи, какав је велики човек био пред својим слугом. Његове су историјске биографије у томе погледу одиста чудне: у њима су велики људи узети са оне стране са које нису велики, са које су, више или мање, као и остали свет, и која је готово сасвим остала ван историје. Пок. Карић назвао је г. Милићевића у једној прилици нашим Плутархом; ја бих га пре назвао нашим Светонијем. Само, између Светонија и г. Милићевића биће ова разлика. Ако је Светоније снимао Цезаре кад су у распојасу, то је вероватно било стога што је био човек који је волео чикарме; док, напротив, г. Милићевић то исто ради са својим великим људима из неког претераног поштовања према њима. То је један дворанин пун понизности за кога је цар и онда цар кад иде пешке." Таква критичка запажања о Милићевићевом прилажењу историји — дата поводом књиге *Зановет*, у којој се нашла тек једна историјска слика — као да наговештавају личну вокацију будућег историчара српског грађанског друштва.

Озбиљну индикацију о аутору чланка који 1894. антиципира главне тезе Недићеве студије о Милићевићу из 1901. пружа и посвета те студије у књизи *Новији српски писци*. Као што студија о књижевној критици у Недићевој књизи није тек случајно посвећена Богдану Поповићу, као што је студија о Змају с разлогом посвећена Марку Цару, биће да ни студија о Милићевићу није „тек онако" посвећена Слободану Јовановићу. Недић је очигледно волео да своје посвете упућује критичарима који су се и сами огледали на истим темама.

Додуше, Јовановић се и у једном тексту који је потписао „Сл. Јов." — дакле без шифре — објављеном међу белешкама *Српског прегледа*, осврнуо на Милићевићев књижевни рад, па би се у начелу

морало допустити да је Недић стављајући посвету управо тај текст имао у виду. О Милићевићу је ту била реч узгредно, поводом објављивања његових успомена у *Годишњици Николе Чупића.* Сасвим је кратко речено: „Галерију великих људи коју одавна већ испуњује г. Милићевић скромно мисли да закључи својом властитом сликом. Иначе, та је слика састављена из извесних појединости које само г. Милићевића могу можда занимати (на пр. колико је на сиси остао, шта му је прва псовка била и колико се данас псовком служи, и најпосле којом се пригодом први пут ошишао)."[10] А управо личну сујету и несавладиву графоманију, као мотиве осетне у Милићевићевим аутобиографским списима, нагласиће и Недић у својој студији. „Још остаје само да М. Ђ. Милићевић прикупи и одштампа у књигу и огласе које је кад у новине давао. Ко зна, можемо још и то дочекати" — писаће Недић саркастично.[11] Међутим, из кратке Јовановићеве опаске у *Српском прегледу* као да одјекује тон исте оне нехајне ироније која је владала у чланку из *Реда,* потписаном B o b.

За препознавање писца који се крије иза псеудонима B o b одсудно је, ипак, једно место из Недићеве студије о Милићевићу где је реч о пишчевом језику. Ту Недић уписује Милићевићу у заслугу чист народни језик, али му замера због честих вулгаризама, управо што се труди да пише онако како би неки сељак писао. И каже нешто што би свакога морало збунити — кад не би било чланка са потписом B o b: „доиста, добро је рекао Слободан Јовановић да Милићевићеви сељаци говоре књижевнички, а он сам да говори као сељак".[12] Таква формулација не стоји дословно у чланку потписаном B o b — Недић и није употребио наводнице — али она верно парафразира један закључак из тог чланка. У чланку је дословно речено: „Што се тиче г. Милићевића он, истина, воли да уплете и коју народску кад у своје име говори, али кад у којој приповеци говори у име сељака, он брижљиво пази да се не огреши о академску исправност свога стила". Слободан Јовановић — јер после свега не остаје места сумњи да је писац чланка у *Реду* управо он — даје и илустрацију неприкладне стилске дотераности управног говора једног калуђера у Милићевићевој причи из *Зановетн.*

Псеудоним B o b употребљен од стране аутора који се у исто доба потписивао и P u c k сведочи да се овај није ограничавао на употребу једног истог псеудонима. А где су два псеудонима — зашто би био искључен још који?[13] „Таман ја уловим један његов лик" — пише Бранко Лазаревић — „он, као риба у мамац, дирне и ишчезне и, ето, почиње други лик да се појављује . . . Безброј је ликова у личности г. Слободана Јовановића. У његову се личност улази као у галерију портрета. И кад би их неко све хтео да ради, наишао би, као Рембрант кад је радио себе, на читав један низ од више од двадесетак."[14]

IV

Пресудити да ли је псеудоним Y o r i c k Недићев или Јовановићев утолико је теже што су два критичара духовно била тако блиска да се за неке ставове из њихових списа деведесетих година

тешко може разабрати чији су првобитно. Из хронологије објављивања текстова о Милићевићу могло би се закључити да је Недић своје основне ставове имао само да преузме од свог млађег пријатеља. Али не треба искључити и могућност претходног Недићевог деловања на Јовановићеве ставове, кроз разговоре који су вођени или којим другим путем. Недић је још 1893. године направио извесну алузију која доста провидно показује какво је мишљење имао о М. Б. Милићевићу. Оцењујући као члан жирија приспеле радове за награду Мариновићеве задужбине (о којој је бринула Академија, а председник је Академије био главом М. Б. Милићевић), Недић се задржао и на некој анонимној приповеци *Шумадија*, за коју рече да „нема ни краја ни конца". Разматрање је започео на симптоматичан начин: „Ја сам је назвао приповетком само зато што јој нисам могао наћи друга имена и што за ову врсту састава немамо још нарочита термина; можда би јој боље приличило име *причање*. Ја познајем једног врло разговорног господина, који воли много да прича, и када бих га овде могао именовати, то би за оне који га ближе познају можда био најбољи пут да створе себи појам о овој приповеци; понеки би од њих могао чак и помислити да је он главом писац њен."[15] За садржину приповетке, онакву какву ју је Недић, затим, изложио — могло би се једним обртом мирне душе рећи да је најбољи пут за све оне који не познају оног „врло разговорног господина" да створе појам о његовом начину причања . . .

Тесно преплитање критичарских варијација, сличних онима на тему о Милићевићу, било је и на тему о Војиславу Илићу. Недић је свој оглед, који у контексту критике савременика значи убедљиву апологију песника, објавио негде јула месеца 1893. у књизи *Из новије српске лирике*. Међутим, изгледа да је један чланак у сличном тону нешто раније објавио и Слободан Јовановић. Тај чланак није забележила ниједна библиографија, не зна се ни где је изашао, ни како је потписан. Па ипак, посредна сведочанства дају доста елемената за успостављање приближне слике о његовој садржини. У чланку *Споменик Војиславу*, који је објављен у *Реду* 1. марта 1894. Јовановић се позива на своје речи о песнику од пре годину дана. „Војислав је један песник мени лично веома драг. Ја сам усталоме, то признао јавно, пре годину дана, на начин најнаивнији на свету" — почиње он помало неодређено. А затим прелази на резимирање својих запажања која је у чланку изнео објашњавајући и другима зашто му се песник допада. Запажања су се тицала описа природе и елегијског тона код Војислава Илића, али су била проткана паралелама и антитезама из ширег круга српског песништва. „То је једини међу нашим врло великим песницима који је волео природу. Ма колико нам то било чудно, нико је пре њега није волео ни неговао. Његош је, као какав бард, певао своје племе, Бранко своју младост, Јова Илић стари Дорћол; Змај, који је певао све, њу је певао најмање; најзад и сам Бура Јакшић, иако има у својим песмама описа природе који ничим не уступају, опет није природу певао, него себе. Његови описи природе са том својом „дивљом романтиком" (израз тако излизан, али, ипак, у овој прилици, врло тачан!) само су оквир његовој личности: то је згодно залеђе његовом бајронизму, — ништа више. Код Вој-

слава, напротив, природа није само оквир, него и слика. Он се толико у њу уживео, да је себе сама заборавио. У његовим се песмама његово *ја* не види; оне све носе на себи отисак њене бескрајне безличности."

Подсећајући да је пре годину дана окарактерисао Војислава као врсног елегичара, Јовановић се у *Реду* 1894. позива и на Недићево мишљење. У ставу писца књиге *Из новије српске лирике* он налази потврду властитог налаза. „И затим, Војислав је елегиак, — у нашој књижевности можда највећи. Елегиак је онај који не казује своју личну тугу, него неку општу. Војислав исто тако, по речима г. Љ. Недића, ‚није жалио за собом и својом срећом, но тужио за животом, за пролазношћу свега, и за судбином, која, немо и без милости, прелази преко јада и невоља људских'. То је сасвим то. И кудикамо је та ‚елегична сета' лепша у њега, но у оног нашег старог елегиака који се звао Стерија! То је зато што је Стерија био философ, а Војислав песник. У своје стихове трудно склопљене по правилима неке мандаринске реторике, Стерија је метао своја размишљања. Војислав је у своје стихове, гипке и хармоничне, метао своје осећаје. Отуда његова надмоћност над Стеријом. Јер, све забадава, узета као мисао, пролазност овога света нешто је страшно баналио, узета као осећај, није баналне нимало. Осећај никад није баналан, кад је искрен."

У недостатку изворног Јовановићевог текста тешко је рећи да ли је Недић у време кад је писао студију *Војислав* био упознат са тим раним признањем песнику, па ни да ли је оно тада већ било изречено. Али Недић је, по свој прилици, управо то исказивање Јовановићево имао у виду, више година доцније, кад се пишући о поезији Милете Јакшића сетио једне формулације из, „пуног духа", чланка Јовановићевог. У критици *Песме Милете Јакшића* из 1900. Недић ће споменути: „Као што смо, пишући раније о њему, рекли, Војислав је био уметник песник, сликар у песми; он је речима сликао најчешће природу, пределе у разно доба године; са чега је Слободан Јовановић, у једном пуном духа чланку, о њему рекао да је песник годишњих времена".[16] У познатим текстовима Јовановићевим те опаске нема, а у круг посредно знаних теза његовог „признања" из 1893. она се уклапа сасвим добро.

Млади правник који се тек вратио са студија из Женеве морао је знати Недића и пре 1894. године. Професора филозофије на Великој школи и маркантног учесника гласовитих дебата у Књижевно-уметничкој заједници виђао је и слушао. С покретањем *Реда* почиње њихово узајамно познанство и пријатељство. Привучени конзервативним тоном и критичким амоцијама новог листа, налазили су се на уредничким пословима, па и кад се лист угасио и Недић, следеће године, покренуо *Српски преглед* сарађивали су врло живо. А и доцније, у доба кад је Недић покушавао да обнови свој лист, Јовановић је наступао као активан сауредник.[17] Истовремено, обојица су слали своје прилоге мостарској *Зори*.

У соби тешко оболелог Недића два пријатеља су много разговарала о књижевности. Ту је било прилике за размену богатих читатељских искустава. Два рафинирана стилиста сучељавала би мишљења о енглеским, немачким, француским, као и о домаћим

писцима. Из Јовановићевих успомена забележених у студији о Недићу види се да су претресали читава поглавља енглеске књижевности. А ако су се и спорили, нека су гледишта и преузимали један од другог. Изгледа да је Недић више био склон лирским и сентиментално обојеним текстовима, а Јовановић више нагињао реалистичком роману.

Пада у очи различитост углова из којих су два критичара посматрала Голдсмитов роман *Векфилдски свештеник*. За Недића то је било класично дело, где нам свако поновно читање открива нове лепоте. Налазио је скривену чар у једноставности Голдсмитовог израза, у сижеу, који је налик ономе што се у животу збива, сценама, чија је снага дата са мало речи, карактерима, одређеним и живим. Па и што лик Виљама Торнхила у погледу истинитости „изгледа понајслабији" за Недића има свог оправдања: сви велики доброчинитељи изгледају у романима „однекуд" бледи. Јовановић, међутим, у белешци којом је пропратио штампање Недићевог превода, хвалећи преводиоца и залажући се за превођење енглеског реалистичког романа, о *Векфилдском свештенику* говори уздржано. Према том Голдсмитовом роману, који „сматрају" за класично дело, он не крије естетичке резерве. „То је модеран роман у својој првој фази, са добрим ознакама новога правца и са лошим траговима старог" — каже Јовановић. У ознаке модерног убраја приказивање свакодневног живота породичног, природно развијање радње, верно оцртавање људи и прост, декламаторства лишен тон, који „греје" целу причу. „Мало јаче изражене ове добре особине и ето модерног романа! Од старога правца је романтички расплетен онај божји заступник на земљи, Сер Виљам Торнхил, који уз праксу крајње необичних догађаја награђује гоњену добродетељ и казни тријумфујући порок, оно старинско моралисање са нешто специфично енглескога лицемерства."[19] У необичном достојанству с којим векфилдски свештеник прима ударце судбине млађи Голдсмитов читалац није нашао ону људску симболику која је болешћу напаћеног старијег читаоца дирала до дна душе.

V

Блискости и подударности естетичких ставова двојице критичара не остављају много простора особеностима на основу којих се текстови једнога и текстови другога у последњим годинама XIX века могу распознати, али тих особености ипак има. Уочене, оне могу да олакшају и коначно разрешавање спорног псеудонима.

Обележје модерног, које би Јовановић каткада истицао као одлику, Недић није укључио у таблицу уметничких вредности. Људску потребу за променом и новошћу гледао је у књижености с подозрењем, као на извор колебања укуса који допушта да се пролазне вредности претпоставе трајним. Међутим, „Јориков" оглед о Хајнеу у великој мери се заснива на одмеравању модерног и старог у песничком делу немачког лиричара.

Карактер оригиналности узимају оба критичара као претпоставку вредности. Угледање на друге писце за обојицу је сигуран знак

слабости. Па ипак њихове оцене о мери оригиналности појединих писаца показују каткад знатне разлике. А такве разлике су очигледне и између Недићеве благонаклоне оцене приповедачких покушаја Ивана Павловића (Јабланића) и „Јорикове" нешто позније оцене тих истих покушаја. Пишући, наиме, поводом треће Павловићеве дуже приповетке „Јорик" ће се осврнути и на две претходне. Сећајући се прве, он заједљиво прича историјат подозрења које се ишчаурило у књижевној јавности да је писац плагијатор. Поводом друге презриво констатује: *„Грех је греху заметак* било је тако слабо да нико није могао ни доћи на мисао да је и то од неког страног писца позајмљено; чак ни завидљивци књижевне славе г. Павловића нису имали рачуна спорити његова права на тај књижевни производ." Недић је, међутим, у белешкама *Српског прегледа* нашао неколико лепих речи за приповетку *Грех је греху заметак* и нашао је за потребно да отклони сваку сумњу како је писац у свом претходном покушају био плагијатор. У околности да је Павловић био осуђен у књижевној јавности кад је запажена подударност фабуле његове приповетке са мотивом једне немачке песме видео је неправду. „Јер је", бележи он, „приповетка — за оне који знају шта је оригинално у књижевној продукцији — била доиста оригинална . . ."[20] Тешко је и замислити да би Недић поводом треће приповетке пишчеве, ма под којим именом, онако оштро порекао властити суд о двема претходним.

За Недићево устезање да се као књижевни критичар осврће на приватни живот уметника Слободан Јовановић никад није показивао разумевање. Много чешће него у Недићевим списима, у Јовановићевим критичким огледима присутан је историчар који портретише уметникову физичку и психичку личност. А та је врста портретисања заступљена у „Јориковој" позоришној хроници *Госпођица Лазаревићева* врло драстично. „Дакле, г-ца Лазаревићева није ни добра глумица, ни лепа жена" — каже тај позоришни критичар са искреношћу која је чист цинизам. Симптоматично је такође да се у „Јориковом" приказу представе *Мизантропа* алудира на личност глумице Нигринове на исти начин као и у Јовановићевом приказу представе *Мадам Сан Жен.* Штавише, у обе рецензије се прави један истоветан, двосмислено галантан, обрт. Тврдећи да плебејској лепоти Нигринове не одговара салонска лепота једне Селимене и да је Молијерова јунакиња са гледишта глумачког талента још мање улога за њу, „Јорик" додаје: „Будимо галантни, и не казујмо зашто." А Јовановић, приказујући представу *Мадам Сан Жен,* каже: „Госпођица Нигринова очевидно није била у својој улози. Будимо, дакле, галантни и не задржавајмо се дуже крај ње."[21] Обрт је сувише несвакидашњи да би се могао очекивати код д в а писца, у размаку од неколико година, па макар и о истој глумици била реч.

Постоје и неке ситније списатељске навике по којима се „Јорик" разликује од Недића — док се од Јовановића не разликује нимало. У „Јориковим" текстовима, чак и оним каснијим, наће се покоји зарез на месту где га реформатор правописа и интерпункције деведесетих година, држећи се свог логичког начела, сигурно не би ставио. Осим тога, ти текстови су, у складу са језиком херцеговачког часописа, објављени на јужном наречју, чак је и место из којег су

упућени означено „Биоград". Између осталих, тако су у *Зори* објављивани текстови с Јовановићевим потписом. Међутим, сви чланци другог класика „београдског стила", који је налазио да јужно наречје не приличи „за књижевне ствари",[22] излазили су у *Зори* екавски.

Најзад, можда најважнији доказ да текстове с потписом Y o r i k није писао Недић пружа једно етичко начело критичарево. Јер, ко је од њега енергичније осудио анонимну критику уопште? На самом почетку свог јавног рада у књижевности позвао се на Шопенхауерову реч да онога који се не казује треба сматрати вуцибатином и хуљом (Schuft und Hundsfoot). Недић једним поређењем истиче сличност анонимних критичара са разбојницима који на путу пресрећу путнике.[23]

Истина, и сам је понешто објавио анонимно. Зна се да је употребљавао псеудоним H e т к о. Али под тим именом он је давао слике нарави, хронике, козерије у којима се нико не руж и. У „Јориковим" текстовима, међутим, напади су директни и убиствени: против глумице Лазаревићеве, против критичара Радована Кошутића, против приповедача Ивана Павловића. Управо, Павловићу је „Јорик" у закључку пожелео да не прерађује више туђе песме и басне. „Крајње је време", завршава „Јорик" своје излагање о приповедачу, „да покуша сам нешто створити. Ми нисмо сигурни да би то било нешто добро; далеко од тога! — али, кад се све узме у рачун, опет је боље да нам г. Павловић даје рђаве оригинале, него да под изговором поправљања, квари туђе добре ствари." Није ли такво писање образац критике коју је према Недићу недопустиво дати у штампу без свог имена и презимена? „Пустите о девојци глас да је блудница, о војнику да је побегао из битке, а о књижевнику да исписује из туђих књига, и ви сте им убили добар глас. И за то вас нико неће повући на одговор. Ви им свима можете сутра на улици назвати Бога, и погледати им у очи, и здравити се с њима, и сви они мислити да сте им пријатељ. То је анонимност."[24] Било је доста критичара који, када је о анонимности реч, нису осећали такав зазор.

[1] *Библиотекар,* 1952, бр. 1—2, стр. 31.

[2] У краткој информацији *Књижевна заоставштина Д-ра Љубомира Недића,* коју је објавио у *Српском књижевном гласнику,* 1902, књ. VII, стр. 554—5, Павле Поповић је забележио: „Интересантно је још поменути да су се нашли почеци једне позоришне критике — једине ваљада коју је Недић написао — о г. Гавриловићу у улози Шајлока . . .".

[3] *Српски преглед,* 1895, бр. 4, стр. 114.

[4] У време када је Мирко Жежељ објавио есеј о Недићу Предић више није био уредник *Гласника.* Ту дужност су преузели Божидар Ковачевић и Радоје Л. Кнежевић. Професор Ковачевић, међутим, коме се писац ових редова обратио с молбом за разјашњење, о изјави Слободана Јовановића у вези са псеудонимом Y o r i c k није ништа чуо. Милан Предић је умро . . . као и толики други од којих би се могло очекивати сигурно разјашњење. Уосталом, Жежељева резерва („мислим") о преносиоцу Јовановићеве поруке није се тицала Предићеве личности, већ само функције уредника *Гласника* у тренутку о којем је реч. То се јасно види из другог писма које је писцу ових редова професор Жежељ упутио 26. V 1974, љубазно дајући сагласност да га може цитирати. „Видим да сам Вас довео у недоумицу

својим „открићем". Једино што Вам могу јамчити то је да ми је уредник оно *сигурно* рекао. И сад се сјећам потреса који сам осјетио кад сам то чуо: Зато сам и запамтио. А сад Ви провјерите колико је Слободанова (и Предићева) напомена тачна. Наравно да ћете у образложењу споменути и моје писмо јер — истина прије свега."

[5] *Библиотекар*, 1950, бр. 1, стр. 40 и бр. 4, стр. 371.

[6] *Српски глас*, 19 (7. април) 1894, бр. 14.

[7] Слободан Јовановић, *Љубомир Недић*, прештампано из „Нове Европе" 1920 (бројеви 7—13), Загреб, 1921, стр. 23. У ствари, врло неповољну критику Милићевића као приповедача дао је већ Милан Савић у *Летопису* 1881. г. (ст. 131—140), а нимало повољнију, опсежно документовану, критику Милићевића као биографа дао је Јован Туроман приказујући прве свеске књиге *Животи и дела великих људи из свих народа* у *Летопису* 1881. г. (стр. 103—138).

[8] Љубомир Недић, *Целокупна дела*, „Народна просвета", Београд, II, стр. 81.

[9] Исто, стр. 91.

[10] *Српски преглед*, 1895, бр. 5, стр. 162.

[11] *Целокупна дела*, II, стр. 94.

[12] Исто, стр. 115—116.

[13] С. Комадинић у *Библиотекару*, бр. 1, 1952, бр. 1—2, бележи да је Слободан Јовановић писао приказе у *Српском књижевном гласнику* за 1922. г. потписујући се Случајни. Тих чланака у наведеном годишту *Гласника* нема, али потпис Случајни се јавља нпр. у *Новој Европи* 1920. г. уз политичке хронике које се с доста разлога могу примити као Јовановићеве. У време *Реда* могу се уочити и неке белешке с псеудонимом -л-. Оне су у тесној повезаности са чланцима у истом листу потписаним С. Ј.

[14] Бранко Лазаревић, *Лик Слободана Јовановића*, *Летопис Матице српске*, 1940, књ. 353, св. 3—4, стр. 161.

[15] *Целокупна дела*, I, стр. 314.

[16] Исто, стр. 386.

[17] Јављајући једним писмом од 14. X 1898. за Париз да је Недић обезбедио сарадњу Драгише Мијушковића, Стевана Сремца, Момчила Ивановића, Богдана Поповића, Павла Поповића, Владислава Рибникара, Павла Маринковића и других, Слободан Јовановић је наговарао Гргура Јакшића да шаље прилоге за *Српски преглед*. „Ја сам нашао да би нашем друштву нешто фалило, ако и Ви не бисте били међу нама. Сви су тај предлог с одушевљењем примили" — објашњава он и истовремено ангажује Јакшића као посредника да позове на сарадњу Момчила Нинчића. (Одељење рукописа Народне библиотеке СР Србије).

[18] *Предговор преводиочев*, Оливер Голдсмит, *Векфилдски свештеник*, СКЗ, Београд, 1898, стр. XXI.

[19] *Зора*, 1899, бр. 5, стр. 180.

[20] *Целокупна дела*, II, стр. 451.

[21] *Српски преглед*, 1895, бр. 3, стр. 95.

[22] Писмо Марку Цару из Београда 4. априла 1895 (Одељење рукописа Народне библиотеке СР Србије, бр. 509/49).

[23] *Целокупна дела*, II, стр. 242.

[24] Исто, стр. 239.

ЕКСПРЕСИОНИЗАМ У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (II)

Др Радован Вучковић

Пожар страсти

Међутим, Бојићева поезија више од предавања идеалном ентитету исцрпљивала се у стварању слика еротских баханалија, чиме је још једанпут потврђивала своју везаност за то време и своју револуционарност с обзиром на поезију која се јављала после рата. А исцрпљивање у еротском, као и уопште тотална експанзија витали-стичког беса и негативног деловања телесне глади, имало је исти смисао заборављања од помрчине дана и мрачне данашњице која није пружала никакве светлије духовне перспективе. Према томе, израз је исте дијалектике и амбивалентне идејне структуре те експресионистичке поезије пред рат.

Свакако, Бојић у том тренутку није усамљен и његова поезија те врсте има корена у сензуализму неоромантике и једног дела натуралиста око 1900. године, кад се у поезији и прози ствара велики број дела са израженом, деструктивном експанзијом чула која значи заборављање живота и стварности; има исти смисао тада као и неоромантично бежање у прошлост. Израз је, дакле, сензуалистичког и хедонистичког витализма једног дела европске литературе око 1900. године.[44] Та врста виталистичког сензуализма, која је подстакла и стварање или песничко транспоновање снажних фигура као носиоца јаке еротске снаге, веома је присутна и у нашим књижевностима тога времена, у прози, поезији и драми. Најизразитији носиоци такве тенденције су у поезији Цанкар и Жупанчић у првим књигама и Јанко Полић Камов, у прози И. Бипико, затим у неким делима Ф. Галовић и В. Милићевић, а у драми Јосип Косор. Свог претходника у српској поезији те врсте имао је Бојић у Милану Ракићу, песнику у чијој љубавној поезији, једном њеном делу, егзистира симболистички култ непознате даме, тајанственог бића које пребива у далеком и незнаном простору и коме песник пева меланхоличне петраркистичке песме, понашајући се као нежни витез (*Чекање, Кинески мадригал, Призив* и друге). Међутим, већ у *Серенади,* у трећем делу под насловом *Менует лугубре,* долази до разарања тог лауристичког култа и оружјем које је често у Ракића (а о њему пева сугестивно и Бојић у песми *Deus deorum):* сумњом. Сва трубадурска прошлост и њени реквизити разорени су у трећој песми („А данас висе у

ормару тамо прљави дроњци где прашина пада"), и после свега зјапиће „три разјапљене, к'о ноћ црне, ране . . .". У том стилу демистификације симболистичког лауристичког мита написане су Ракићеве песме: *Обична песма, Варијације, Искрена песма* и друге). *Очајна песма* показује *дијалектику процеса деструкције лауристичког симболистичког мита,* који је поезија српског естетизма у целини била прихватила, а најдоследније га је развио Јован Дучић. Песимистички сарказам и чулна анархија, види се у тој песми, резултат су осећања *гашења виталистичке експанзије* (песник пореди себе са снажним биком што „погођен зрном посред чела" „у напорима узалудним пада").

У поезији Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса не иде се у тој мери у саркастичној деструкцији једног љубавног схватања. Чак се може рећи да је Дис најбољу песму *(Можда спава)* створио *крајном радикализацијом свега идеалног и узвишеног* што својом надземаљском лепотом превазилази границе разумског поимања и моралних кодекса („Можда спава са очима изван сваког зла, изван ствари, илузија, изван живота"). Али у већини других песама сличног карактера све узвишено, у љубавном и естетском смислу, разорено је осећањем и мишљу о распадању свих ствари и демистификацијом идеалних ентитета уопште. Услед тога, долази до развоја слике натуралистички виђеног света, чији материјални смрад испуњава просторе величанственог духовног идеализма. Чулност губи стога свој сјај, као у песми *Распадање,* у којој песника напуштају снови и илузије, а с њим остају само „чула нага и задах труо спорог распадања". Иза љубави, као у песми *Глад мира,* остаје „пораз, гроб и задах јак". Ова врста демистификације љубавног чина све више постаје саставни део процеса експанзије материје, па тиме и навале демонских слика које испуњавају празнину одбеглог идеалног света. Зато је и поступак песимистичке демонијачке мистификације патологије телесног, као и мистификације чулне љубави израз једног истог духовног кретања пред први светски рат и виталистичке филозофије, чија је друга крајност тотални песимизам.[45]

На исти начин и љубавна поезија Симе Пандуровића, колико год се у њој инсистирало на узвишеном светачком лику идеалне драге, што достојанствено ступа у знаку короте и црних погребних венаца, или коју песник сахрањује „у мрком, муклом, црном саркофагу" *(Траг времена),* на крају налази перспективу у нестајању заноса и триумфу „криминалних нагона и страсти", доводећи тако до „хаоса тежњи и нервна расула", „до визија маште и болесних чула". Пут од заноса за идеалном драгом до баханалије страсти којом се узвишеност слике жене разара и то разарање изражава у интензивној песничкој слици и бесном ритму, био је пут од симболистичког књижевног поступка до експресионистичког. С. Пандуровић и В. Петковић Дис су кренули њиме и отворили му све перспективе у том смеру. А доследно је њиме ишао у једном делу песама пред рат Милутин Бојић. На свој начин, само у другом правцу, то је био пут једног дела љубавне поезије Вељка Петровића.

У духу „новоантејске" песничке концепције Вељка Петровића и жена је морала доживети метаморфозе у односу на лик идеалне не-

познанице. Лик жене је у првом реду, као и све остало у његовој поезији, *демократизован* и такав он се јавља час у лицу обичне уседелице или пак трудне жене која „под срцем носи срца плод", што чини, услед тог снажног бујања утробе и новог живота у њој, „да се блиста круг над тобом" *(Materna fiducia)*. Но, упоредо с тим *поступком демократизације* ишао је и *процес разарања целокупне конвенције мита* Лауре. Љубавник, као део тог мита, обично је био чежњиви болни младић који из даљине чезне за својом драганом док она лебди на ивици његове свести као богиња у плавим просторима неба. Управо таквог љубавника витеза одбија снажна и митски увеличана *жена* из истоимене песме В. Петровића. Одбија она и песника с гитаром, а достојног партнера налази у човеку који је „уклет и силан и здрав, к'о јасен на гребену том", чији су „мишићи тврди к'о гранит, на челу жила упорна набрекла, крута к'о срџба и неумољива воља, на усни стиснутој пркос, у руци лук са тетивом". Тешко је у овој песми не осетити снагу Ничеовог „натчовека" и његове снажне воље којом превазилази европског интелектуалца убијеног разумом и измученог тортуром религиозних и других грађанских конвенција. А ликови и једног и другог партнера у љубави, снажног човека и снажне жене, услед наглашености дивовске им снаге, нужно превазилазе значење чисто људског, какви су најчешће ликови ратара и сељака у Петровићевој поезији, и постају митски симболи једне нове реторике која је стално на граници да постане носилац *сензуалистичке патологије,* у којој се исцрпљује тотални хедонизам, или идеје нове плодности која ће да роди новог човека. Из обе ове могућности предратне поезије развила се после рата експресионистичка песничка митологија. А у поезији чак и В. Петровића таква врста митологије (јер обе њене могућности су латентне, иако је, јасно, друга доминантна), налазила је постепено и своју песничку експресију у јаким сликама и интензивираном вербалном материјалу. Песник, на пример, у песми *Еротика,* позива снажну драгану, која је за њега „дивна демонова кћер", да га *шиба* „бичевима своје злаћене косе, бухавне и меке", да се припије уз њега „змијски" и да јој блесну „слатки и грешни зуби".

А најрадикалнији развој српске љубавне поезије пред рат доживео је у песништву Милутина Бојића, и то, супротно од В. Петровића, сталним потенцирањем еротске патологије, у којој су пороци издигнути на степен врлина и блистају својом очајном, нацереном, блудном снагом. Тело, затегнуто до максимума у интензивном еротском напону, почиње рано да се распада и да се претвара у пожар, по коме, као у поезији барока, бесни олуја противуречних осећања и нагон. У том погледу М. Бојић има пандан у Јанку Полићу Камову, свом савременику и у много чему у поезији блиском писцу. Заједничко обојици песника било је развијање љубавне страсти у смеру патолошког које деструира све оквире конвенционалних моралних норми, као и инсистирање на снази и сатанистичком дејству еротских нагона. За изражавање ове врсте *потенциране чулности* обојица су узимали библијске ликове и симболе. Разуме се, Полић је у неким песмама из прве књиге *Псовка* отишао даље у деструкцији језичких и метричких норми традиције поезије естетизма,

и то је разлог зашто је он одмах препознат *као претеча* и као *реализатор* нових футуристичко-експресионистичких песничких интенција. Насупрот њему, Бојић је дуго времена, па и сада још, остао под стигмом Скерлићевих позитивних оцена и рационалистичког баласта који му се приписивао и приписује. Услед тога је проглашен за песнички конзервативног писца. Међутим, ако игде и у којој области, онда је он у једном делу своје ране љубавне поезије (свакако не у дучићевским *Сонетима)* на исти начин претеча и реализатор сличних тежњи у српској поезији као и Јанко Полић Камов у хрватској. Он се, без сумње, сасвим логично уклапа у процес *удаљавања* српске поезије о љубави и жени од чисте лауристичке концепције естетизма, чији је најдоследнији представник био Дучић, и *прихватања* нове виталистичке филозофије (трагови ове могу се наћи и у неким Дучићевим песмама у прози), који је почео јасније у XX веку са Ракићем, а доживео свој врхунац у песништву Растка Петровића после првог светског рата. Бојић је, у тој првој фази српске експресионистичке поезије, створио све предуслове да Р. Петровић после рата напише паклено интензивиране химне телу и телесном у облику који је превазилазио Бојићев, али у сличном духу пеанског материјског идеализма, својственог млађој генерацији пред рат и после рата.

Неколико Бојићевих љубавних поема *(Последњи император, Заљубљени Давид, Давидова песма, Салома),* као и других песама *(Грифос, Ветром шибани, Авет)* опевају експанзију чула на начин великог дела европске поезије и прозе у том времену декаденсе и неоромантичног витализма, па су оправдани и приговори да се у тој поезији налазе значајни трагови од О. Вајлда, Ничеа, Бодлера и других неких француских песника.[46] Исто тако Бојић се, певајући о *тоталној страсти,* држи најчешће дучићевско-ракићевског дванаестерца и једанаестерца. Али, и поред тога његова љубавна поезија превазилази узоре и значи један степен даље метаморфозе симболистичко-декадентног и неоромантичарског песничког поступка. Будући да и историјске и библијске слике представљају саставни део неоромантичарског песничког арсенала и тзв. хедонистичког пасеизма литературе око 1900. године, Бојић, тада још веома млад (тек двадесетогодишњак), долази експресивним бојама и вербалним материјалом, као и путем персонификације бића и појава, до стварања експресионистичке слике. Већ у песми *Бајка о жени* он даје лик снажног ничеовског гориле, који је обузет тамним нагонима (што је опет једна од честих слика у књижевности тога доба[47]), „сиров, крвав, пун длаке и зноја", и који се са страшћу „зацерека" кад примети како „са јелових гора" силази „Жена".

У другим песмама, које нису дате у објективистичком маниру трећега лица, већ у којима песников субјект фигурира као главно лице песме, јавља се снажно биће човека што вапи за женом да га раздере својом страшћу, зазивајући грех и грешни суноврат у таму. У песми *Авет* он учи непознате читаоце „сраму и нискости скота", поручујући им да сва младост треба да „вришти пуна страсти пламне падајући с криком у ђавољу таму", „сишући дах жена од крви и меса" и смејући се „вашем гробљу идеала", и то све до момента док не постане „ружан као акреп, као овца бео". Зато се у његовој

песми воли „живцима што дршћу хиљадама капи, док демонска рука гура нас и креће до пред амбис страсти, што пред нама зјапи" *(Ветром шибани)*. Љубавници су „опијени мржњом, опкољени вриском" и гризу се међусобно припијених усана *(Пољубац)*.

У песама са библијском темом и симболиком *(Заљубљени Давид, Давидова песма* и *Салома)* још је интензивнија експресија којом се изражава чулна анархија и патетика греха, што то у очима тадашњег песника и није. Давид је типичан пример човека надљудске снаге, како га је литература тога времена често приказивала, изражавајући у његовом лику један тип ничеанске виталистичке филозофије.[48] Међутим, Бојић га даје у песмама у тренутку гашења његове џиновске снаге и кад на величанственом и снажном телу почиње да цвета гроза грешног порока и старачке немоћи. У таквој инсценацији слике добијају могућност да се интензивно развију у блеску патетичних експресионистичких боја и у сусрету крајње беде и велике моћи, барокно плану стварајући све предуслове за појаву гротеске. Давидове очи су „крупне и црвене ко вечерње небо врх пешчаних степа", старост му „крв трује", срце му је „восак", „гнојава недра", а „сув језик" пријања за „увело грло", док „челична змија сикће на њ и пљује, стакластих очију и сребрна репа", а над њим „крик посмртних јâтâ". Такав, разорен и немоћан у моћи, он кричи за женом, што патетику његове ситуације чини још ужаснијом и аветном, као на сликама експресионистичких сликара тога времена.

На исти начин ни библијску Салому не даје Бојић у напону њене женствене снаге, већ у тренутку осипања некада велике чулне моћи, што је без сумње мало чудно за писца идеализатора и „скерлићевског оптимисту", како га је критика често гледала. Управо крајњи степен песимистичке анархије сугерирају слике распаднутог тела библијске грешнице у Бојићевој песми *Салома*. Ознаке њеног раскошног тела сада су „смрад, пепео, кости, црви лешом збрани"; из свог блудног гроба она се сећа некадашње величине и чулне моћи: са ивица садашњег пакла и патолошке чулне анархије. Њено тело је огромна лешина, на којој цвета, као на ђубришту, отровно цвеће греха и зла које има у себи нешто од Бодлеровог цвећа, али никлог на другом подручју и у новим условима ширења кужне атмосфере од које су грцали сви песници тога доба.

Јер, идеја гроба у којој се распада леш, па макар овај био леш велике некад љубавнице, општа је идеја у српском песништву тога времена, као што је већ напоменуто. На исти начин као што је тема проститутке и њеног смрадног али узвишеног греха једна од општих ознака експресионистичке поезије.[49] Исто тако и библијска обрада љубавних мотива прешла је из предратног у послератно песништво, као и целокупна библијска митологија погодна за алегоријско казивање у тренутку кад је политичка, јавна и културна атмосфера била загађена. Том типу библијских поема, али без патетике блуда, но са патосом језика, писана је, на пример, *Магдалена* Светислава Стефановића, која у додиру са Христовим мртвим телом доживљава преображај и гасе јој се чула „ко црвене руже свеле". Друга Стефановићева поема *Срђа Горданина,* ослањајући се на народну митологију, опева велику снагу жене, према томе дата је у истом духу

виталистичког титанизма литературе пред први светски рат, који се, на свој начин, „преселио" и у послератну књижевност.[50] Гордана у тој поеми гори пламеном љубави и мржње према свом драгану који је „силан и суров кô Бог", и у њеном бићу та врста патетичне амбиваленције интензивира експресију лирског говора и барокну инкантацију ове врсте песама у послератној поезији.

Но, најдаље и у интензификацији експресије и у радикалности лирског патоса отишао је у том тренутку Димитрије Митриновић, иако се његова љубавна поезија овога типа, сем што је написана версификацијски слободније, ни по чему, у смислу експресије слика и патетике ероса, не разликује од поезије Милутина Бојића. На исти начин обојица њих изражавају патетику блуда и срама пониженог ероса и духа величине у атмосфери која подсећа на библијске реке гноја и гада, са акрепима и људском бедом, чију грозоту потенцирају неприродна предвиђања и експресионистичке авети. Циклус Митриновићевих песама (иако нису претежно љубавног карактера) *Пјесме срамне жалости (Срамна љубав, Срамна молитва, Срамно друштво)* већ у наслову садрже идеју клоаке, у којој је све библијски нацерено, па и еротичке екстазе. Библијски је наслов у циклусу *Псалми и рецитативи.* Међутим, најближа Бојићевим песмама и у смислу *патетизације еротских страсти* и екстаза, изражених интензитетом вербалног материјала, особито глаголима јаког експресивног дејства, без сумње је и песма симболичног значења у наслову, и таква карактеристична за песничко говорење о љубави и еросу у том временском тренутку: *Пожар плоти.* Написана је у слободном стиху, комбинацијом најчешће дистиха, који су сегменти једне огромне синтаксичке целине што је чини песма за себе. У тој песми „плот закричи", крв се „претвара у пожуду", и, као и Бојић, песник хоће да нестане у стравичној плоти, да испије жену „као купу сласти": „хоћу да ме безумног ужариш, и да ме сагориш својом женском ватром, плоти моја; хоћу да ме пољубиш само једном, плотски дуго, болно, сва миришући, дршћући, топло, влажно, сласно". У дивинизације плоти и ероса Митриновић је још радикалнији од Бојића, али и мање убедљив, јер се јасно осећа у њој напон реторике која црта песникову мисао о плоти и пожуди.

Све у свему, у свим овим песмама жена није више тајанствена непознаница, као у другом делу љубавне поезије истих ових песника и највећим делом у Дучићевој поезији тога времена, већ жена еротске снаге, моћног блудног нагона и плотске дивљине, у којој се мушкарац до краја исцрпљује, скидајући јој све велове божанства, али не и трагове мита. Она је на развалинама нагона и у пожару страсти полусатанско биће и полулегенда. Део једног мита о женском који је после симболизма, на свој начин, и персонификаторским патосом, потенцирао експресионизам, и то све у знаку своје патетичне визионарности, интензификације боја и језика, спајајући је са идејом вечности и васионског простора, али дозвољавајући јој, за разлику од симболизма, да се нађе у тоталној клоаки блата и распадања материје.

Космички пожар

Космос је, без сумње, био најидеалнији облик да генерација писаца пред рат нађе неку врсту *кристализације песимистичке анархије* и осећања земаљског простора као места пакленог мучилишта и гробнице. Зато није ни чудо што је цела српска поезија, у лику тада најмлађе песничке генерације, *идеју космоса идентификовала са покушајем властите душевне катарзе и траженьем неког тоталитета у коме би се збирале све мисаоне и емотивне тензије субјективног бића.* И то није био покушај једног или два песника, већ *опште настојање* најмлађег песничког нараштаја пред први светски рат, чије су се интенције пренеле у послератну књижевност, и то особито је изражено у српској поезији.[51] Међутим, такво стање је и саставни део песничке идеологије целог једног поколења европских писаца пред рат која се преносила и у послератну литературу. У том погледу неки српски писци добијали су директне подстицаје из немачке књижевности истога времена, а није без основа тврдити да су онда ови проширивали и на остале и тако стварали једно скупно духовно расположење слично оном у немачкој поезији.[52]

Иако та врста поезије има дугу традицију, она је добила облик система, у формалном-изражајном смислу и филозофском значењу, у чувеном делу Арна Холца *Fantazus* (објављеном у више верзија од 1898—1926), у коме је песник хтео, кидајући са канонима дотадашњег песничког језика, да дâ тоталну слику света у његовом сталном преображавању у свим сферама постојања: од непосредно земаљске до космичке. Двојица значајних песника, које многи убрајају међу писце прве фазе експресионизма у Немачкој или његове претече,[53] А. Момберт и Т. Дојблер, директно су следили интенције Арна Холца и у два позната песничка дела, *Небески пијанац* (1909) и *Северна светлост* (1910), настојали да дају неку врсту *песничке филозофије космоса.* То особито важи за Т. Дојблера, који је у време рата продужио делимично интенције великог предратног епа у две књиге стихова *(Звездано светли пут,* 1915 и *Звездано дете,* 1917). Његов велики космички еп од 33 000 стихова представља космичку фантасмагорију у којој се развија и одређени филозофско-песнички систем схватања. Он је садржан у идеји да је земља првобитно припадала сунцу и да се одвојила од њега и услед тога у њој постоји стална тежња за поновним спајањем са сунцем. То је услов за настанак живота на земљи. Стварањем живих бића назначен је пут којим ће, постепеним одуховљењем њиховим, тај процес спајања бити реализован, чиме ће и земља бити одуховљена. Симбол северног светла има смисао материјализације таквог одуховљења.

Мање-више целокупна космичка симболика тога времена, и касније, имала је овај исти смисао *превазилажења трагичне таме* земаљске егзистенције и *интеграције идејне структуре* мишљења око једне централне мисли. У таквом интегралном песничком систему природна знамења и предмети део су јединствене космичке визије, па су симболи флоре, о којима Дојблер пева у многим песмама само, њени елементи, и комогонија природе део универзалне комогоније. А таква се она јавља у целој поезији тога времена, с том разликом

што интензитет трагичног осећања непосредне егзистенције код српских песника разара достојанство песничке спекулације, каква је Дојблерова. У поезији српских песника она постаје саставни део симболике субјективног света. Зато се јавља у неким њиховим песмама или унутар појединих стихова.

Интересантно је да се космос као симбол, или као песничка категорија, јавља и у поезији двојице „мрачних песника", као што су то Сима Пандуровић и Владислав Петковић-Дис. Најчешће су звезде делови космичког пространства који улазе у симболику њиховог песничког универзума. Међутим, нису то звезде *романтичарског идеализма,* већ *знамења сломљеног света* чији делови плутају у пространству. Стога се *нирвана* у њиховом песништву, особито Дисовом, најчешће изједначава са космичком празнином из које дува непозната студ (знак спасења или шифра тоталне смрти). У таквој мрачној васиони одиграва се и стравична драма у Срезојевићевој *Безименој песми.* Из космичког простора осећа се „слуктање једно силно, непојамно" и у његовој тајанственој тами „Велико руди", док се „све људско у нас мрзне" и почиње да „покрет богова васиона слути". Ова празнина у Срезојевићевој поезији део је космичке празнине, у којој слукти глас пожара или катастрофе, и као такав шифра за субјективну драму која тежи да се превазиђе или разреши у космичком. Космос као празнина и као нирвана уједно је паклено зло, али и могуће апсолутно добро. На крају та дилема, иако је друкчије изражена, најчешће химнички, дата је као могућност и у Дојблеровој спекулативној теорији о соларном миту. Зато и није тачно да је „апокалиптични космос" „почетком века могао да открије једину Срезојевић".[54] Сви песници су га откривали и долазили до њега зависно од *степена уметничке осетљивости и стваралачке вредности.*

Јер иако није успео да космичке симболе учини саставним и нераскидивим делом свог песничког космоса, Сима Пандуровић их је уткао у своје песничке медитације и у њима они имају исту функцију, иако не достижу степен истинског песничког значења. Звезде су, на пример, у неким његовим песмама најчешће светли ентитет у општем мраку, према томе симболични предмети који говоре о некадашњем јединству у соларном или лунарном пра-миту. У песми *Ти* „мале звезде", које „тихо језде" и „васионом иду широм", супротност су свему мрачном у песничком субјекту и његовим љубавним слутњама. И у осталим песмама оне имају сличан смисао као део васионског пространства. У песми *Са својима* „дивно падају звезде преко мртвих" и отвара се цео простор пространог шара који је истовремено празнина и нирвана.

На начин на који је то исто и у Дисовом песништву, у којем космичка симболика предмета има много веће значење и чешће фигурира у појединим песмама него код Пандуровића.[55] У неким од њих достигла је степен праве стваралачке реализације, у којој је песнички субјект шифру своје драме и патетичног осећања нејединства света успео да *интегрише у кохеренцији уметничког облика,* измирујући у њему патетични космички идеализам и сатанистички нирванизам. Обе познате његове песме, *Нирвана* и *Тамница,* пример су такве *хармонизације конвергентивних напона* његове песничке ме-

дитације. У првој „сву селену притисну нирвана", и такво стање васељенске нирване последица је кочења и празнине свега земаљског што се преноси и на васиону, као и у Срезојевићевој песми *Последњи самртник,* који треба да сахрани укочену и мртву земљу након општег апокалиптичног васионског потопа. У *Тамници,* међутим, ван земаљског пакла, „где сам пао и ја", постоји свет „невиних даљина" и „звезда". Зато је стални рефрен ове песме „и да беже звезде из мојих очију". Према томе, филозофска концепција ове песме, без сумње је блиска Дојблеровом космичком миту о палој земљи и њеној тежњи за спајањем са космичком целином која је побегла из човековог бића. Разуме се, Дисов говор је чисто песничко, субјективно чарање на граници емоције и мисли, сна и јаве, док је Дојблерово метафизичка спекулација, али извесне блискости међу њима има. На исти начин, као што се у обе његове песме постиже нека равнотежа слутњом антиномије која као да одсуствује из непосредног песничког именовања, али је дата као имманенција.

Међутим, ни Пандуровић, ни Дис, па ни Срезојевић, нису прави „космички песници" онога времена. Од њих је то више Даница Марковић, чак у неколико песама касније написаних у циклусу *Космички мотиви (Звездане ноћи, Летње подне, Екстаза, Доживљај).* И то не само по томе што је то „први еротски космизам" у српској поезији, који почива на некој врсти „соларног мистицизма",[56] већ што њена поезија задовољава и формалне услове за такву врсту екстатичне и у основи спекулативне лиричности. Јер, у свим њеним песмама овога типа космичка екстаза (која није ништа мање ни више мистична чак и еротски мистична него у осталих песника), с обзиром да је код свих, као и Дојблера и Момберта, заснована на идеји разбијеног митског јединства и потребе новог *обједињавања и одуховљавања* човековим заносом, праћена је адекватним решењима на плану језика и версификације. Наиме, екстаза те врсте изражава се реторичким ослобађањем лексичког материјала и његовом ритмизацијом, тако да речи и синтаксичко-вербални ковитлац треба да сугерира пруштања космичких маглина, а песничка колоризација да имитира богатство боја и игру свемирских пространстава. Иако Даница Марковић пише у нешто слободнијем везаном стиху, ипак је њен стих дозвољавао расцват реторских квалитета језика и онда кад није постигао стваралачку песничку сублимацију. То распрскавање је заиста више на плану *појмовних именовања* и није достигло никако степен правог песничког говора. У песми *Екстаза* она говори са дивљењем о небу:

Огромно небо, с понором звезданим,
Са дубинама незнаним и тајним
Са неслућеним просторима страним
И материје менама бескрајним;
Мистиком тамна етира привлачном
И хармоније снагом бесконачном.[57]

Међутим, јасно је да је то „дивљење" чиста реторична игра, као и у осталим њеним песмама. Но, без обзира на то цела та поезија интересантна је књижевно-историјски, као израз тзв. духа времена и његових заједничких константи и конвенција. У песми *Доживљај,*

на пример, за њу је „васиона постојбина моје душе", тамо је „маште моје жарко огњиште" и „хола ми душа у небо зарони". У песми *Летње подне,* која је највише прожета еротским мистицизмом и надахнута идејом соларног мита, песникиња је сва у екстази сунчевог обиља, „сва прожета светлошћу звезде, дахом земље плодним, и причешћена из путира лета". Соларни мистицизам ту је неодвојиви део екстатичног геоцентризма, као и у Дојблеровој поезији.

Али, док је у тој врсти соларног мистицизма и митологије земље у поезији Данице Марковић, и заступљености оба елемента, битнија прва компонента, у поезији Вељка Петровића без сумње је друга. Целокупна његова тзв. новоантејска филозофија саставни је део митологије и мистике земље која је израз јединственог космичког мита поезије тога времена, у коме је код различитих песника потенциран час један час други елеменат. Чак је и Ракићев виталистички песимизам могуће посматрати у границама тог заједничког духовног стања *митологије космоса и земље,* али и Вељка Петровића без сваке сумње. Његов је спецификат у том што је он општу песничку филозофију и мистику знао да конкретизује и дâ им специфичну националну вредност.

Јер, његова земља није земља у свемирском смислу, нити пак у смислу *биолошког мистицизма,* већ у националном значењу *српске земље,* као и код Шантића. Иако у већини његових песама и постоји нека врста биолошког мистицизма, као у песми *Нови Антеј,* овај је у толикој мери конкретизован појединостима („Пуцкара слама под клецавом ногом. Пршава, црна, угиба се земља. Лелуја ветар нечујно и благо, као да јесен пробуђена дише") да се мистика губи. Зато кад се говори о поезији В. Петровића овога типа тачније је говорити о активистичкој концепцији његовог песништва, него о виталистичкој, по чему је она блиска поезији Владимира Назора, јер је израстала на сличним историјским и духовним основама: у условима поробљене земље. Витализам онога типа какав је постојао у књижевности и филозофији пред рат увек је подразумевао и идеју тоталног песимизма или духовне дешперације која је некад идентификована са мистиком земље и космоса, а ова значи њену *неутрализацију.* У поезији В. Петровића воља и родољубиви занос поништавају песимизам и мистику, као и космичку екстазу. Тако је у познатој песми *Репатица* космичко знамење симбол пре *немогућности* видовите и самотничке егзистенције у апсолутној пустињи духа, него вере у мистичко значење космичке целине. Стога је ова песма, што је свакако парадокс, израз песимистичког очајавања пред том *немогућношћу видовите егзистенције,* јер се *могућност* тражи на другом плану вере и акције, у непосредном националном ангажману. Петровићева репатица је чудно знамење усамљености и он му се обраћа са „космички цвете, ког не узбра нико": она је „у болу сишла с ума" и јури тако „кроз бескрај што зија, светлости и тмине". Тако ова песма говори о *немогућности космичке поезије* у песништву В. Петровића, и тај говор је песнички аутентичан, иако не може да се продужи, али траје у знаку општег духовног стања и скупних песничких заноса једне генерације.

Међутим, прави „космички песници" у српској поезији пред рат били су, у једном делу својих песама, Светислав Стефановић, Димитрије Митриновић и Станислав Винавер. Нарочито је интересантан случај Светислава Стефановића, који је од осталих и старији, а писао је и поезију, у почетку, која је блиска песничком наслеђу XIX века. Међутим, у неким критичким радовима и једном делу песама насталим пред сам рат он је јасно означио пут у нову експресионистичку књижевност, па је, из те перспективе гледано, његова одбрана младе генерације писаца после рата сасвим логична. Он је, наиме, као и друга двојица, под утицајем, вероватно, сличних кретања у европској лирици тога времена, паралелно са „продором у космичке сфере", разарао и стих, и тако стварао адекватан и чисто експресионистички ритам за своје космичке визије које теже за *тоталношћу обухватања* земље и целог свемирског система као маглине у непрекидном ритмичком кретању.

„Космичке песме", написавши их пред рат, штампао је Стефановић после рата у књизи *Строфе и ритмови* (1919). Већ уводна песма у ту књигу типично је експресионистички екстатична и симфонички разливена химна сунцу:

Јер поклоник ја сам твој и изабраник верни,
о Сунце,
свештеник ја сам твога олтара.[58]

И песник пева „песме огња, црвене и вреле и жарке што горе и светле и што запаљују". Иако су Стефановићеве песме овога типа реторичког а не правог песничког карактера, ипак се и у ритму (потпуно слободан стих прилагођен предмету) и у колористици (јарке боје), као и у симболици (светлост или мешавина светла и мрака) у потпуности може препознати тип симфонија које је за време рата и после рата писао Мирослав Крлежа. То се још боље може осетити, чак и у насловима циклуса *Песме огњева* из другог дела књиге *Строфе и ритмови*. Изражавајући у првом циклусу овога дела књиге побуну против свих окова, екстатички и на начин послератне експресионистичке генерације (што се види и из наслова песама: *Против мудрости кола Судбе, Против дара и наследства, Против заптивања душе, Против господара слугу, Против живота у гробовима),* у другом он пева песме појединим космичким појавама. Као и у Крлежиним поемама сличнога типа импресионистичка колористика испреплиће се са симболистички схваћеном *дуализацијом и симболизацијом* појава, чиме се остварује стална игра светлости и мрака, као и довођењем у додир, неком врстом песничке хелиоцентристичке кореспонденције типа Дојблерове, земаљских и космичких појава. Тако у песми *Песма јутарњег облака* „облак крвав од јутарњег сунца, с грудима раздртим од сунчевих зрака, кô пијан од своје крви и од својих рана", пева „песму крваву", а та песма је позив сунцу да га удари ножевима својих зрака. У противном ће га обузети мрак и око њега створити челик „кô самрт леден". И у осталим песмама овога циклуса *(Песма вечерњег облака, Песма орла у лету, Песма висова, Песма црног витеза, Одлазак са звезда)* продужава се та

игра дуалистичких крајности унутар космичких феномена, са сталном екстатичном химном сунцу као у *Песми орла у лету:*

Пливам у сунчаној реци од растопљеног злата,
сит се напијам, надишем његова огњеног мириса,
и пијан од огњеног пића,
кликћем му крваву песму јутарњег облака,
врелу и светлу и белу кô усијано грожђе.[59]

Међутим, у последњој песми овога циклуса *Одлазак са звезда* песник напушта хладни звездани космос за рачун вечне тајне, као што то чини и Сибе Миличић у послератним песмама космосу, стављајући до знања да је космички излет вечна сањарија и стална игра, а за Стефановића и нека врста спекулативне конструкције коју је он продужавао и послератним песмама те врсте. Јер, од песме *Химна Хенилу,* која је слична песмама из циклуса *Песме огњева* и посвећена је словенском богу сванућа Хенилу, па тиме представља начин *митологизације космичких мотива,* карактеристичан за експресионистичку поезију уопште, пут води до после рата написане песме *Руке* из четвртог дела књиге *Строфе и ритмови.* У *Химни Хенилу* песник слави словенског бога који „једним ударцем мишице твоје снажне убијаш црну аждају ноћи". У песми *Руке* он пише химну рукама што повезују различите појаве трајања и вечности, космоса и земље. У ритму понављања вербалних или синтаксичких целина, на начин послератне лирике, он пева у тој песми:

о руке жедне жене и снова и звезда
о руке кô кринови танки, високи
чедне и беле,
о за звездама испружене![60]

Али, пишући химну људским рукама, Стефановић у овим послератним песмама космички мит настоји да антрополошки осмисли и дâ му вредност активистичког патоса који је имао у експресионистичком песништву после рата.

Но, и један и други аспект овог космичког мита, у његовом чисто космогонијском и антрополошком значењу, почео је да развија пре Стефановића Димитрије Митриновић, и то под директним утицајем немачке поезије тога времена.[61] Тако схваћен космички мит, у одређеној антрополошкој инверзији, прожима целокупан песнички, естетички и филозофски рад овога писца, али његови корени су, без сумње, у поезији коју је објављивао пре свих српских песника, његових савременика, још пре 1910. године. Касније његове песме те врсте само су *формално још више радикализоване,* али суштина обраћања космосу и стварања космичке филозофије трансценденталног идеализма остала је иста.

Смисао те радикализације најбоље се очитује у еволуцији његове песничке форме од песама из циклуса *Ad astra* (1906), преко циклуса *У бесаним ноћима* и *У ведрим ноћима* (1908), до песама штампаних након 1909, особито оних објављених 1911. године, када прихвата слободни стих и настоји да њиме песнички изрази екстатичан космички занос. Но, спрег једне филозофије божанства и апсо-

лутног духа, који он тражи у свемиру, антропологије и метафизике, као и воље која из тога споја треба да дејствује, јединствен је у његовим „космичким песмама". Јер, писање песама имало је за њега смисао *размишљања у сликама* и настојања да се то размишљање уклопи у мисаони систем. У тој филозофски фундираној медитацији о космосу и свим категоријама човекове егзистенције, он је, свакако, нешто надмоћан над другим српским песницима тога времена, али је његова песничка апаратура потпуно у границама општега духа ове врсте певања. Ту је, пре свега, идентична *реторичка слика,* патетички занос који не може да дâ задовољавајуће песничке резултате, бујна колористичност, исти систем космичке симболике (звезде, сунце, месец, релације земаљских феномена и песникове душе према њима у духу тоталности космичког мита о коме је било речи), разбијена синтакса у каснијој поезији, мешање мистичних екстаза, везаних за природу и њене објекте, и космичких заноса, једних и других индивидуализираних идејом субјекта и његове душевности која служи као *елеменат интеграције у миту општег трајања* разореног катастрофом. У песми *Плава ноћ,* на пример, песникова душа чезне за „љубављу звезда и цвећа", а у тајанственој ноћи осећа се постојање вечног божанства и душа лута кроз „прозирне плаветне сфере, у сферину милост". И остали младобосанци су писали ову врсту космичке поезије (на пример песма Драгутина Мраза: *Плиме* и Боривоја Јевтића: *Под звездама),* но, чини се, под снажним утицајем Д. Митриновића, па утолико су мање занимљиви овде.

Али, са гледишта развоја послератне експресионистичке поезије интересантније су, иако их је мање, космичке песничке визије Станислава Винавера. У њима се мешају диспаратне сензације, као што су контрасти мрачног и светлог јаче истакнути. Исто тако у њима је идеална светлост хумористички и саркастички убачена у игру. Тако су стварани сви основи за гротескну експресионистичку слику, у којој *симултано* постоје једна поред другога апсолутна космичка озбиљност и субјективни демонски смех, апсолутни сјај звезда и вечног простора и тама која ове поништава кад се губи свест о њиховој егзистенцији. Винаверова поема *Визија* из друге његове предратне књиге *Смрт тишине и друге песме* (1913) представља увод у његову поезију ове врсте пре и после рата.

Већ сам наслов те поеме о путовању у свемир говори о њеној изразито експресионистичкој визионарној структури: о снажном прожимању сновиђења и мисаоног обухватања субјективне егзистенције у космичком пространству, и о настојању да се изрази значење појединачне свести и њене активности у свемирској хармонији која је нешто туђе. Већ и из тога се види изразито модерна интелектуално-агностицистичка структура Винаверовог мишљења, насупрот, најчешће, пеанском екстатичном и романтичном идеализму већине осталих, са изузецима оних који су цео свет, па и свемир, доживели као празнину и губилиште без катарзе (Дис, Срезојевић). Саставни део те *интелектуалне свести* јесу стално присутни хумор и ирониja, који се изражавају у споју противуречних квалитета (узвишено, тривијално), или у версификацијској игри и пародистичком винаверовском песничком стилу. Резултат свега тога јесте слика нацерене демонијач-

ке експресионистичке визије која на моменте делује и уметнички упечатљиво.

Поема *Визија* структурирана је у виду поетске бајке, са неком врстом причалачког тона хумористички темпираног. Почиње:

Прерушен упутих се преко звезда.
С времена на време видех по неко сунце
како се охоло као паун размеће својим
бојама.[62]

Настављајући даље у истом тону, песник говори иронично о насмејаним сунцима обученим „у хаљине од златних прелива": „Без суза иђах кроз пламене исписане небом". Тај пут га води „до неке друге васељене" коју је обузимао тотални мрак и „са свију страна дижу се стубови од таме". Долазак свести одједанпут руши таму:

Бесни, вришти светлост луда
Огња топот лије свуда
Циче зоре — страшан тресак!
Обнавља се звезда блесак![63]

Међутим, песнику се у једном тренутку учинило да је „овој васељени суђена скора смрт од истрошености". У складу са целом овом ироничном космичком фантазијом, која је послужила као увод у све Винаверове послератне космичке игарије, јесте и *феномен поновног надолажења мрака* у моменту кад песникова субјективна свест напушта ту другу далеку васељенску вечност („Мрак као и пре, све одевено у мрак"). Разуме се, мрак, који настаје гашењем индивидуалне свести и ишчезавањем њене субјективне динамике, може да буде уништен само њеним поновним обнављањем. Зато, „само, по негде, где бих ја, од ватромета, беласа се још мало комаће звезда". Та субјективна песникова свест названа је на крају „Демон Бола, црно очајање". Једном, дакле, чисто експресионистичком песничком синтагматском метафором. Тако је, тим убеђењем Винаверовим у овој експресионистичкој песми да „за мном не иде никакво свитање" (само *испред њега,* значи) изражена друга страна космичког мита; његова негативна вредност празне и укочене вечности коју може да оживи динамика живота субјективне свести. С друге стране, као и у послератним песничким и есејистичким фантазијама овога типа, Винавер и пре рата потенцира идеју о *истрошености васељене,* о потреби њеног обнављања динамиком ритма променљиве људске свести. Он вечности супротставља несталност човекове егзистенције, и значај његове душе, као слике у којој се све прелама и по којој све значи, истиче у први план. У свему том још тада пред рат може се препознати траг Бергсонове *филозофије развоја и обнављања.* На исти начин, као што се у практичној реализацији ове Винаверове поеме, уз стално садејство хумора, осећају Бергсонове мисли о хумору, саставном делу његових општих филозофских размишљања и систематике тоталне динамике света у кретању и промени.

Разарање хумором и сарказмом

Дело *О смеху* Бергсон је објавио 1900. године. А то његово дело, и теорија о смеху, имало је, чини се, исти толики значај за развој књижевности после 1900. године као и његова виталистичка филозофија (заједно са Ничеовом и Хусерловим феноменолошким редукционизмом).[64] Та теорија заснивала се на Бергсоновом убеђењу да смех извире из сукоба механичности конвенција и спонтане воље за слободом кретања. Према томе, смех је имао у његовој теорији позитивно значење разарања конвенција и отварања пута за кретање и промену. А и једно и друго почивали су на сазнању грађанског интелектуалца крајем столећа да је цивилизација XIX века ушла у једно стање укочености конвенционалног реда које треба разбијати и свет поново динамизирати новим вредностима и деструкцијом старих. Није чудо што је таквим теоријама Бергсон имао толики утицај на све покрете XX века, особито на покрет експресионизма. Побуна против грађанских конвенција и политирања реда у теоријама естетизма били су основни импулси за деловање младе генерације пред први светски рат. Њима се чинило да живот личи на *круг* (у породичном, индивидуалном, политичком, историјском и космичком погледу). Отуда је у њиховим творевинама у тој мери присутно осећање бескрајне резигнације која се настоји превазићи сарказмом или хумором, јер се на политичком плану не могу пронаћи права решења. Зато је и један од начина њиховог песничког казивања био *лирски патос* којим се исказује стање неизлечиве резигнације и изгубљености, или се њиме, тим лирским патосом, желело идентификовати са космосом и природом, и тиме ублажити апсолутност очајања пред осећањем свеприсутности круга. Друга врста манифестације потпуног песимизма и безвољности била је у сарказму, хумору, ironији и пародији. Овим средствима признавало се, с једне стране, *неумољивост трагичне ситуације* кретања у кругу конвенција европске грађанске цивилизације, а, с друге, она су била елементи борбе противу ње кад других није било могуће пронаћи. Уједно, у чисто књижевној сфери, хумор, сатира, ironија и пародија значили су противсредства псеудокласицистичкој идеологији и техници парнасовачког естетизма око 1900. године.

Таква је ситуација у свим европским књижевностима и она је омогућила појаву футуристичког, фовистичког, кубистичког и експресионистичког револта пред рат и њиховог одбацивања свих конвенција. Само, што је у неким од ових покрета (као у талијанском футуризму) осећање резигнације прелазило у супротно осећање *агресивности* и у *идеју рушења* целокупне дотадашње европске цивилизације, са свим језичким, песничким и грађанским нормама. У српској поезији тога времена стање највише подсећа на стање у првој фази немачког експресионизма, јер се и у обе књижевности резигнација и лирски патос смењују са оштрим сарказмом, иронијом, хумором и пародијом. У наведеној песми Ван Ходиса *Крај света,* којом почиње експресионистичка поезија у Немачкој, крај света види се као иронично-гротескна фантазија, у којој се све одједанпут помера из свог конвенционалног реда кретања и односа. А значајан део песама Симе

Пандуровића и Владислава Петковића написано је у знаку трагичних маски које се сарказмом претварају у карикатуре. Грађански ред они често доживљавају као карикатуру правог поретка ствари и бића.

Већ је Ракић у неким песмама под пресијом осећања кретања у кругу (у *Долапу*, на пример). Он покушава да хумором или сарказмом (путем специфичне игре римама) превазиђе резигнацију кретања у кругу, особито у неким песмама љубавног карактера, у којима се, у сфери узвишене симболистичке љубави, најинтензивније осећа заклапање конвенционалног и досадног круга (*Варијације, Обична песма*).[65] Тај тип антисимболистичких и антиестетицистичких песама Ракићевих наставља да пише С. Пандуровић. Две његове познате и много коментарисане песме су тог типа (*Светковина* и *Карикатуре*). У првој од њих револт против баналног малограђанског реда изражава се *саркастичном инверзијом*, која је најчешћи облик лирског говора и у Дисовим песмама овога типа, и *прихватањем идеје нереда* (лудила) као истинског реда у малограђанској цивилизацији. Све се, дакле, изврће законом саркастичне персонификације, и то извртање названо је иронично именом *светковине*. Јер, песник прихвата радије идеју да са својом драгом сиђе с ума, обуче лудачку кошуљу и шета с њом, док „гледају нас зато што идемо у кошуљама белим парком овим, где болнички се мирис шири јак", него што ће се приклонити малограђанској психологији реда и конвенција и тиме упрљати своју свету љубав. Та игра очајања пред редом, игра узвишености лудила и тривијалности малограђанског укуса (љубав и малограђанска тривијалност као антиподи) названа је опет *светковином*. У другој песми *Карикатуре* губљење супстанцијалности у таквом празном свету и свођење свега на конвенције, свет душе без идеја и идеала именован је „бедном панорамом" и представљен као карикатура. Тако се сарказам и у овој песми јавља из очајања пред *девалвацијом вредности* и *идеала*, из тоталне резигнације. Та спознаја да „свака идеја лепа брзо се, чудно квари", да речи које треба „да убеде, да воде, звуче тоном досадних перифраза", тј. да је профетски идеализам у таквом свету немоћан и рађа услове за карикатуру и оштри сарказам.

Исти разлози условљавају појаву сарказма у Дисовој поезији, и та страна његовог песништва и њено уметничко значење мало су до сада истицани. Међутим, сарказам и саркастична инверзија, као и што је то напред речено, једна су од важних компонената његовог певања, нарочито у песмама као што су *Јутарња идила* и *Наши дани*. Али сарказам и хумор у Пандуровићевој и Дисовој поезији само су узгредне појаве (саставни део њихове трагичне резигнације пред светом и животом), па маколико суштински са становишта идејне структуре њихове поезије, не толико важни за целокупну организацију и песничку технику њиховог дела. Такви су они једино за поезију двојице српских песника тога времена: Милана Ђурчина и Станислава Винавера. Средства сарказма, ироније, а још више хумора и пародије одређују суштину најважнијег дела њиховог песништва и основ су његовог устројства у појединачним песмама. Она јесу и израз резигнације, али још више елементи те резигнације у борби са зако-

нима реда и опирања реду, у бергсоновском значењу тих радњи. Можда прва и права побуна против литерарних конвенција: оно што је у послератној књижевности казано манифестима и програмима, изражено је у песничком делу ова два писца средствима хумора, пародије, ироније и сарказма, као и у немачкој поезији прве фазе експресионизма пред рат.[66]

Оно што карактерише песништво ове врсте обојице песника јесте *хумористичко-иронична игра и одсуство саркастичног патоса.* Таквом хумористичком игром они непрекидно пародирају део свог властитог песничког рада написаног у духу симболистичке поезије, као што пародирају и дучићевско-ракићевски начин изражавања који је тада постао манир што су га и они сами били прихватили. На тај начин, у поезији ове двојице песника стварала се јасна *опозиција* поетици естетизма и, не видећи неке нове путеве и нова решења која би извела из кретања у кругу одређених песничких конвенција, они су прибегавали хумору и пародији. У познатој Ђурчиновој песми *Пустите ме како ја хоћу!,* коју је Б. Поповић унео у *Антологију новије српске поезије,* изнет је заправо програм за нови начин писања, који се заснива на претпоставци да „дух тражи увек ново, и хоће да буде свој", да ће „ритам кроз музику речи пробити себи путе и отићи у прави крај", да треба пустити песму да се изграђује по нужди осећања, јер „у песми закони ћуте". Подразумевајући и оно што је напред наведено и што у потпуности негира основне принципе естетике Б. Поповића („Зар све мора бити јасно и чисто и свуда прописан број?!"), онда се може рећи да се у овом Ђурчиновом програмском исказу у песми *Пустите ме како ја хоћу!* садрже све главне тачке револуционарних песничких програма послератне експресионистичке авангарде. Међутим, Ђурчин је, као и Винавер, не поседујући праву снагу песника, нове путеве тражио и једино могао наћи у *хумористичком начину писања* једног дела својих песама којим је, можда свесно а можда и несвесно, пародирао други део песничког стварања.

Цео циклус књиге *Песме М. Ђурчина* (1902—1905), посвећен *Господину Богдану Поповићу,* хумористичког је карактера. А хумор произилази, као и у Винаверовој поезији, из настојања да се *пародистички карикира одређени начин песничког изражавања,* чија је суштина у претераној строгости и патетичној озбиљности, какав је у основи био парнасовачко-симболистички манир Дучићев и његових епигона. Већ у првој песми *Карневал,* говорећи о оргијању дрвећа у шуми, дакле о једној теми тако честој у виталистичкој поезији хедонистичког естетизма око 1900. године, Ђурчин га именује речју *карневал.* И, мешајући патетичне изразе симболистичке поезије и баналне колоквијалне обрте или речи искључиво непоетског звучања (дакле, не биране речи, како се то прокламовало у поетици естетизма, не речи које ће само душу да дирну), као и игром рима на крају стиха, он карикира један песнички манир. У првој строфи те песме све је у знаку озбиљности и свечаног тона и патетике статутарности дучићевског парнасизма („Пружиле мрке гране голе руке, да маглу безбојну скину, па од страсти дркћућ' чекају звуке ветра, и помрчину"). У другој строфи и поенти у дистиху све је, међутим, у знаку пародистичке карикатуре озбиљности и патетике прве строфе, услед

чега је појачана активност неочекиваних, хумористички темпираних рима и баналних колоквијалних речи.

А ветар по шуми зимске инструменте купи
И крчи стазе и путе,
Па ће тад силно први акорд да рупи,

И сви ће да заћуте;
Загрлиће се гране
И на све стране
У разблудној игри ће да се крећe
Дрвеће.

Шум-шум-шум, један-два: —
Ноћне оргије славиће шума сва.[67]

Основни разлог ослобађања хумора у овој Ђурчиновој песми, као и у другим сличнога типа и Винаверовој поезији, јесте у поступку *рашчињавања* језичких и версификацијских норми, *активирања звучног слоја* песничке структуре. Овим последњим поступком он је стварао основе за појаву шаљивих звучних колажа типа послератног дадаистичког песништва, као што је захтевом за певањем *новог* и хумористичком игром био на путу којим је после рата Црњански читаоца увео у своју *Итаку*. Зато ће он, на пример, песму *На странпутици* почети изразито говорним и антипатетичним изразом („Дође тзв. јесен, тј. стало падати ‚жуто лишће' итд."), исмевајући плачну тугу сентиментално-патетичних песника тога доба („те скоро под сваком граном по један песник"), што оплакују лажно смрт дрвећа, док се сам песник залаже за природнији однос према стварима који би био у духу њихове стварне биолошке и космичке егзистенције („ја волим када пада лишће"). Најчешћи предмет Ђурчинових пародија јесу љубавне ситуације и клишеи које је тадашња епигонска поезија, писана у стилу пранасовачко-симболистичке поетике Дучића, овековечила. Разарањем језичких и версификацијских норми стварала се могућност за деструкцију свих конвенција и за нови тип песништва слободне и еротски дрске љубавне игре која не би била у знаку трагичне тајанствене даме симболистичког песништва. Песма је, иако се није оформила као прави естетски предмет, постала израз новог динамичног живота, како се то види из песме *На балу:*

По глатку и клизаву поду
Гомила чудно се врти:
Све доњу двоје и оду,
И мушко женску прти;
У женске голе груди,
Поглед јој мутан, и блуди . . .
А озго неко гуди. —
Шта раде ови људи?[68]

Са више систематичности и доследности неговао је ову врсту поезије Станислав Винавер и тиме се *опозиционо значење* његовог хумора и пародичног начина изражавања продужило и после рата. Винавер је још пред рат био преокупиран тражењем врховне тајне и видео је у музици и математици пут којим се до ње стиже. Песничка *идеја врховне тајне* без сумње је симболистичког карактера. Међу-

тим, у Винаверовом предратном песништву она је, и еволуцијом форме и интелектуалним скептицизмом, доживљавала ону врсту метаморфозе којом се целокупна идеологија и техника симболизма пред први светски рат преображавала у песништво новога стила, које ће и сам Винавер после рата да назове експресионистичким и да покуша изложити програм поезије тога типа. На примеру његових „космичких песама" јасно се може пратити тај процес промене *трансценденталног идеализма симболистичког песништва* у неку врсту *трансценденталне антропологије новог песништва експресионизма*, при чему у том преображавању из песништва једнога стила у други огромну улогу имају хумор и ирониja.

Међутим, хумор и иронија, изражени у стилу пародије или аутопародије, нису били само инструменат преображаја једне идеологије, која је у оба покрета у много чему остала идентична (идеја тајне и душе, и музика као техника песничког изражавања и симбол врховне тајне). Они су средство за деструкцију једне технике парнасовачко-симболистичког естетизма, чији је циљ био изражавање *битне идеалне супстанце* и активирање музике. Ова је, хипертрофијом својих средстава и њиховом конвенционализацијом и класицистичком нормативношћу, постала баласт: саставни део *тоталног круга*, што га је та генерација писаца пред рат тако драматично осећала, а Винавер о њему стално писао и на његовој основи, а под утицајем Бергсона, развио све своје теорије о песништву и језику.

Зато је нарочито важно истаћи да је пародирање српских песника Винавер почео пред рат и да су неке од тих пародија ушле у састав његове прве књиге поезије *Мјећа* (1911). А пародија је увек *доказ канонизације једне технике* и нужде да се та техника преокрене у своју супротност: да уместо вредности постане баласт. Пародирајући технику песник разара језик и све версификацијске основе једног начина лирског казивања, изврће и показује његову празнину. Према томе, она је *средство револуционисања поезије* у времену кад нису још јасни циљеви који су то нови путеви којим она треба да крене.[69] Таква је она почела да буде Винаверу пред рат и после рата, и ту је континуитет изражен у јединственој књизи *Пантологија новије српске пеленгирике* (1921), којој су, као и у наведеној Ћурчиновој песми, стално пред очима били неокласицистички принципи српског естетизма око 1900. године.[70]

Поред технике други основни циљ Винаверове пародије био је патетичка озбиљност поезије естетизма, њеног изражајног барока и трагичне инкантације. У Винаверовој пародији Ракићеве *Јефимије* под насловом *Евдоксија* јунакиња песме бежи из манастира („манастира сита"), а „с њом шест њених друга, што су као она младе". Да би паралелност трагичне озбиљности Ракићеве песме и неозбиљности пародичне схеме била до краја изведена и поентирана, али и поремећена, Винавер уводи црне себре који хоће да их воде натраг у манастир (чиме означава још рано црне волшебнике старог рационалистичког и моралистичког света, о којима је после рата непрекидно писао). И у поенти изражава пожаром лакрдијашког пародичног заплета сав бесмисао трагичне игре претеране озбиљности: „Евдоксија сваку ножем тад прободе па попије отров, и умре тог часа".

И све остале Винаверове песме из *Мјеће* овога типа на исти начин су пародирање љубавних конвенција симболистичког трубадурског култа. Настојећи да му песма не буде чулна (у програмској песми под насловом *Песми* из збирке *Смрт тишине и друге песме),* да буде „трепет незнане магле прамена", да продире право „у плес сушшине кроз провалијске даљне маглине у бездановe бескраје тихе", плашећи се чулности жене (песма *Жене* из исте збирке) и питајући се докле ће бити „тако вечне светиље туга и усхита" (песма *Ботичели),* Винавер се у хумористичким песмама руга трубадурским љубавним гестама, попут писца *Дервиша* доводи свог љубавника пред ноге драгани. И овај је пита: „Сонета и мадригала што вам плачна муза дала зар је хрпа још'те мала?", интересујући се за облик и ритам песама које ће да јој пева (песма *Мадригал* из књиге *Мјеħа).*

Тако је Винавер, у једном делу својих песама, разарао култ озбиљности и реда који је у другом стварао. Његов захтев да песма треба да продре у суштину, да буде музика која је ослобођена чулности и посвећена жени као вечној светиљи, у другим песмама хумористичко-ироничне провенијенције био је доведен у питање пародистичким приступом истим темама и мотивима. Он је тако схватио ову другу врсту пародичне песме као средство борбе и против свог властитог култа озбиљности и конвенционалне ритуалности, коју оличава песма прављена по строгој схеми, као што му је таква, вероватно, лебдела пред очима док је пародирао цео један већ помало клишетизирани, у својој изграђености и довршености, стил парнасовачко-симболистичког естетизма у српској књижевности тога времена. На тај начин, као и Ћурчин и други песници тога времена, путем хумора и ироније, између осталог, Винавер је *припремао револуцију песничке форме,* за коју се несебично залагао касније целог живота, а нарочито у време лирске побуне после првог светског рата.

(Наставиће се.)

[44] У књизи Г. Мартенса *Витализам и експресионизам* дата је веома документована слика развоја виталистичких тенденција од краја XIX века под утицајем филозофије Ничеа, Бергсона и Симела, изражених у тежњи да се „на место платонске идеје, бога старог тестамена, стави просто напросто живот" (Gunter Martens: *Vitalismus und Expressionismus,* 1971, стр. 38).

[45] Класификујући варијанте антрополошких учења новијег времена, Макс Шелер је ову виталистичко-песимистичку сврстао у четврту категорију са извором у касној романтици, у интуитивној метафизици воље Шопенхауера, и, разуме се, у погледима Ничеа и Бергсона, истичући да је за ово учење човек „ћорсокак живота уопште", као и да „придаје ова нова антрополошка емоционално-аутономном нагонском животу и његовом нехотичном испољавању големо значење" (Max Scheler: *Човјек и повијест — Положај човјека у космосу,* 1960, стр. 102—103).

[46] В. Р. Кошутић: „Утицаји на Бојића", *Парнасовци и симболисти у Србија,* op., cit., стр. 150—172.

[47] Таквог човека приказује Ј. Косор у драми *Непобедива лађа* (1921).

[48] Он је израз слављења живота, који се у таквом типу човека најбоље манифестује, и то постаје, како каже Г. Мартенс, многим писцима „заједничка основа њиховог стварања, и није никакав случај да се прелом, до кога је дошло овим путем и који карактерише деведесете године, поклапа са почетком рецепције Ничеа" (Op. cit., стр. 84).

[49] Г. Мартенс види ово величање проституткe у експресионизму и као продужетак натуралистичких тенденција за приказивањем људи са периферије живота, али и као израз егзалтираног еротизма, виталистичког осећања света, његовог „радикалног антирационализма и исто тако радикалног антиморализма" (Исто, стр. 98).

[50] Можда најизразитије у ликове паганских и словенских богова у роману Р. Петровића *Бурлеска Господина Перуна Бога Грома* (1921).

[51] Непосредан повод за актуелизацију космичке поезије око 1910. многи виде у поновном појављивању халејске комете које је тада изазвало велико узбуђење и многе песничке визије космичког карактера.

[52] Димитрије Митриновић, који је добро познавао немачку поезију и о њој писао (и то с посебним акцентом о песницима у њој који су значили неку врсту прелаза од поетике импресионизма у експресионизам, као што су Р. Демел, А. Момберт, А. Холц и други: о оним код којих је значајно место заузимала и космичка поезија), написао је исте године кад се појавила поменута халејска репатица (1910) песму „У ноћи звијезда". Исте године објавио је и Јосип Косор, такође у СКГ, песму „Екстаза", као и Даница Марковић сличну са истим насловом. Вељко Петровић је штампао познату песму „Репатица" годину дана касније (1911). А све ове песме настале су знатно доцније од *Fantazusa* А. Холца, а упоредо са сличним циклусима сличних песама Т. Дојблера и А. Момберта. Зато би у писању космичке поезије у српској лирици тога времена требало видети подстицај, с једне стране, у поменутом космичком збивању, а, с друге, у преношењу сличних импулса од стране Д. Митриновића из немачке поезије.

[53] Прве заметке *Fantazusa* садржи циклус песама А. Холца *Књига времена* (1885) са насловом који ће касније да означи његово најобимније песничко дело у три књиге и са 1345 страна издања из 1925. године. Паралелно са генезом тог животног и револуционарног дела А. Холца ишла је и генеза његовог исто тако значајног теоријског текста „Револуција лирике" (1899), чије основе садржи рад из 1891: „Уметност. Њена суштина и њени задаци". Генеза *Fantazusa* ишла је од уобличења појединачне судбине песника-вагабунда из прве замисли из 1885, до касније концепције, чији је циљ везан за идеју да се „из појединачних песама створи слика света као један мозаик" (Clemens Heselhaus: „Arno Holz: Der Phantasus-Rhythmus", *Deutsche Lyrik der Moderne*, 1962, str. 168).

[54] Р. Константиновић: „Душан Срезојевић у мрежи за лудаке", *Трећи програм*, 1973, бр. 4, стр. 186.

[55] Најчешћи космички симбол у Дисовој поезији јесу звезде које се јављају у контрастном споју са помрчином или мраком, дакле у једној комбинацији која има романтичарско значење, али у новој констелацији песничких односа. У песми „Највећи јад" на „звезду моју" „моја јесен ступа", у „Предграђу тишине" песник је волео „у помрчини" „под бледом звездом", у „Тајни" срце ће му „пропасти у тами" „ко звезда у блату".

[56] Р. Константиновић: „Краљица невеста Даница Марковић", *Трећи програм*, 1974, бр. 3, стр. 134.

[57] Д. Марковић: *Тренуци и расположења*, 1928, стр. 98.

[58] П. Стефановић: „Посвета сунцу", *Строфе и ритмови*, 1919, стр. 3.

[59] П. Стефановић, исто, стр. 68.

[60] Исто, стр. 126.

[61] О томе је шире говорио П. Палавестра у наведеном раду: „Почеци српског експресионизма — Поезија Димитрија Митриновића".

[62] С. Винавер: *Мисли* и *Смрт тишине и друге песме*, 1913, стр. 148.

[63] Исто, стр. 150.

[64] Било би интересантно испитати у којој су мери Бергсонове идеје о смеху утицале на теорију и праксу критичког пародичког и песничког рада Станислава Винавера.

[65] Револт против конвенција Ракић изражава, како је то уобичајено у целокупној поезији тога времена, ироничним извртањем лица и ствари, при чему му особито помаже начин понављања *једног типа рима*. Тако у песми „Варијације" од седам сикстинских строфа, у свакој се четири пута понавља рима истога типа у односу (абабаа). На пример: љуска, твоја, пљуска броја, уска љуска, у другој строфи. У „Обичној песми" сарказам је сажет више у поенти: у слици љубавника који се гледају тупо „ко сито дете шећерлеме".

[66] Интересантно је, на пример, да су песници немачког предратног експресионизма, у чијој поезији је најизраженија црта хумора, сарказма и

гротеске, као што су патетични Георг Хајм и непатетични Јакоб ван Ходис и Алфред Лихтенштајн, задржали елеменат строге версификације С. Георга, на исти начин као што су то у Пандуровићевој и Дисовој поезији настављени слични елементи Дучићеве поезије, са потенцирањем, унутар једног прихваћеног реда, онога што у тој поезији није било. У првом реду, то је *изврнут ред слика,* којим се сугерира моменат дезинтеграције свести и тока света. Тако, на пример, и А. Лихтеншајн у песми „Сумрак" примењује доследно јамбове (веома честа појава у српској и немачкој поезији тога времена) унутар катренских строфа, у којима се смењују женске и мушке риме по строгом систему абаб, и прихвата доследно конвенционалну форму. Али, унутар ове он ствара слику која је мозаички компонована „из појединих исказа који стварно не припадају један другоме" услед чега бива „истакнут један необичан, ненормалан аспект ствари" (Wolfgang Paulsen: „Alfred Lichtenstein — Die Dämmerung", *Gedichte der „Menscheitsdämmerung",* op. cit., стр. 77). Сличан поступак је примењен и у Пандуровићевој песми „Светковина", у којој се исто тако карикира малограђански стил живота.

[67] М. Ђурчин: *Песме М. Бурчина,* 1906, стр. 35.

[68] Исто, стр. 40.

[69] То је, без сумње, један од многих смислова пародије гледане из аспекта историчара књижевности. Унутар књижевних облика она се може и друкчије дефинисати.

[70] Она се стога не може посматрати неовисно од Винаверових песама сличног карактера, које су објављиване пред рат, особито у књизи *Мјећа,* у којој готово да један део хумористичко-пародистичких песама пародира други написан у парнасовачко-симболистичком маниру. Зато Ј. Христић с правом тврди: „Није потребно сувише пажљиво читати *Мјећу* да би се видело како је у тој књизи... Винавер пронашао свој стил, и да је тај стил био пародија" (Ј. Христић: „Станислав Винавер или искушење озбиљног", *Станислав Винавер,* 1964, стр. 21).

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРХИВЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (III)

Др Војислав М. Јовановић

ДРУГИ ДЕО

МАСОВНО УНИШТАВАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ АРХИВА У БЕЧУ

Прва глава

Аустро-немачки план за германизацију Баната

По важности коју је немачки план за пљачку архива на посед-нутим територијама Југославије приписивао појединим категоријама архивског материјала, предвиђајући њихово евентуално конфискова-ње или и одношење у Рајх, једно од првих места заузимале су архиве које би биле од интереса за историју „немачке народносне групе" (deutsche Volksgruppe) у Југославији. Ова тачка програма није била истакнута у конкретном нацрту директора бечког Рајхсархива, да-том као одговор на питања постављена у акту комесара за „архивску заштиту" у Берлину од 11. октобра 1940, којим су тражени предлози за архивска потраживања према Југославији у случају да се за то укаже потреба, али је била унета у упутства која је тај комесар издао 12. маја 1941. своме првом представнику у немачком Управном штабу у Србији Роберту Шванкеу, приликом његова одласка за Бео-град. Конфискација и пљачка материјала који се односио на немачке националне мањине вршиле су се на основу Фиреровог општег на-ређења од 5. јула 1940. да се у подручјима запоседнутим од немачке оружане силе имају „претражити државне библиотеке и архиве у погледу списа од вредности за Немачку" и да се има „запленити материјал који долази у обзир".

Као што је већ раније поменуто, пљачка југословенских архива које би биле од интереса по историју немачке народносне групе била је поверена архиварима Ајнзацштаба Розенберг, разгранате нацистичке организације која је деловала на територијама свих за-поседнутих земаља, па и Југославије. Истакнуто је такође да је старање о „обезбеђењу" тих архива углавном долазило у надлежност Немачке народносне централе у Берлину, која је тесно сарађивала са организацијом Розенберг, уколико се тицало изналажења тих архива и њиховог отпремања у Рајх, а са управом бечког Рајхсар-

хива уколико се посебно тицало њиховог коначног допремања у Беч. Треба додати да је Немачка народносна централа потпадала под руководство рајхсфирера СС-трупа и шефа немачке полиције Хајнриха Химлера, као државног комесара за учвршћење немачке народности (Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums), и да су њене послове у деловима Словеније анектираним Рајху вршила представништва тога комесара у Марибору и на Бледу (доцније у Целовцу).

НЕМЦИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Према последњем предратном попису (од 1931. године) у Југославији, чији је укупни број становника износио 13,934.038, било је 499.969 становника чији је матерњи језик био немачки. Од тога укупног броја треба одмах одузети 17.611 привремено или стално настањених лица која су имала аустријско или немачко држављанство, као и 10.026 Јевреја, који се нису сматрали Немцима нити припадницима немачке националне мањине иако је њихов матерњи језик био такође немачки. Стварно, број југословенских држављана немачке народности износио је 472.332, што је чинило 3,46% од укупног становништва Југославије. Они су били настањени по појединим покрајинама, груписани у насеља која су била географски одељена једна од других, сачињавајући углавном више или мање компактна острва, која не само што нису имала територијалног континуитета са Аустријом, односно са Немачком, него су и растојањем била знатно удаљена од ове две државе.

Ова немачка насеља, уколико није реч о индивидуалним и изолованим досељеницима, била су резултат планске германизаторске колонизације вршене од Аустрије међу аутохтоним југословенским живљем који је становао у пограничним јужним областима Хабсбуршког царства вековима пре самог стварања тога царства. Најважнији њихов део представљали су немачки колонисти који су током XVIII века, за време Марије Терезије и Јосифа II, били досељени у ове крајеве, нарочито у источни део такозване Војне границе, територију северно од Дунава преотету од Турака 1716. године. Ови колонисти досељавани су из западне и средње Немачке, највише из Саксонске, Пфалца и Рајнских области, па чак и из Лорене; најглавнија своја насеља они су стварали у Банату и Бачкој, који данас чине део Аутономне Покрајине Војводине у Народној Републици Србији, и у Барањи која се данас налази у саставу Народне Републике Хрватске. По статистици од 1931. године, Немаца је било у Банату 111.932 (17,38% од укупног становништва), у Бачкој 172.039 (22,05%), у Барањи 15.584 (29,08%), а у источном Срему 43.290 (13,62%). Осим тога, њих је било и у Хрватској 70.922 (без Барање: 2,10%), расутих такође у изоловане групе. У Словенији, 1931. године њихов је број износио свега 28.998 (2,50% од укупног становништва), са најгушћим немачким насељем Кочевљем (Gottschee), које истина датира од XIV века, али где је на 37.954 становника било 8.665 Немаца (22,83%). У Србији (без Војводине), Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији њихов број је био знатно нижи: укупно 29.558 Немаца на 7,689.546 становника.

Између 1919. и 1941. године немачка национална мањина у Југославији имала је привидно лојално држање према својој новој отаџбини. Разумљиво је да су југословенски Немци, као бивши поданици Аустрије, гајили непријатељска осећања према држави која је била продужење или наставак пређашње Србије. Пре 1918, они су били научени да на ову малу суседну земљу гледају са надменошћу и мржњом припадника моћног Хабсбуршког царства; после 1918, нашавши се и сами (како су то сматрали) у проширеним границама мрске Србије, они се нису могли лако измирити са променом свога припадништва. Ипак, ма колико то изгледало противречно, чињеница је да је њихово стање овом променом било у извесном погледу побољшано. Много пре 1918. године, банатски Немци (да њихов случај наведемо) већ су у знатној мери били изгубили господарећи положај који су некад уживали под Аустријом. Нагодбом између Беча и Будимпеште од 1867. године они су били подвргнути грубој мађаризацији коју је шовинистички режим Будимпеште спроводио према свима не-мађарским народностима у Угарској, па и према Немцима: чувени закон о школама грофа Апоњија (1907) и њих је био лишио државних школа на матерњем језику. Међутим, уговорима о миру који су формално санкционисали распад Аустро-Угарске, као и њиховим укључењем у државне границе туђих нација: Југославије, Румуније и Мађарске, њима су била обезбеђена мањинска права каква им није давала ни сопствена „Монархија".

Са реалистичким схватањем свога положаја, немачка „народносна група" у Југославији умела се прилагодити новом стању и из њега извлачити сваку корист коју би им текући тренутак пружао. Увек поступајући по директивама које је кроз цело време између два светска рата примала из Немачке, она је сарађивала са југословенским режимима, у накнаду за сталну благонаклоност коју је од њих уживала на економском и такозваном културном пољу. Добро организована у многобројна стручна, просветна, забавна, спортска, хумана и друга удружења (чији је број 1935. године износио 886), са пространом и густом мрежом „Културног савеза" (Kulturbund), у који је било учлањено преко 45.000 „фолксдојчера" (како су се они сами називали), а исто тако и својом добро раширеном штампом, богато помаганом од Немачке, она је успешно радила на одржавању стечених позиција и постизању нових. Предумишљена и вешта неупадљивост политичких циљева била је главна одлика њеног планski извођеног деловања, које је у основи било иредентистичког карактера; после доласка нацизма на власт у Немачкој, та на изглед безопасна активност немачких организација у Југославији била је замењена једном мање скривеном политичком активношћу. Већ поменута Немачка народносна централа у Берлину имала је задатак да немачке мањинске групе у иностранству запаја нацистичком идеологијом, што јој је лако полазило за руком, пошто су њихове организације постојале готово у целом свету, различито камуфлиране. Она је била та која је већ пре 1939. године развила свој рад у Југославији, још увек избегавајући отворено непријатељске форме; после немачког напада на Југославију 6. априла 1941, „фолксдојчери"

Војводине и Словеније показали су своје право лице масовним учешћем у злочинима окупатора, који су у добром броју случајева били Аустријанци.

ПЛАН ЗА ГЕРМАНИЗАЦИЈУ БАНАТА

Напад на Југославију као и њено „муњевито" разбијање открили су такође и одређене планове Берлина о улози која је била намењена немачким народносним мањинама при политичком преуређењу „југоисточног простора". Иако неодређено у извесним појединостима, а нарочито у својим крајњим тачкама, јер је имало водити рачуна о осетљивости савезничке Мађарске као и Павелићеве „Хрватске", немачко решење предвиђало је, поред кратког и простог присаједињења једнога дела Словеније Рајху, сачување и учвршћивање постојећих ванграничних тврђава Германства, од којих је најважнија имала да остане Банат, на домаку Београда. Немцима Баната имала је бити поверена историјска мисија потпуне германизације тога пространог и важног немачког острва у туђем мору; њихов је положај био изузетан, јер нису били као њихови сународници у Бачкој, Барањи, Срему и Славонији држављани Мађарске, односно Павелићеве „Хрватске", према чијим се управљачима ипак морало имати савезничких обзира. Банат се номинално налазио у саставу Недићеве „Србије", али је познавао само немачку управу; колонизаторско дело започето од Аустрије два столећа раније, имало се успешно привести крају, бар на овој ужој територији немачког мањинског подручја. Још одмах по победоносном исходу рата, са тла Баната имали би ишчезнути Срби, Мађари, Румуни и Словаци, уништавањем, расељавањем и културним асимиловањем расно достојних елемената међу њима, док су банатски Јевреји још првих дана рата већ били ликвидирани. Немачка национална свест банатских „Швааба" имала се још јаче учврстити везивањем локалне историје и локалних традиција за историју „Немства као целине" (Gesamt-Deutschtum), у смислу новог схватања историје немачког народа чије је теоретске основе поставио још пре Другог светског рата један аустријски историчар, професор бечког универзитета и председник аустријске Академије наука, бивши министар просвете Републике Аустрије Хајнрих фон Србик.

По оцени Берлина, аустријски нацисти били су предодређени да спроведу извршење овога задатка, који им је имао бити и близак и драг. Присаједињење Аустрије Немачком Рајху 1938. године разбуктало је било у срцима аустријских нациста стару неугасиву чежњу за довршењем историјске мисије завештане од прећашње „Монархије". Хитлеровска Немачка наставила је, доиста, остварење идеје Хабсбурговаца. Аустријски култ принца Евгена Савојског био је усвојен од нацизма; напад на Југославију 6. априла 1941, у очима Беча, представљао је истовремено и понављање аустријске „казнене експедиције" на Србију из јула 1914. године и продужење „историјских постигнућа" (die geschichlichen Leistungen) изведених од Аустрије у XVIII веку:[187] освојеном београдском граду и тврђави („Stadt-und-Festung Bellegard") већ је давано име славом овенчаног и пе-

смом опеваног аустријског војсковође; дивизија регрутована од југословенских Немаца била је названа СС-дивизијом принца Евгена, док су два главна немачка ратна злочинца у окупираној Србији. генерал-лајтнант полиције и полицајфирер Аугуст Мајснер (Meyssner), као и генерал-оберст Александер Лер (Loehr), командант IV Ваздушне флоте, која је извршила масовно бомбардовање Београда 6. априла 1941, били Аустријанци старога царскога кова.

Друга глава

Важност „банатских архива"

И берлински руководиоци плана на „учвршћењу немачке народности", као и њихови аустријски сарадници и проспективни помагачи на извршењу тоталне германизације Баната, а у не мањој мери и сами банатски Немци, придавали су велики значај свима културно-историјским споменицима створеним у току двовековног пребивања те авангарде Германства у овим туђим крајевима, где се по окончању рата имала изградити чврста немачка база, истурена у правцу југоистока. Сведочанства прошлости имала би послужити као доказ величине немачког народног генија и немачке снаге, а као наслеђе, надахнуће и подстрек за даље борбе новим генерацијама. Прво место међу овим споменицима Германства заузимале су архиве постале кроз та два века у новом завичају колониста.

Ове архиве, разуме се, нису биле неке посебне немачке архиве, које би војвођански Немци сами створили и водили од првих дана свога досељења и очували их до последњег рата. Са изузетком црквених, школских и извесних других немачких архива од локалног значаја, све остале архиве, а у првом реду архиве управних власти од шире надлежности, биле су опште архиве, основане и вођене за потребе државне администрације на територији на којој су Немци живели само као досељена, иако кроз дуги низ година повлашћена мањина. Истина је да је у временима њиховог повлашћеног положаја службени језик Војводине био немачки и да су ове архиве биле вођене првенствено на том језику, као што су доцније биле вођене на латинском, мађарском или српском језику;[188] оне су ипак имале своју вредност у првом реду као извор за историју Војводине и војвођанских Срба, па тек онда као извор за историју немачких насеља у овој покрајини. Штавише, акта на српском, латинском и мађарском језику надмашала су немачка акта и важношћу своје садржине и својим бројем. Треба нарочито истаћи да су од стране аустријских и немачких стручњака из времена другог светског рата сматране као значајан извор за историју немачких колонија у Војводини такође и архиве на српском језику које нису припадале поменутој општој администрацији, већ посебној администрацији српско-православне цркве, организоване на тој територији још од XVI века, далеко пре досељења Немаца. То своје научно схватање посведочили су поменути стручњаци и на практичан начин, обимним одвлачењем ових српских архива, које су сматрали као ратни плен од вредности за немачку народну ствар.

Као што је већ изложено, још првих дана по нападу на Југославију у априлу 1941, нарочити изасланици високих нацистичких организација Ајнзацштаба Розенберг и Немачке народносне централе отпочели су рад на пљачки војвођанских архива и њиховом отпремању за Беч. Као један од задатака које је комесар за „архивску заштиту" др Ципфел поставио своме представнику у Београду Дру Шванкеу било је и старање да се на запоседнутој територији изнађу и „заштите" архиве које би се односиле на „немачку народносну групу". Истина, др Ципфел није захтевао да се те архиве још одмах доправе у Немачки Рајх, пошто је био чврсто убеђен (а то се убеђење делило и у Бечу) да Немачка никада неће испустити из шака своја освојења у „југоисточном простору", а нарочито да неће упустити Банат. Банат се имао сматрати као ослобођена немачка земља и према томе није било потребе одвлачити његове архиве у Рајх: њих је требало поверити на чување „немачкој народносној групи" на лицу места, где ће се већ наћи локалних фолксдојчерских научника који ће умети да те архиве успешно подвргну „искоришћењу у немачком интересу". Из разлога који ће бити наведени на свом месту, такво није било и мишљење берлинских руководилаца који су били меродавнији за ово питање но што су то били др Ципфел или аустријски архивари. Ствар није била проста, нарочито стога што је „банатских архива" (као и уопште архива које су се тицале немачке националне мањине у Југославији) било и изван Баната, пре свега на територији усташке „Хрватске"; њих је било и на територији онога дела Војводине који је био уступљен Мађарској.

У сваком случају, др Шванке није узео личног учешћа у пљачки војвођанских архива. По изречним упутствима свога шефа дра Битнера, он је имао ограничити своју акцију пљачке искључиво на архиве које је налазио у Београду. Пљачку „банатских архива" имао је оставити представницима поменутих нацистичких организација, стварно немачкој ратној, управнополитичкој и партијској машини, која је једина располагала одговарајућим средствима за тај крупни подухват, далеко обимнији и сложенији од његовог релативно простог и лаког задатка у Београду. Он се задовољио скромнијим уделом да у својим извештајима високо уздиже идеални значај и вредност војвођанских архива за Немце и да указује на потребу да се оне заштите од развлачења и пропадања. По његовим речима, новосадска Државна архива (која се налазила у Петроварадину) била је „драгоцена за Немство"[189] и од „огромне важности за немачку народносну групу у Срему, Бачкој и Банату";[190] он је истицао да би се та архива „могла с извесним правом назвати доиста Архивом немачке групе на Југоистоку".[191] У сличним суперлативима подвлачили су културно-историјски и национално-политички значај „банатских архива" и други аустријски и немачки архивски стручњаци, који су се по службеној дужности или иначе њима бавили. Ипак, општи суд о тим архивама најконцизније је сажео млади научни кандидат, фолксдојчер Јозеф Шрам, коме је као познаваоцу језика и „народносних односа" свога ужег завичаја било поверено да изврши сумарни преглед оних масовних количина „банатских архива" које су између 1941. и 1943. биле довучене у Беч.

По његовим речима те су архиве биле: „историјски драгоцене, политички актуалне, и самим тим од важности за Немство".[192]

Треба, међутим, истаћи чињеницу да се доцније, у непосредном додиру са стварношћу, тај општи занос претворио у разочарење и досаду, и да се почетком 1944. године почело гледати на „банатске архиве" као на хрпе хартија које не само да нису имале вредности за немачку народну ствар већ су представљале опасност по њу. Један од стручњака који је на време заузео према тим архивама скептички став није био нико други до сам директор бечког Рајхсархива. Уравнотежено, критичко расуђивање, које је дра Битнера било потпуно изневерило у случају српских докумената по „питању ратне кривице", послужило га је у случају „банатских архива" у довољној мери, тако да је још од првог тренутка посумњао у њихову високу вредност за немачке интересе. Већ у јануару 1942, он је оштро укорио свога штићеника Шванкеа што излази изван граница додељене му надлежности и меша се у ствари Петроварадинске и Карловачке архиве, које нису његов посао и које могу довести до „конфликта" са усташком Хрватском. На Шванкеова правдања да има таквих упутстава од комесара Ципфела, Битнер је одговорио једном љутитом лекцијом о начину писања аката, која није имала везе са предметом и из чијег би текста излазило да Шванке није познавао основних правила администрације.[193]

За Србе, међутим, те исте архиве Војводине биле су несумњиво од највишег интереса.

Оне су, пре свега, биле и многобројне и богате. Њихова старост, истина, није ишла у неку нарочито давну прошлост, из разлога што су старије архиве ове покрајине готово све биле уништене за време турских ратова и турске управе од XV до почетка XVIII века. У српској Митрополијској архиви у Сремским Карловцима, затим по православним манастирима Баната, Бачке и Срема, сачуван је додуше знатан број српских историјских докумената и рукописа пре конца XVII века (најстарији датирају из XIV века), али главно архивско богатство Војводине чиниле су архиве које почињу од првих година XVIII века и иду до најновијих времена.

Својим карактером те архиве надалеко су се издвајале од провинцијских архива ужега значаја; иако настале на једном ограниченом подручју националне територије, оне су представљале главни, а понекад и једини извор за један одређени период историје целог српског народа. У њима се огледала важна фаза у његовом друштвеном развоју, коју обележава стварање српског грађанског сталежа, на тлу Војводине, током XVIII века.

Средишна архивска установа Војводине била је Државна архива за Војводину, данас Војвођанска архива, са седиштем у Новом Саду, основана 1926. године. Пошто у Новом Саду није било погодне зграде за њу, архива је после неколико година пренета у Петроварадин, град који лежи преко од Новог Сада, на другој страни Дунава. Она је ту била смештена у Општинској згради, која је била постала слободна припајањем Петроварадина Новом Саду; она је ту остала до Другог светског рата. У току петнаест година до априла 1941,

Државна архива за Војводину прикупила је и пренела у Петроварадин обилну архивску грађу са територије ове покрајине: архиве бивших жупанија бачбодрошке (Сомбор, 1731—1880), торонталске (Велики Бечкерек, данашњи Зрењанин, 1790—1914), а мањим делом и тамишке (Темишвар, 1790—1860), уколико се односила на територију која је припала Југославији. Ту су се углавном још налазиле архиве градске, судске, урбаријалне, црквене, школске, као и архиве разних јавних установа и удружења трговачких, занатлијских, просветних, хуманих и других; архиве бивших граничарских команди (Шајкашког батаљона и такозваног Немачкобанатског граничарског пука бр. 12); збирка планова појединих места Војводине са почетка XVIII века; пописи становништва пре колонизације Немаца и Мађара; матице рођених, венчаних и умрлих свих вероисповести свију општина Бачке и Баната од почетка XVIII века до 1895; збирка писама знаменитих личности из прошлости јавног живота ове покрајине. У том архивском материјалу, који је износио око 30 вагона, налазила се најдрагоценија грађа за историју Војводине XVIII и XIX века, као и за историју удела који је она узела у развоју српског народа. До априла 1941, та архива била је у потпуном реду и имала свој детаљан инвентар.[194]

Поред средишне Државне архиве у Новом Саду, на територији Војводине постојале су и многобројне друге архиве, од којих су неке имале такође бити пренесене у Нови Сад да није избио рат 1941. године. Међу онима које су се још налазиле у Банату, то ће рећи на подручју окупираном између 1941. и 1944. године од немачке оружане силе, треба поменути као најважније: заостали део архиве бивше торонталске жупаније у Великом Бечкереку, који почиње с годином 1774; целокупну архиву, с богатом библиотеком, вршачке и темишварске православне епископије у Вршцу, у којој су се налазила акта почињући од године 1749; архиву бившег Кикиндског дистрикта у Великој Кикинди, која почиње с годином 1773; општинске архиве у Белој Цркви, Панчеву и другим банатским местима, као и знатан број мањих архива (судских, полицијских, војних, црквених, школских и приватних), расутих по целом Банату. Према извештају дра Кириловића, прећашњег управника Државне архиве за Војводину, у Банату је остало било још око 50 вагона архивске грађе, и то само из архива установа шире надлежности (жупанијских, дистриктних), не рачунајући архиве локалне надлежности, које нису преношене у Нови Сад.[195]

Напослетку, треба навести још две архиве важне као извор за историју српског народа, које су такође биле од интереса по Немце и биле у домашају њихових власти, иако не на подручју под њиховом непосредном окупацијом већ на територији Павелићеве „Хрватске": поред Државне архиве у Новом Саду—Петроварадину, и поменуту Митрополијску архиву у Сремским Карловцима, као и Градску архиву у Земуну.[196]

Трећа глава

Одвлачење „банатских архива" у Беч

1941—1943.

За сада, ми располажемо само ограниченим бројем докумената који се односе на пљачку „банатских архива", које су у запрепашћујуће обимним количинама довучене у Беч између 1941. и 1943. године. Данашња управа аустријског Државног архива, установе у коју је та пљачка у целости допремана, ставила је на увид овлашћеним представницима ФНРЈ у Бечу само један посве недовољан број аката из своје службене преписке за поменуто ратно раздобље која се тичу доношења тих архива у Беч. Као што ће на другом месту бити изложено,[197] та управа нам је и иначе са великом шкртошћу и очигледно после строге домаће цензуре, ставила на увид једва око половину постојећих докумената који би нам донекле помогли да утврдимо штету коју су претходници данашњих управљача аустријског Државног архива причинили за време рата југословенским архивама. Уколико се посебно тиче аката који се односе на довлачење „банатских архива" у Беч, као и на даљу њихову жалосну судбину у њиховим рукама, шефови аустријског Државног архива показали су још већу уздржљивост; они нису били нимало вољни да припомогну разоткривању недопустиве делатности својих претходника, чији рад иначе тобож потпуно осуђују; на наша тражења да нам се ставе на увид и та акта, они су нам стварно супротставили „non possumus" својим изговором да тих аката више нема на месту, бацајући кривицу за њихов нестанак на своје мртве претходнике. По нашим подацима, међутим, само у преписци пређашње управе тога архива (Wiener Reichsarchiv — Direktion) која се односила непосредно на „банатске архиве" између 1. јуна 1942. и 3. јануара 1945, постојала су најмање 133 акта примљена од других надлештава или испослата сопственом иницијативом (ex officio) другим надлештвима, са 95 одговора на примљена акта; то ће рећи било је најмање 228 докумената. У тај број нису урачунати преписи аката дати у прилогу (Abschriften), незаведена акта (ohne Zahl), као ни акта која су без посебне нумере била накнадно прилагана другим актима (zu Zahl), како је то била уобичајена пракса у регистратури бечког Рајхсархива. Од тих 228 докумената нама је било стављено на увид свега 11 докумената, већином безначајних. Сва остала акта, чији су спискови били поднети управи аустријског Државног архива са захтевом да нам се омогући израда њихових преписа, била су већ одстрањена из њене регистратуре. Место интегралних преписа или фотографских репродукција, примљен је само 121 кратак извод из деловодних протокола (Tagebücher) од свега два или три реда, који су гласили онако како је њихова садржина била уписана у те канцеларијске књиге;[198] извесни од ових извода нису по својим предметима одговарали траженим бројевима (или су ови били погрешно наведени у актима која се на њих позивају), док се у 11 случајева испоставило да су протоколски бројеви били задржани („besetzt") за акта чије је концепте директор Рајхсархива—Беч сачувао код себе лично, пропустивши да

у протокол унесе потребне податке („kein Eintrag"); сва та строго тајна акта обележавана су особеном ознаком „Dir. Akt 488" или „Dir. Akt 492." Из даљег нашег излагања јасно ће се увидети разлози са којих су од нас затајена поменута акта аустријског Државног архива, и то баш из раздобља које је од судбинске важности за историју српских архива покупљених у Војводини и допремљених у Беч.

А. — Прва пошиљка из Петроварадина

Почетак акције на пљачки војвођанских архива обележен је појавом пуковника Рудолфа фон Хедла у Петроварадину 30. априла 1941, о којој је већ било речи. Резултат његове седмодневне посете томе месту ми познајемо из делимично већ наведеног кратког телеграфског рапорта који је он упутио шефовима Војних архива у Берлину и у Бечу одмах по свом повратку у Београд.

Та посета је нарочито истакнута у извештају који је бивши југословенски држављанин немачке народности Рудолф Шмит, поднео 28. фебруара 1942. референту за „архивску заштиту" при немачком Управном штабу у Београду др Шванкеу.[199] Неколико година пре избијања Другог светског рата Шмит је био запослен као званичник-дневничар у Државној архиви у Новом Саду, а извесно време пред рат постао је чиновник раније поменуте немачке народносне организације „Културбунда", која је имала средиште у истом месту. Своју лојалност према Југославији он је испољавао у већој мери но што би се то могло очекивати од једног припадника немачке мањине; он је вредно сарађивао на југословенским историјским часописима, па је стога у данима личне невоље (1945) истицао као доказ искреног патриотизма чињеницу да своје научне радове није објављивао на немачком, већ на српском језику.[200] Та његова оданост Југославији није му сметала да одмах по немачком нападу од 6. априла 1941, са узвиком „Heil Hitler!", приграби власт комесара архиве чији је био службеник.

Петроварадин се није налазио на подручју окупираном од немачке војске већ на територији Павелићеве „Хрватске", док је Нови Сад (растављен од Петроварадина Дунавом) лежао с друге стране нове границе, на територији додељеној Мађарској и окупираној од мађарских трупа. Своје постављење за комесара архива у Петроварадину Шмит је испословао од мађарског генерала Бајора, али се у исто време постарао да то решење снабде и потписом усташког градоначелника Петроварадина Томе Угринића. Он се није осећао ни Србином ни Хрватом нити Мађаром, већ Немцем, и сматрао је да му је дужност да брани немачке интересе; то му је утолико лакше полазило за руком што надлежне усташке власти нису придавале никакву важност Петроварадинској архиви.[201] Усташки архивски руководиоци почели су унеколико ценити вредност Петроварадинске архиве тек током 1942. године, не стога што би она садржавала историјске грађе која би интересовала усташе, већ стога што је она садржавала грађе која је интересовала Мађаре; тај се материјал могао искористити у виду „компензационих објеката".[202]

Шмитова улога комесара није дуго трајала; он је ускоро напустио Петроварадин и архиву оставио њеној судбини; нису познати разлози његова одласка. Из Петроварадина он је прешао у Осијек као службеник „Немачке народносне групе у Хрватској", која му је поверила управу над локалним немачким музејом у томе месту. Судећи по изводима из деловодних протокола бечког Рајхсархива, он је између априла и јула 1943, а могућно и неко време даље, био ангажован од стране берлинске Немачке народносне централе као плаћени сарадник за извесне послове Рајхсархива (свакако у одељењу Хофкамерархива) који су се тицали југословенског архивског материјала из Петроварадина и Баната.[203] С јесени 1944, ми га поново налазимо у Осијеку, на дужности управника поменутог музеја. Услед опасности коју је тада по усташки Осијек претстављало приближавање јединица југословенске армије, немачке власти (свакако на његов предлог) наредиле су септембра те године евакуацију најважнијег материјала из тамошњег музеја у неко безбедније место. Као такво изабран је замак Лемберк код Либереца у Чехословачкој. Шмит је извршио пресељење и са однетим материјалом настанио се у том замку, где га је затекао и крај рата. Септембра 1945, чехословачке власти одузеле су му и предале амбасади ФНРЈ у Прагу 126 сандука музејских и архивских предмета које је он био одвукао из Југославије; међу њима је било и неколико сандука архива из Петроварадина.[204]

У кратком времену његове комесарске управе Петроварадинском архивом извршена је прва пошиљка „банатских архива" за Беч, коју је извео поменути пуковник Хедл. Тај посао изведен је са војничком одлучношћу и брзином. У току недеље дана, Хедл је из Петроварадинске архиве издвојио и 7. маја 1941. одвукао за Београд десет камиона архивског материјала, који је затим преко мајора Регенауера испослао Војном архиву за Беч.

Није могло бити установљено по чијем је наређењу или предлогу, или на основу чијих информација, пуковник Хедл био дошао у Петроварадин да „обезбеди" и отпреми за Беч специјално горњу пошиљку, али се зна да је дошао као изасланик бечког Војног архива у Београду, где се привремено налазио очекујући премештај за Загреб. Природно би било претпоставити да је он већ у ово време био у вези са највишом немачком војном личношћу у „Независној Држави Хрватској", генералом Глезом, који је као дугогодишњи директор бечког Војног архива морао сачувати своје интересовање за ту установу, по чијем је послу пуковник Хедл и био изаслат у Југославију, и да је налог за одлазак у Петроварадин Хедл могао добити од овог немачког генерала-архивара из Загреба, коме је кроз неколико недеља и имао бити додељен на службу. Претпоставка је утолико вероватнија што знамо да је генерал Глез, од првих дана овога доласка у Загреб, почео примати извештаје из Петроварадина о стању тамошње архиве. Из ухваћене преписке Рудолфа Шмита произилази да се Шмит, у свом својству комесара те архиве, обраћао у више махова на генерала Глеза представкама и извештајима који су се тицали Петроварадинске архиве; није искључена могућност да је Шмит нарочито истакао

генералу постојање извесних предмета у тој архиви који би били од особене важности за бечки Војни архив, као што је био случај са материјалом ради чијег је одвлачења пуковник Хедл искључиво и дошао био у Петроварадин.

Стварно, предмет ове прве пљачке из Државне архиве Војводине била је једна архива по изгледу врло значајна за војну историју прећашње Аустријске царевине. То је била замашна архива такозваног Немачкобанатског граничарског пука бр. 12, војничке организације створене од бечког Ратног савета 1765. године на територији која је обухватала највећи део данашњег југословенског Баната. Састављен од граничара стално под оружјем, овај пук је узео учешћа у свима ратовима, славним и неславним, које је Аустрија водила кроз пуно столеће његова постојања, док није укинут 1872. године. Природно је да су стари царско-аустријски официри, претворени у нацистичке генерале, оба архивара, Едмунд Глез-Хорстенау и његов наследник у бечком Кригсархиву Рудолф Кислинг, имали дубоког интереса за овај споменик негдашњег сјаја и моћи аустријског оружја.

Али архива тога граничарског пука имала је важности и за историју банатских Срба, из којих се највећим делом састојало и становништво његове територије и његово борачко људство, о чијем је друштвеном и националном животу она садржавала богатих података. Прослављени немачкобанатски историчар Феликс Милекер, који је поред знатног броја мањих радова објавио и две опсежне свеске својих истраживања из историје банатске војне границе и града Панчева (у коме се налазила команда самога пука), одлучно је истакао важност удела који су банатски Срби узели у поменутој славној прошлости „Немачкобанатског" граничарског пука бр. 12. Према Милекеру, Срби су не само сачињавали већину његова људства,[205] већ и већину његових официрских старешина; штавише, за 107 година свога постојања, тај „немачки" пук је најдуже времена имао за команданта Србина или Хрвата граничара. Милекер је дао и пуну листу тих команданата, на броју 26, међу којима се налазе следећих 14 српских и хрватских граничарских имена:

Аврам Путник (1788—1790)
Михаљевић (1790—1793)
Јован барон Кнежевић (1793—1797)
Максим Ракићевић фон Топлице (1798—1803)
Михановић (1806—1809)
Карло Павао Гвоздановић (1814—1817)
Рогојевић (1827—1832)
Лавослав Рајаковић (1832—1838)
Јован Шушан (1842—1848)
Тимотеј Поповић (1848—1849)
Јосиф Јовановић (1849—1850)
Спиридон Манојловић (1850—1858)
Петар Бига (1859—1866)
Борђе Борђевић (1866—1872).[206]

Стогодишња архива овога пука, као територијалне војничке организације специјалног карактера, била је према томе од великог интереса за историју банатских Срба. Она је била нарочито важан извор за историју искоришћења војничке снаге српскога народа од стране Аустрије у временима кад тај народ није имао своје националне државе, или по стварању ове, кад млада српска држава није била још довољно снажна да се одупре освајачким смеровима Аустрије према Балкану. То се исто може рећи и за архиву Шајкашког батаљона (некадашње речне, углавном дунавске флотиле), сличне граничарске територијалне организације са седиштем у Тителу (Бачка), која се такође налазила у југословенској Државној архиви за Војводину и коју је Шмит овом приликом такође предао пуковнику Хедлу.

Укупни износ ове пљачке био је замашан. О њему имамо, пре свега, меродавно признање самога извршиоца Хедла у поменутом његовом телеграфском рапорту од 7. маја: „Јављам за завршетак рада у области Земуна. Концентрисано 10 камиона старих граничарских аката код Регенауера."[207] Из разумљивих политичких разлога (пошто се тицало територије „независне" Павелићеве Хрватске) Хедл не именује место у „области Земуна" у коме је запленио тих десет камиона граничарских архива, али да је реч о Петроварадину види се из извештаја комесара Шмита, који је Хедлову операцију описао овим речима: „У међувремену претстао ми је 30. априла 1941. делегат шефа војних архива, генералштабни потпуковник Р. фон Хедл и тражио обавештења о војним предметима у архиви, нарочито предмета бивше војне границе . . . Ја сам му изручио архиву бив. Немачкобанатског граничарског пешадијског пука бр. 12 (штабно место: Панчево) и бив. Шајкашког батаљона (штабно место: Тител), који су предмети затим до 7. маја 1941. одвучени у 8 камиона (8 LKW)".[208] Између Хедловог и Шмитовог извештаја има разлике у броју камиона; природно је да се Хедлов податак има сматрати тачнијим, пошто је долазио од руководиоца експедиције, који је за два сата вожње од Петроварадина до Београда имао времена да преброји своје камионе.

Остао нам је непознат накнадни извештај који је Хедл упутио бечком Војном архиву о својој акцији у Петроварадину, а Војни архив доставио у препису дирекцији Рајхсархива—Беч 14. маја 1941;[209] тај би извештај свакако садржавао каквих даљих подробности.

Примивши од Хедла ове две обимне архиве, мајор Регенауер их је отправио у Беч поменутом Сабирном уреду за архиве, група Југоисток, који се имао старати да их достави на њихову коначну адресу. Сасвим је разумљиво што их тај војни уред није упутио Хофкамерархиву, у чијим су тобож просторијама 1947. године нађени њихови остаци, већ Војном архиву (VII, Stiftgasse 2), прећашњем Кригсархиву, који је и био изаслао у Југославију пуковника Хедла са мисијом да прикупи и испошље у Беч архиве војноисторијске природе. Поменуто је већ да је по успешном окончању посла у Петроварадину, Хедл отишао у Загреб и као делегат бечког Војног архива изузео архиву групе армија Боројевића, коју је такође упутио на адресу тога архива, у коме се она и данас налази.

Државни архив Републике Аустрије извршио је 31. октобра 1947. тобожњу реституцију архивског материјала који је пуковник Хедл одвукао из Петроварадина. Од четири вагона (или десет камиона) архиве Шајкашког батаљона и поменутог Банатског граничарског пука, представницима ФНРЈ у Бечу „реституисано" је свега два сандука; изручене су само извесне распарене (по изгледу скартиране) канцеларијске књиге Граничарског пука; од самих аката уопште ништа није враћено. Архива Шајкашког батаљона задржана је и даље цела у Бечу.

Као што је речено, пошиљка пуковника Хедла била је прва од већег броја пошиљака „банатских архива" отпремљених у Беч између 1941. и 1943. године. Она је исто тако и једина за коју имамо посебан извештај из аустријског извора о месту, датуму, садржини и количини пљачке, као и личностима које су ову извршиле. О осталим пошиљкама, које су укупни износ архива одвучених у Беч из Петроварадина и из других места у Војводини повећале за шест пута, имамо само местимичних и делимичних обавештења из оног малог броја аустријских аката до којих смо за сада могли доћи. Ова обавештења не бацају увек довољно светлости на поједина питања која имају по нас интереса, али узета као вољна признања самих криваца, она су ипак од задовољавајуће документарне вредности. Најважније што у њима налазимо, то су сопствени аустријски искази о пуном износу пљачке допремљене у Беч, прецизни помени о појединим од заплењених фондова (понекад са сумарним пописом тих фондова); из њих видимо гледишта и судове аустријских нациста о тим архивама, као и њихове намере и планове за даљи рад; затим, из њих су нам позната и нова имена извршилаца пљачке и њихових саучесника у штети која нам је причињена; најзад, из њих нам је позната и крајња фаза историје војвођанских архива, која међутим није обухватила пошиљку пуковника Хедла. Примљена у Бечу 1941. године у износу од четири вагона, а „реституисана" 1947. године представницима ФНР Југославије у износу од два сандука, ова пошиљка и данас лежи склоњена у Бечу.

Б. — Делатност „Немачке народносне централе"

Главном акцијом на пљачки „банатских архива" и њиховом отпремању за Беч руководила је раније поменута Немачка народносна централа у Берлину. Тај посао она је изводила преко сопствених изасланика,[210] као и преко сличних или сродних немачких формација које су се повремено или стално налазиле на окупираној југословенској територији; у првом реду она је то чинила преко већ поменуте организације рајхслајтера Розенберга. Како је Немачка народносна централа потпадала под руководство шефа немачке полиције Химлера, природно је да је у окупираној Југославији било сарадње између њених службеника и службеника других формација које су такође стајале под Химлером, као што је то била злогласна Служба безбедности (SD), а исто тако и по злу не мање чувена Тајна државна полиција (Gestapo), о чијим нам је архивистичким деловањима у Београду дао један податак лично директор

бечког Рајхсархива др Битнер. Канцеларије Немачке народносне централе налазиле су се у неколико одвојених зграда у Берлину; нама је позната адреса из 1944. године оне од њених зграда из које се управљало пљачком архива које су се тицале немачких мањина у посед-нутим земљама, па и немачких мањина у Југославији; она је гласила: Berlin W 62 Keithstrasse 29.[211] Одговорни њен шеф за ову врсту задатака био је у то време СС-штандартенфирер др Луиг (Luig); бечки представник централе био је извесни др Кралерт (Krallert), чија је канцеларија носила назив Отсека за публикације (Publikationsreferat), са адресом: Wien IX/66 Währingerstrasse 39.[212]

Од целокупне преписке вођене у току рата између бечког Рајхсархива и берлинске Народносне централе нама су непосредно позната свега два акта из 1944. године; они се односе на накнаду трошкова које је тај Архив имао око преноса једне партије „банатских архива" и око инсталације рафова за смештај тих архива у Бечу. Међутим, ове преписке морало је бити, и то у опсежнијем обиму, још пре јуна 1942, када се у бечком Рајхсархиву већ налазила веома обимна архива српско-православне епархије темишварске, допремљена из Баната од стране једне немачке војно-пљачкашке јединице која је сарађивала са берлинском Народносном централом. Из деловодних протокола Рајхсархива које делимично познајемо по изводима аката, види се да је између децембра 1942. и јануара 1945. измењено између тога Архива и берлинске Централе, односно њеног шефа дра Луига, најмање 47 непосредних писама и телеграма; томе броју би се свакако имала додати и евентуална посредна саопштења, којих је могло бити у актима берлинског Комесара за „архивску заштиту" дра Ципфела. Сва та преписка тицала се „банатских архива": одашиљања њиховог у Беч, смештаја њиховог у разним депоима бечког Рајхсархива, сређивања њиховог од стране аустријских стручњака, као и даље судбине тих архива поверених на чување аустријским архивским установама. Заједно са другим сличним актима, ова преписка је потпуно ишчезла из регистратуре Рајхсархива, због чега ћемо у даљим нашим излагањима бити принуђени да се послужимо поменутим кратким изводима из деловодних протокола, разуме се уколико и њих имамо, и уколико је њихова садржина разговетно убележена. Исто тако, знамо да је између директора бечког Рајхсархива дра Битнера и именованог дра Кралерта требало да дође (а свакако је било и дошло) и до личног додира,[213] тако да су се многа питања од заједничког интереса по Берлин и по Беч могла свршавати и усменим путем, па и телефонски, о чему се не би налазило трага у актима чак ни у случају да данашња управа аустријског Државног архива није приредила поменуто претребљивање своје регистратуре. Ваља додати да је Хофкамерархив, то ће рећи оно одељење Рајхсархива-Беч коме су предаване на даље руковање архиве управних и црквених власти Војводине, допремљене из Петроварадина и Баната, водио и своју сопствену регистратуру; према томе могуће је да је по питањима „банатских архива" Хофкамерархив одржавао и непосредну преписку са Немачком народносном централом, као и другим надлештвима и установама чији је рад имао везе са пошиљкама тих архива у Беч. Благодареће пуком случају, нама су дошла до руке два

врло значајна акта упућена од одељења Хофкамерархива руководећој дирекцији Рајхсархива-Беч,[214] из којих излази да би се исцрпна историја пљачке „банатских архива" могла саставити тек пошто би се проучила и регистратура тога одељења, којом се до сада нисмо могли користити.

Колико нам је данас познато, најраније признање бечког Рајхсархива да су се у његовим одељењима налазиле извесне архиве отпремљене из српске Војводине учињено је на конференцији коју је Комесар за „архивску заштиту" др Ципфел одржао у Бечу 12. јуна 1942. са директором Рајхсархива дром Битнером и другим аустријским стручњацима. Између осталих текућих питања, на томе састанку расправљано је као засебна тачка и питање „темишварске архиве".[215] О том предмету говори се и у акту Рајхсархива-Беч бр. 1786 од 29. јуна 1942, до кога нисмо могли доћи, као и у акту дра Ципфела A.V.R. бр. 1252 од 8. јула исте године, чији текст познајемо. Овим последњим, др Ципфел подсећа да је приликом разговора у Бечу 12. јуна директор Битнер поменуо да је „пре кратког времена допремљена у Беч темишварска архива из једног места у српском Банату (Бечкерека или Вршца)" и моли за каква ближа извешћа о њој.[216] Нама није познато каква је обавештења могао дати др Битнер у поменутом акту бр. 1786 од 29. јуна, који се укрстио са актом дра Ципфела. Архива епархије темишварске (о којој је свакако овде реч) била је архива српско-православних црквених власти; она је садржавала материјал почињући од 1749. године и пренета је била из Темишвара у Велику Кикинду 1919. године, пошто је Темишвар пао Румунији, а затим 1932. године пресељена у Вршац пошто се темишварска епархија спојила са вршачком. Да је темишварска епархијска архива била допремљена у бечки Рајхсархив и предата на чување одељењу Хофкамерархива види се из пописа њених протокола, регистара и осталих помоћних књига, који је по налогу дра Калбрунера, директора тога одељења, саставио априла 1943. већ познати нам фолксдојчерски млади научник Јозеф Шрам, са извештајем о стању „банатских архива" пренетих у Беч. Из овог службеног документа излази да се ова архива тада налазила у прећашњој капели школске зграде бившег „Терезијанума"; међутим, извештај не даје ближих података о времену њеног приспећа у Рајхсархив,[217] свакако стога што се сматрало излишним забележити једну познату чињеницу.

Према извештају дра Калбрунера, који је пратио поменути Шрамов списак као и друга његова четири елабората, немачка јединица која је извршила пљачку „темишварске архиве" из Вршца, и „којој имамо да благодаримо за доношење тих аката у Беч" (der wir die Verbringung dieser Akten nach Wien zu danken haben) носила је поносно име СС-Команде за спасавање (SS-Bergungskommando), а један од њених чланова који су ту пљачку допремили у Аустрију био је СС-оберштурмбанфирер Карасек.[218] Како се у познијим аустријским и немачким актима говори о овој пошиљци као пошиљци извршеној од стране берлинске Народносне централе, очевидно је да је „Команда за спасавање" била у овом случају само сарадник и извршилац налога те централе.

Осим архива епархије темишварске, поменута команда доставила је бечком Рајхсархиву још једну обимну пошиљку из Вршца. То је било архивско градиво епархије вршачке, старе српско-православне епископије, која је имала свога епископа (Теодора Несторовића) још године 1594, а чија је архива била сачувана почињући од 1749. до 1931. године. Обе ове црквене архиве садржавале су осим фасцикулисаних аката и многобројне помоћне књиге: деловодне протоколе, регистре, инвентаре, рачунске књиге, протоколе конзисторијалних седница, протоколе рођених, венчаних и умрлих у појединим општинама и манастирима, као и протоколе епархијских школских одбора са одговарајућим књигама.[219] Из Вршца су допремљени у бечки Рајхсархив такође и велики делови текуће архиве нове Банатске српско-православне епархије (1932—1941), као што се то види из списка њених протокола који је Шрам такође израдио.[220]

Поред пљачке у Вршцу, иста „Команда за спасавање" извршила је и пљачку у Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), главном месту прећашње жупаније торонталске. Из Бечкерека она је одвукла новији део архиве те жупаније (1878—1916), који је ту био још заостао, док је претежно старији њен део (1790—1914), који је био пренет у Државну архиву за Војводину, довучен за Беч из Петроварадина. Сав тај материјал достављен је такође Рајхсархиву-Беч (одељењу Хофкамерархива), што се то истиче у једном од Шрамових елабората приложених извештају др Калбрунера од 11. маја 1943, у коме се даје кратак преглед канцеларијских књига те архиве.[221] Поред архиве бивше жупаније торонталске однети су том приликом и мањи делови архиве бивше жупаније тамишке, који су се односили на ону територију те жупаније која је 1919. године припала Југославији.

Осим тога, из Великог Бечкерека је допремљена у бечки Рајхсархив још и архива Воведенске цркве, као што то показује Шрамов списак: „Поједине српско-православне црквене општине Баната."[222]

Обимом велика и од веома знатне историјске важности била је архива прећашњег дистрикта Великокикиндског (1773—1861), која је такође била одвучена у Беч и налазила се са осталим банатским архивама у Хофкамерархиву. Поред ње, пренете су биле и архиве појединих општина тога дистрикта: Врањева, Јосифове, Крстура, Кумана, Мокрина, Тараша и других. Протоколе, рачунске и друге канцеларијске књиге тих архива Шрам је пописао у два маха, априла и децембра 1943; др Калбрунер је доставио те спискове дирекцији Рајхсархива с извештајем да је за њихову израду исплатио Шраму одређени хонорар, с молбом да се исплаћена сума накнади Хофкамерархиву.[223]

Из Велике Кикинде допремљени су такође и делови новије архиве српско-православне црквене општине великокикиндске. Поред тога, у Шрамовом списку налазе се убележени и одломци архива црквених општина Драгутинова и Делиблата. Штавише, уписано је и неколико канцеларијских књига Митрополитске архиве у Сремским Карловцима.[224]

По умереној процени надлежних власти ФНРЈ, укупни износ главнијих од напред поменутих архива које су одвучене у бечки

Рајхсархив (вршачке, вршачко-темишварске, великобечкеречке и великокикиндске) представља количину од четрнаест до шеснаест железничких вагона. Није могло бити утврђено који су пут поједине од њих прешле док нису биле коначно изручене Бечу. Из аустријских докумената се види да су неке биле претходно однете у Берлин као седиште Немачке народносне централе, па из Берлина отправљене бечком Рајхсархиву, док су друге, и то врло обимне (umfangreiche), допремљене у Беч непосредно из Баната, као што је јасно речено у једном извештају директора Битнера.[225] Ово излази и из већ наведеног акта дра Калбрунера, у коме се штавише помиње и име спроводиоца пљачке СС-оберштурмбанфирера Карасека. Да је сам превоз архива био компликован и дуг, види се из истога акта: за материјал донет у Беч из Великог Бечкерека др Калбрунер изречно констатује да је „од свог транспортовања из Великог Бечкерека, па док није стигао на место садашњег смештаја, био бар десет пута утоварен у вагоне, из њих истоварен, раскомадано претоварен, једном речи измешан као добро измешан шпил карата".[226] По овом опису судећи, архивски материјал покупљен по Банату као „драгоцен за Немство" (wertvoll für das Deutschtum) није допреман у Беч у сандуцима, већ без икаквог претходног паковања, онако како је био дохватан са рафова и полица југословенских архивских установа и државних надлештава у Војводини и трпан на камионе, често у раздрешеним фасцикулама, убациван из камиона у товарне железничке вагоне, као што се убацује угаљ или шећерна репа.

Па ипак, на лицу места одакле се вршило отпремање материјала, посао се изводио као важан државни посао, са свима мерама предострожности. Према извештајима које су југословенске власти прикупиле после ослобођења државне територије од непријатеља, а који са разних страна Баната гласе готово истоветно, архивску грађу Немци су односили тајно, тако да су Срби службеници дотичних надлештава (уколико их је уопште остало било у служби) били уклањани одатле у време одношења архива; штавише, ради боље сигурности, тај се посао обављао после полицијског часа, углавном ноћу или у раним јутарњим часовима. У своме раду пљачкаши су били веома опрезни, а нарочито неповерљиви према Србима; осим званичних органа они су се служили једино припадницима фолксдојчерских организација.[227]

Вео тајанствености којим је покривано извођење целога посла, као и журба у којој је овај вршен, нису долазили само из бојазни да би банатски Срби могли ометати даљу пљачку каквим противмерама: прикривањем важнијег архивског материјала стварањем намерног нереда, па и евентуалним уништавањем. Један од јачих разлога поменуте тајанствености и журбе био је тај што су се у међувремену између „држава наследница Југославије" били почели водити преговори о закључењу једне конвенције о подели југословенских архива: мишљење нацистичких архивских стручњака у Берлину, а овога пута и у Бечу, било је да се, хитним грабљењем свега што се може ограбити, архиве Немачког Рајха (првенствено Рајхсархив—Беч) начине срећним поседником не само оног архивског материјала који је био оцењен да је од неоспорног интереса по „Немство", већ и оног

материјала на који би могле полагати некаква права и друге савезничке земље: на првом месту Мађарска и „Независна Држава Хрватска".[228]

В. — Даља пљачка из Петроварадина

Одношење архива Банатског граничарског пука бр. 12 и Шајкашког батаљона, које је почетком маја 1941. пуковник Хедл отпремио из Петроварадина Војном архиву у Беч, не представља једини губитак који је војвођанска Државна архива претрпела од непријатеља. Између маја 1941. и децембра 1943. године из Петроварадина су одвучени у Беч и други архивски фондови, обимом исто тако знатни, и исто тако од вредности за историју Војводине и војвођанских Срба као што су биле и ове две архиве. Према подацима управе Војвођанске архиве у Новом Саду, у поменутом времену, осим горепоменутих граничарских архива, однет је из Петроварадина у Беч још и следећи материјал:

1) матице рођених, венчаних и умрлих свих вероисповести свију општина Бачке и Баната од почетка XVIII века до године 1895;

2) архиве главног српског народног одбора у Сремским Карловцима из времена Мађарске буне (1848—1849);

3) део архиве бачке жупаније (Сомбор) од 1713. до 1848.

Укупна количина горњег материјала, у коју су урачунате и поменуте две граничарске архиве, износила је 7 вагона. Из извештаја прибраних од стране управе Војвођанске архиве, произлази да је први део пљачке био отпремљен бечком Војном архиву, док је други део био упућен у бечки Хофкамерархив.[229]

Истина је да у овом другом случају ми не располажемо никаквим веродостојним подацима о датуму (или датумима) кад је пљачка извршена, о околностима под којима је она изведена, као ни о личностима које су у њој узеле учешћа. Све те подробности, које су у затајеним актима бечког Рајхсархива свакако биле довољно јасно изложене, овога пута су од нас из разумљивих разлога брижљиво прикриване. Па ипак, и у недостатку изречних обавештења, ми се не налазимо у пуном незнању ствари. Поред основне чињенице да је управа Војвођанске архиве утврдила сам чин пљачке, идентификовала нестали материјал, установила његов износ и означила место опредељења одвучених предмета, ми располажемо довољно поузданим подацима аустријског порекла који потврђују да је овај други део пљачке одвучене из Петроварадина био доиста достављен оном истом Хофкамерархиву у чијим се архивским магацинима налазио и богати плен из Баната, допремљен старањем Немачке народносне централе од прилике у исто време, највероватније узајамно са пошиљкама из Петроварадина.

Природно је поставити на овом месту питање: да ли су, и којим путевима, СС-Команда за спасавање или друга каква немачка организација, радећи за рачун Народносне централе у Берлину, или можда какви непосредни изасланици бечког Рајхсархива, доиста били у стању да из Петроварадина, са територије савезничке, тобож суверене,

„Независне Државе Хрватске" заплене и неометано отправе у Рајх не само тако опсегом велике архиве као што су биле напред побројане, већ какву било пошиљку архивског материјала уопште. Видели смо да је то било могуће у случају пуковника Хедла и његовог сарадника Рудолфа Шмита, који су већ маја 1941. успели да изврше један такав подвиг, неометани у свом послу од усташких власти. Поврх тога, ми имамо и изречно аустријско сведочанство да овај случај пљачке са усташке територије није био изузетан. По исказу др Шванкеа, и Петроварадинска и Карловачка архива, од самог почетка рата, постале су биле „немачки експлоатациони објекти" (deutsche Ausbeutungsobjekte); из њих су „многа акта била одвучена од Ајнзаца Розенберг, Војних архива и Немачке народносне централе".[230] Пуковник Хедл свакако да није могао деловати у Петроварадину истовремено као представник све ове три организације, нити би његова подузетна акција, у случају да је била усамљена и да није имала продужења од организације Розенберг и од Немачке народносне централе, давала права другу Шванкеу да Петроварадинску архиву назове „немачким експлоатационим објектом".

Али и поред овога сведочанства референта за „архивску заштиту" при немачком Управном штабу у Београду, ми имамо и других доказа да пуковник Хедл није остао без следбеника. Хедлова пошиљка садржавала је архивски материјал одређене врсте: она се састојала искључиво од двеју војничких архива. Она је била испослата на једну одређену адресу у Бечу, у бивши аустријски Ратни архив. Међутим, чињеница је да се из Петроварадинске архиве неким начином нашло у Бечу и материјала друге врсте, у другом једном одељењу бечког Рајхсархива, у Хофкамерархиву, који има своју одвојену управу и своју посебну зграду, у другом крају Беча. Тај материјал није ни у ком случају могао доћи са територије под немачком окупацијом, из Баната, већ искључиво из Петроварадина, са територије такозване Независне Државе Хрватске. За разлику од архива у Банату, које су садржавале једино материјал настао на банатском терену, и то уколико није био раније пренет у Петроварадин, Државна архива за Војводину садржавала је још и многобројне архиве из Бачке и из Барање, којима је такође било место у средишној архивској установи Војводине. Баш таквога материјала, пореклом из Бачке и из Барање, који је могао бити донет само из Петроварадина а никако из Баната, налазило се у бечком Рајхсархиву у знатним количинама већ у другој половини 1943. године, као што се то јасно види из деловодних протокола тога архива. Под бројем 2557 од 1. октобра 1943. заведен је један акт канцеларије Рајхсархива чија је садржина била: „Дупликати парохијалних матичних књига из Бачке и Баната у бечком Рајхсархиву".[231] У рубрици развода убележено је да је акт стављен у архиву. О истом предмету заведена су 1944. године још четири акта (бројеви: 99, 3040, 3278 и 3346; последњи је од 30. октобра 1944); по заводима се види да је реч увек била о сређивању (Ordnung) црквених књига из Бачке и Баната, из чега се може закључити да је број тих књига био нарочито велики кад се питање њихова сређивања имало посебно решавати, и то кроз тако дуго време. Уосталом, врло јасан помен о преносу извесног неспецификованог архивског матери-

јала из Петроварадина у Беч датира још од 7. јуна 1943, када је у наведени протокол убележен под бројем 1540 акт Немачке народносне централе следећег садржаја: „Део (?) архива — Петроварадин; транспорт за Беч".[232] Али најубедљивији доказ да је из Петроварадина, осим поменутих граничарских архива, у Беч био довучен и други архивски материјал налази се у чињеници да је 31. октобра 1947. аустријски Државни архив, приликом извршења реституције једног малог дела архива донетих из Баната, предао Реституционој делегацији ФНРЈ у Бечу и извесне архивске јединице које очигледно нису биле пореклом са тога подручја него из Петроварадина. Већ из самога списка који је том приликом састављен и дат у прилогу записника о примопредаји као његов саставни део, види се да су све оне потицале из појединих места која не леже у Банату него у Бачкој и у Барањи (Апатин, Батина, Бачка Паланка, Бачка Топола, Дарда, Жабаљ, Кула, Нови Сад, Оџаци, Сента, Сомбор, Стари Бечеј, Суботица, Тител). По себи се разуме да те архиве нису биле пренете у Беч непосредно из својих места постанка; та места, уосталом, нису се ни налазила на територији запоседнутој од немачке оружане силе, већ на територији запоседнутој од Мађара. Стварно, оне су припадале Државној архиви за Војводину, која их је после свога оснивања 1926. године постепено била прикупила у Петроварадин. У времену које тек има да се утврди и под околностима које су нам за сада познате само делимично, оне су и одвучене из Петроварадина у бечки Рајхсархив.

Г. — Делатност др Валтера Голдингера

Осим поменутих имена пуковника Хедла и Рудолфа Шмита, за Петроварадинску архиву везано је још једно окупаторско име, такође већ наведено на једном претходном месту. То је име др Валтера Голдингера, данас државног архивара друге класе аустријског Државног архива, на раду у Архивској канцеларији (Archivamt) те установе, а истовремено и у Одељењу 2: Општем управном архиву (Allgemeines Verwaltungsarchiv).[233]

Др Голдингер је предратни службеник аустријског Државног архива, један од ученика и штићеника професора Битнера. Окретнији и опрезнији од свога друга Шванкеа, он се у каријери знао снаћи боље од њега; не излажући одвећ видно своју припадност нацизму, успео је да се не компромитује онако јавно као Шванке и да сачува место у Државном архиву приликом такозваног чишћења нациста из државног апарата јуна 1945; штавише, умео је да брзо постигне једно за другим два унапређења у служби.

За време рата, као војни обвезник, др Голдингер је био на неодређеним дужностима санитетског каплара које су биле увек спојене са неком мисијом архиварске природе. Срећнији него четири остала друга из исте класе (Weirich, Morré, Göhler и Landauer) које је рат покосио, он је био користан Отаџбини и на безопасним положајима; уживајући нарочиту благонаклоност свога професора и директора, који се родитељски старао да му пронађе и својим ауторитетом извојује погодну заветрину, др Голдингер је остао у додиру са својом мирнодобном струком и у доба ратних грозота.[234]

На жалост, ми за сада немамо много података из прве руке о архивистичкој делатности дра Голдингера у том ратном времену. Да је она била врло жива, и да се тицала југословенских архива, види се из деловодних протокола бечког Рајхсархива између јуна 1942. и новембра 1943; у њима се његово име сусреће на много места, увек у вези са петроварадинском Државном архивом, а унеколико и са Градском архивом у Земуну. Кроз кратке протоколске заводе дају се назрети извесне чињенице, али ближих подробности о његовом раду у тим архивама могло би се наћи тек у одговарајућим службеним актима. Међутим, у регистратури дирекције бечког Рајхсархива тих аката данас више нема; сва су она извучена са својих места и ми се имамо задовољити нагађањем њихове садржине из она два или три кратка реда уписана местимично у протокол. Лако је протумачити то уклањање аката кад се има у виду да је др Голдингер, по сили свога данашњег положаја, био у могућности да одстрани из текуће архиве свога надлештва сва документа која се тичу његове личности и његова рада у току рата. Колико су та акта садржавала података неподесних по њега особено, а нарочито по установу чији је он и данас службеник, остаје да се у целости извиди кад она буду откривена.

Оно што др Голдингер ни у ком случају није могао да склони на страну, осим многобројних завода свога имена унетих у деловоднике Рајхсархива за дотично раздобље (из којих се донекле види колико је тих аката затајено), то су повремена узгредна помињања његове личности у актима који се иначе односе на друге предмете, а до чијих смо преписа или репродукција ипак успели доћи. Из тих фрагментарних и сумарних помена, као и из још сумарнијих протоколских завода, појединачно проучених и узајамно суочених, дошло се до једног низа чињеница које по природи ствари свакако да нису довољно повезане између себе, нити довољно закључног карактера као целина, али које су, понаособ узете, у сваком случају достојне да буду забележене у историјату мучеништва југословенских архива Војводине.

У актима бечког Рајхсархива који се односе на пљачку материјала из Југославије (предметна ознака: „Jugosl."), име дра Валтера Голдингера први пут се налази наведено у записнику већ поменуте конференције коју је Комесар за „архивску заштиту" др Ципфел одржао у Бечу 12. јуна 1942. са директором Рајхсархива и другим бечким стручњацима. Између осталих тачака дневног реда, на том састанку расправљано је и питање Петроварадинске архиве; истакнуто је било да је она „пломбирана и неприступна" (plombiert und unzugänglich), што је имало да значи у будуће заштићена од развлачења о коме је било речи у ранијим немачким извештајима. Ради њене јаче безбедности, др Битнер је предложио своме берлинском шефу да у Петроварадин испошље његовог службеника дра Голдингера, али у записник није унето да је предлог потекао од његове стране, иако се то иначе јасно види из једног доцнијег акта дра Ципфела. У записнику се само констатује да генерални директор др Ципфел „намерава преместити на Југоисток архивског асесора дра Голдингера, који сада као војник служи у војсци, и дати му

да среди и попише архиву", а на крају се додаје да ће „по завршетку ових радова немачка Архивска управа, у даном случају, истаћи своје захтеве".[235] Уз ове редове стављена је забелешка намењена архивском службенику Тролу (који је свакако имао да буде референт по овом предмету): „Нови Сад припада Ваздухопловној Гаукоманди XVII."

Др Ципфел је одржао обећање дато пријатељу Битнеру и неколико дана по свом повратку у Берлин, 24. јуна, упутио му акт који се односи на одашиљање Голдингера у Хрватску.[236] Ствар ипак није била дефинитивно свршена, пошто се питање Голдингерова одласка у Петроварадин расправљало још у три даља акта (од 4. јула, 13. и 22. августа).[237] Да до коначног решења није било дошло ни после пуна два месеца рада на том постављењу види се из писма које је др Ципфел упутио 18. августа 1942. командујућем генералу и заповеднику у Србији, извештавајући га између осталога да „његов покушај (преко немачког војног пуномоћника у Загребу генераллајтнанта фон Глеза-Хорстенау) да се архивски асесор др Голдингер откомандује у Петроварадин, до сада није успео".[238] Др Ципфел је стално истицао потребу Голдингерова постављења, што се види и из извештаја који је упутио 20. новембра своме шефу Рајхсминистру унутрашњих послова, у коме напомиње да му је Голдингера као најподеснијег кандидата за Хрватску предложио професор др Битнер; обавештавајући министра о корацима који су предузимани у Загребу преко генерала Глеза да се Голдингер откомандује у Хрватску у својству војника ваздухопловства („in seiner Eigenschaft als Soldat der Luftwaffe nach Kroatien abkommandieren zu lassen"), др Ципфел је у исто време додао да је др Голдингер „премештен на аеродром у Земуну".[239] Четири дана раније, др Битнер је већ био обавештен о том постављењу, са извештајем да је другу Голдингеру стављено у дужност и старање (Betrauung) о Карловачкој архиви.[240]

И Земун и Сремски Карловци лежали су на територији усташке „државе", али је пре рата (као и данас) Земун чинио једно градско подручје са Београдом, од кога је растављен реком Савом и њеним ушћем у Дунав. Београдски аеродром налази се у Земуну; за време рата, иако на усташкој територији, он није био под усташком већ под немачком командом. За немачко ваздухопловство он је био доста важна база, али санитетски каплар Голдингер није имао у њој много војничког посла. Земун има богатих старих архива које су од значаја за историју Београда и Србије, пошто је то место све до 1918. године представљало истакнуту пограничну тачку Аустро-Угарске према Србији. Један део земунске Градске архиве пренет је 1940. године у београдску Градску архиву, али је у Земуну било остало мноштво материјала који би већ по себи давао довољно запослења другу Голдингеру. Међутим, као што се види из наведеног акта о његовом премештају, њему је било стављено у дужност да води бригу и о Митрополитској архиви у Сремским Карловцима; ипак, главни његов посао имало је бити „старање" о архиви у Петроварадину, који је удаљен од Земуна 66 километара.

На своју нову дужност др Голдингер је ступио почетком децембра 1942. и провео на њој непуну годину дана.[241] Радећи у наврatима, он је један део тога времена употребио на послове око земун-

ских архива, док је други део посветио архиви у Петроварадину; генерал Глез успео је био да у Загребу изнуди потребан пристанак за његов „рад" и у том месту.[242] Да је његова делатност у Петроварадинској архиви сматрана важнијим задатком његове мисије, види се из тога што му је већ 5. фебруара 1943. тражен извештај о њеном стању;[243] он је тај извештај и послао 20. фебруара, заједно са извештајем о земунској архиви.[244] Колико се може разабрати из протоколских завода бечког Рајхсархива, његови реферати чине предмет и других аката: од 30. априла, 29. и 31. маја, 9. јула и 12. августа;[245] 16. септембра заведен је његов „Преглед архивских предмета у Петроварадину".[246] Овај последњи он је могао лично поднети дру Битнеру приликом свога доласка у Беч крајем августа 1943, као што је свакако и један примерак истога лично предао тих дана и директору Калбруне-ру; као и сви они ранији, тај његов елаборат нама је остао непознат.

Из Беча, др Голдингер је отпутовао у Берлин, где се налазио средином октобра.[247] Ово његово путовање стајало је у вези са питањем даље судбине „банатских архива", али и са питањем личног његовог даљег боравка у Земуну и Петроварадину. Из разлога који су нам остали непознати, др Голдингер је морао бити уклоњен из своје команде. Оба његова заштитника, и комесар Ципфел и директор Битнер, узалуд су предузимали кораке да се он упути у какву сличну пријатну мисију, у неку другу југословенску архиву. По капитулацији Италије, др Ципфел, шта више, домислио се био (очигледно на предлог самога кандидата) да би било корисно преместити га у Дубровник, или уопште у Далмацију, где би му се, „помоћу генерала фон Глез-Хорстенау", нашло место у каквој немачкој ваздухопловној јединици; у Далмацији, „као до сада у Срему", он би могао да се „уз службени посао бави и задацима архивске заштите".[248] Од целе те комбинације није испало ништа; 20. новембра 1943. др Голдингер је откомандован у Бугарску.[249] Да му се нова дужност није много свиђала види се по томе што је још одмах почео запомагати дру Битнеру да буде враћен у Земун. У свом отимању за једно боље место он је донекле и успео; већ почетком децембра докопао се Београда, где се задржао два или три месеца; ту је био запослен на „архивској заштити" уз нестручњака дра Целтнера („библиотекара, а не архивара"), против кога је интригирао са енергијом.[250] Његова велика амбиција била је да истисне дра Целтнера и заузме његов положај, при чему је уживао подршку својих заштитника Битнера и Ципфела, али не и симпатије „оне господе" у Управном штабу у Београду, која су у њему гледала ратног забушанта у лову за згодно склониште. У вези с тим, направљен је чак био између Битнера и Ципфела и план да се у Далмацију упути сам Целтнер, како би се његово место у Београду упразнило. План су (без неке нарочите намере) покварили југословенски партизани, стварањем „актуалне ситуације и лоших саобраћајних прилика" у Босни и Далмацији. Због тих околности, према меродавном мишљењу шефа немачке Војне управе у Београду Бенера (Bönner), било је „практички немогуће упутити дра Целтнера из Београда за Далмацију".[251]

Од марта 1944. губи се сваки траг даљим службеним кретањима и даљем архивистичком запослењу дра Голдингера.

Што се тиче његове делатности у Југославији 1942. и 1943. године, ми из поменутог разлога за сада не располажемо никаквим подацима који би показивали да је он за то време лично организовао какву већу пошиљку архивског материјала за Беч, из места у којима је боравио, као што немамо доказа ни да он то није чинио. Вероватно је да неких великих експедиција од његове стране није било, пошто је то био посао особених организација, Немачке народносне централе и других, које су свој пљачкашки задатак изводиле са већ истакнутом предузимљивошћу.

Све у свему, колико се засада може рећи, изгледа да бављење дра Валтера Голдингера у Југославији у току Другог светског рата није било нарочито опасне природе: он није владао српским језиком, чије би знање било неопходно за какав обимнији архивски подухват.[252] По својој прилици, његов рад био се свео на пописивање канцеларијских књига Петроварадинске архиве, што није био особито тежак задатак као и на писање поменутих извештаја, о чијој вредности не можемо судити пошто су нам остали непознати. Ипак, не треба искључити могућност да је др Голдингер, у измишљавању послова који би имали оправдати његов повлашћени боравак далеко од фронта, задао себи труда да „пребирањем" (Sichtung) Петроварадинске архиве издвоји известан број докумената које је могао разумети (оних који су били на немачком или латинском језику) и као интересантне примерке својих налаза испошље својим заштитницима у Рајх. Показало се већ на једном ранијем месту да је он такву једну пошиљку босанских аката упутио из Београда другу Битнеру 15. децембра 1942.

Да ли се др Голдингер, при опремању какве сличне пошиљке аката из Петроварадинске (а могућно и из Земунске) архиве, могао евентуално користити стручном сарадњом младога Јозефа Шрама, остаје да се утврди.

(Наставиће се.)

[187] Joseph Kallbrunner, *Deutschz Erschliessung des Südostens seit 1683.* Wien-Jena 1938, S. 40. — Писац ове брошуре је дугогодишњи директор бечког Хофкамерархива; његова улога у вези са пљачком „банатских архива" 1943. и 1944. године биће посебно изложена на једном даљем месту.

[188] Немачка администрација трајала је у западном Банату између година 1716. и 1779, затим од 1849. до 1866, док је у јужном делу, на територији Војне границе, остала до 1873. После тога, Војводина је подељена на мађарске жупаније и мађарски језик постао језик државне администрације, до 1918. године. По окупацији од 1941, у оном делу Баната који је припадао „Србији", Немци су били поново увели немачки као службени језик.

[189] „... dieses wertvolle Archiv für das Deutschtum". (Извештај дра Шванкеа директору Битнеру од 24. фебруара 1942; бечки Рајхсархив бр. 485/1942.)

[190] „... das ehemalige Neusatzer Archiv, das für die Volksgruppe von Syrmien, Batschka und Banat von ungeheuerer Wichtigkeit ist". (Писмо дра Шванкеа вођи немачке народносне групе у Хрватској од 22. јануара 1942; препис у бечком Рајхсархиву под бројем 381 од 12. фебруара 1942.)

[191] „Man könnte Neusatz mit gewissem Recht als *das* Archiv der deutschen Volksgruppe im Südosten ansprechen". (Извештај дра Шванкеа од 1. фебруара 1942, заведен у бечком Рајхсархиву под горњим бројем и датумом.)

[192] „Aus all dem können wir die Folgerung ziehen, dass dieses Material historisch wertvoll, politisch aktuell und somit für das Deutschtum von Wichtigkeit ist". (Извештај Јозефа Шрама о

банатским архивама допремљеним у Беч. — Хофкамерархив, бр. 625 од 11. маја 1943.)

[193] Бечки Рајхсархив, бр. 183 од 23. јануара 1942.

[194] Извештај о стању архива и организацији архивске службе на територији Аутономне Покрајине Војводине (Војвођанска архива, бр. 107 од 25. августа 1947).

[195] Извештај дра Димитрија Кириловића, од 27. априла 1949.

[196] Земун и источни Срем предати су од Немаца под искључиву управу „Независне Државе Хрватске" 25. септембра 1941.

[197] Видети III Део, главу 2, а такође и предговор овом раду.

[198] Међу реституисаним архивама достављеним из Беча у Београд пронађена су два концепта аката који потичу из регистратуре Хофкамерархива и дају текстове извештаја упућених дирекцији бечког Рајхсархива 11. маја и 4. септембра 1943. по предмету „банатских архива" (бр. 625 и бр. 1019). Подаци који се у њима налазе употребљени су при изради ове књиге.

[199] Извештај бившег архивског чиновника новосадске Државне архиве, фолксдојчера Рудолфа Шмита, референту за архивску заштиту при немачком Управном штабу у Београду дру Шванкеу, од 28. фебруара 1942. (бечки Рајхсархив, бр. 1172 од 23. априла 1942).

[200] Писмо његове жене Берте Шмит управнику Војвођанске архиве, из Лемберка код Либереца (Чехословачка), од 17. децембра 1945.

[201] Извештај дра Шванкеа директору Битнеру од 16. јануара 1942. (бечки Рајхсархив бр. 183/1942).

[202] Маја 1942. др Шванке је алармирао Беч и Берлин да се између „Независне Државе Хрватске" и Мађарске воде преговори о подели Петроварадинске архиве. (Бечки Рајхсархив, бр. 1381 од 21. маја 1942.)

[203] Бечки Рајхсархив, бр. 1101, бр. 1208, бр. 1800 и бр. 1886 из године 1943.

[204] Наведено писмо његове жене Берте Шмит од 17. децембра 1945. — Посебан извештај.

[205] Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764—1873.* Pančevo 1925, S. 115.

[206] Felix Milleker, *Geschichte der Stadt Pančevo.* Pančevo 1925, S, 216.

[207] „Melde Beendigung der Arbeit im Raume Semlin. 10 Lastkraftwagen alte Grenzerakten bei Regenauer konzentriert". (Хедлов телеграфски извештај од 7 маја 1941; бечки Рајхсархив, бр. 1456 од 12. маја 1941.)

[208] „Inzwischen erschien am 30. 4. 41 bei mir der Beauftragte des Chefs der Heeresarchive, Generalstabsoberstleutnant R. v. Hödl und erkundigte sich über militärische Bestände des Archivs, besonders die der gewesenen Militärgrenze... Ich folgte ihm das Archiv des gew. Deutschbanater-Grenzinfanterieregiment Nr. 12 (Stabsort: Pančevo) und des gew. Tschaikistenbataillons (Stabsort: Titel) aus, welche Bestände dann bis zum 7. 5. 41 in 8 LKW abtransportiert wurden". (Извештај Рудолфа Шмита од 28. фебруара 1942, заведен у бечком Рајхсархиву 23. априла 1942. под бр. 1172.)

[209] Бечки Рајхсархив, бр. 1495 од 16. маја 1941.

[210] Извештај дра Шванкеа дру Битнеру од 1. фебруара 1942. (бечки Рајхсархив бр. 381/1942).

[211] Бечки Рајхсархив, бр. 403 од 19. фебруара 1944.

[212] Бечки Рајхсархив, бр. 252 од 29. јануара 1944.

[213] Битнер — Ципфелу (бечки Рајхсархив, бр. 3008 од 19. новембра 1942).

[214] Видети примедбу 198.

[215] Бечки Рајхсархив, бр. 1607 од 12. јуна 1942.

[216] „Gelegentlich unserer Besprechung in Wien am 12. Juni erwähnten Sie, dass das Temeschburger Archiv aus einem Orte des serbischen Banats (Beczkerek oder Werschetz) kürzlich nach Wien geschafft worden ist". (Бечки Рајхсархив, бр. 1833. од 11. јула 1942).

[217] Bericht über die Archivbestände im Theresianum. — Serbisch-orthodoxe Kirchenbehörde des Banats: Bistum Temeschburg. — Шрамов извештај и списак спровео је др Калбрунер дирекцији Рајхсархива — Беч актом бр. 625 од 11. маја 1943. Према изводима деловодног протокола те дирекције, овај акт заведен је у Рајхсархиву 13. маја под бројем 1307.

[218] Напред наведени извештај дра Калбрунера дирекцији Рајхсархива — Беч од 11. маја 1943.

[219] Акт Репарационе комисије при Влади ФНРЈ (Репарациони завод), бр. 17306 од 23. априла 1948. — Списак протокола и других архивских књига вршачке епархије израдио је Шрам истовремено кад и поменути списак протокола епархије темишварске; тај

списак (Serbisch-orthodoxes Bistum Werschetz) такође је приложен извештају дра Калбрунера од 11. маја 1943.

[220] Banater serbisch-orthodoxes Bistum. (Хофкамерархив, прилози броју 625/1943 и броју 1019/1943.)

[221] Gespanschaft Torontal (Sitz: Gross--Betschkerek: (a) Exhibitenprotokolle 1878—1916; (b) Indizes zu den Exhibitenprotokollen 1879—1913.

[222] Einzelne serbisch-orthodoxe Kirchengemeinden des Banats. (Прилог горњем акту.)

[223] Kgl. priv. Distrikt Gross-Kikinda: a) Distriktverwaltung; b) Einzelne Gemeinden des Distriktes. (Прилог горњем акту.) — Бечки Рајхсархив, бр. 98 од 11. јануара 1944.

[224] Serbisch-othodoxes Patriarchat in Karlowitz. — Кратке белешке о материјалу из ове архиве налазе се у обадва Шрамова списка. (Хофкамерархив, прилози актима бр. 625 и бр. 1019 из 1943.)

[225] Битнер—Ципфелу, бр. 677 од 9. априла 1943.

[226] „Nun sind aber diese Bestände seit ihrem Abtransport aus Gross-Betschkerek bis sie an den Ort der jetzigen Unterbringung kamen, wohl zehnmal ein- und auswagoniert, zerteilt umgeladen, kurz und gut wie ein gut gemischtes Spiel Karten vermengt worden". (Извештај дра Калбрунера дирекцији Рајхсархива — Беч од 11. маја 1943.)

[227] Извештај управника Војвођанске архиве дра Марка Малетина од 27. априла 1949.

[228] Ипак, до споразума о подели историјских архива (Archivgut) уопште није дошло; потписана је једино Конвенција о узајамном изручивању регистратура (2. септембра 1943). Од стране Немачког Рајха преговоре је водио пуномоћни министар Вилхелм Фабрициус; директор Рајхсархива — Беч др Битнер узео је у овом послу врло живог саветодавног учешћа, а пред сам крај био наименован за немачког пуномоћника за преговоре са „Независном Државом Хрватском". Његов ауторитет у берлинском Министарству спољних послова стајао је високо; под његовим утицајем преговори су се намерно развлачили у недоглед. Поред све жеље осталих „држава наследница" да се до Конвенције о подели „архивгута" што пре дође, надвладало је држање Немачког Рајха и она није закључена.

[229] Репарациона комисија при Влади ФНРЈ (Репарациони завод), бр. 17304 од 23. априла 1948.

[230] Извештај дра Шванкеа директору Битнеру од 1. фебруара 1942. (бечки Рајхсархив бр. 381/1942).

[231] „Zweitschriften von Pfarrmatriken aus Bačka u. Banat im Wr. Reichsarchiv".

[232] „Teilarchiv (?) Peterwardein; Transport nach Wien".

[233] Österreichischer Amtskalender für das Jahr 1949. Wien 1949. S. 7.

[234] Посебни извештај из аустријског извора.

[235] Бечки Рајхсархив, бр. 1607 од 12. јуна 1942.

[236] Протоколски завод бечког Рајхсархива бр. 1669/1942.

[237] Протоколски заводи бр. 1768, бр. 2103 и бр. 2165 из 1942. године.

[238] Препис у бечком Рајхсархиву, бр. 2164 од 22. августа 1942.

[239] Препис у бечком Рајхсархиву, бр. 3029 од 23. новембра 1942.

[240] Протоколски завод бр. 2977 од 16. новембра 1942.

[241] Протоколски заводи бр. 3151 од 3. децембра 1942. и бр. 3015 од 20. новембра 1943.

[242] Протоколски завод бр. 3078 од 27. новембра 1942.

[243] Протоколски завод бр. 361 од 5. фебруара 1943.

[244] Протоколски завод бр. 508. од 20. фебруара 1943.

[245] Протоколски заводи бр. 1216, бр. 1470, бр. 1480, бр. 1816, бр. 2101 из 1943. године.

[246] „Übersicht über die Bestände in Peterwardein". (Протоколски завод бр. 2410/1943.)

[247] Протоколски завод бр. 2753 од 21. октобра 1943.

[248] Ципфел — Битнеру, 9. новембра 1943 (бечки Рајхсархив бр. 2933 од 11. новембра 1943).

[249] Битнер — Ципфелу, 29. новембра 1943, под горњим бројем.

[250] Бечки Рајхсархив, бр. 3325 од 21. децембра 1942. — Целтнерове хартије.

[251] „Bei der derzeitigen Lage und den schlechten Verkehrsverhältnissen ist es aber nach Ansicht des Militärverwaltungschefs Bönner, der das Schreiben selbst gezeichnet hat, praktisch nicht möglich, Dr. Zeltner von Belgrad aus nach Dalmatien abzuordnen". (Наведени Ципфелов акт Битнеру од 9. новембра 1943.)

[252] „Ich kann zwar nicht diese Sprache, dafür wird einem sofort ein Dolmetsch zur Seite gestellt". (Голдингерово писмо Битнеру од 15. децембра 1942; бечки Рајхсархив бр. 3325/1942.)

СЕЋАЊА (II)

Теодора Петровић

4.

Чуди ме што нисам скоро ништа запамтила о својим првим данима у основној школи. Пошла сам у њу 1906. године и само као кроза сан се сећам дана када ме је отац одвео у школу и предао учитељици Марији Малушевић. Морала сам бити страховито преплашена, јер сам као дете у ванредним приликама увек таква била, но мислим да ме је страх овом приликом брзо напустио, због благог и скоро материнског опхођења учитељице Марије Малушевић према својим ђацима, буквараца, како су у оно доба називани ђаци првог разреда. Да одмах и то кажем: ђаци другог разреда називани су тада „псалтирци", а трећег „часловци", а како су називани ђаци четвртог разреда, нисам запамтила.

У згради те старе основне школе радиле су од краја XVIII века до 1912. Српска основна школа и Хрватска пучка школа. Српска школа била је аутономна, а хрватска државна. Првом су управљале аутономне власти, чије је средиште било у Карловцима, а другом Хрватска земаљска влада, односно жупанијска власт у Вуковару, као средишту тадање Сремске жупаније. Школски референти (ревизори, инспектори) нису били исти за обе школе, као ни програм наставе. За моје доба били су учитељи на Српској основној школи: Марија и Душан Малушевић, Милена Павловић, Јефта Бајин и Драгиња Букић. На Хрватској пучкој школи били су учитељи: Бранко Ролер, Златко Сонтаг, Љубица Финдрих, Љубица Фик и Мија Туркаљ, а нешто касније дошао је на ову школу за учитеља и Петар Голубовић.

За оне који нису желели да наставе школу постојала су још два продужна разреда, која су се у хрватској школи звала „опетовница". Постојала је и тзв. шегртска школа, у којој су предавали учитељи обе школе, а настава се одржавала увече у истој згради.

Ишло се у школу и пре и после подне (од 8—11 и од 14—16 сати). Четвртком није било наставе, а празновани су: недеља, заповедни празници и „Царев дан" (18. август).

Унутрашњи изглед старе школе био је врло скроман. Ходници и учионице били су увек само окречени, што је било бар хигијенски и доприносило да учионице буду светле и видне. Учионице првог

и другог разреда биле су највеће, јер је само у та два прва разреда била спроведена коедукација, па је број ученика био врло велик.

Не сећам се да је у учионицама висила на зиду царева слика, ако је и постојала, то је била обична, сасвим неупадљива литографија. Слика „Свети Сава благосиља децу" висила је на видноме месту, одмах иза катедре са столом за учитељицу. На другим зидовима висиле су тзв. штице са словенском ћирилском азбуком, мапа Аустроугарске и карте у боји са примерцима флоре и фауне.

Нису постојали никакви кабинети ни књижница. Постојала су само најпотребнија учила: глобус, лењири, циркл и понеки албум са сликама биља и животиња, а све се то чувало у једном једином орману у учионици. Није недостајао ни трсковац, па су понекад даване и „пацке", што је моја учитељица првог разреда врло ретко чинила.

Учитељица Марија Малушевић била је рођена за свој позив и уживала је признање и поштовање целог грађанства. Благог израза лица, тактична и према деци, конзеквентна у својим поступцима, успела је да сву децу себи придобије и да је ова драговољно слушају, без икаквих застрашивања и кажњавања. Држала је увек трсковац у руци, али га није употребљавала, осим онда кад „дара преврши меру", како се каже. Какве је школе завршила, није ми познато, као ни то колико јој је година било када сам ја код ње пошла у први разред. Сећам се само да је била потпуно седа, носила се увек врло скромно и ничим није побуђивала радозналост деце.

Какво је било знање Марије Малушевић онда нисам била способна да оценим, но данас мислим да нико од наших тадањих учитеља и учитељица није располагао неком нарочитом спремом. Знали су оно најнужније што им је било потребно да знају, но нисам никад приметила да је из њих креснула бар понекад варница духа, да су били у стању да поведу ђака за собом, да створе трајан утисак о себи, да би их њихови ђаци памтили кроз цео живот. Код Марије Малушевић осетила сам њену љубав према деци и бригу за њихово здравље на првоме месту. Увек је пазила како ђаци седе у клупама, да не криве кичму, да не кваре очи, да се не излажу промаји и назебу.

Марија Малушевић није била сретна у свом приватном животу (једна јој је ћерка рано умрла, оставивши за собом малог сина, друга јој је ћерка била болесна, итд), што смо ми, иако онако мали, ипак однекуд знали. Но, Марија Малушевић, и сама не особито здрава, своје приватне бриге остављала је пред вратима учионице и сва се посветила својим ђацима. Умрла је још док сам ја била у основној школи, и то, ако се добро сећам, не у Карловцима.

Моја учитељица другог разреда била је Милена Павловић. Била је тада већ „девојка у годинама", како се онда говорило, а што је донекле сметало и њој и њеним ђацима. Отац јој је некад имао у Карловцима дрварў, па је по томе породица звана: Дрвареви. У моје доба био је њен отац службеник Старатељства гимназијских фондова.

Павловићи су имали своју доста велику кућу у Доњем крају (данас Лењинова улица), врло старинску, можда једну од најстаријих

кућа у Карловцима. Ова и сад постоји, али не знам коме припада. Понекад сам у ту кућу као дете залазила, најчешће на позив своје учитељице, која је, за чудо, мени била наклоњена, чиме се није могло похвалити много њених ђака.

Милена Павловић је била страх и трепет за ђаке. Бојали су је се сви одреда, јер је пацке немилосрдно делила. Ипак нас је многом чему научила, а на првоме месту тачности и уредности. Полагала је много на леп, правилан и читак рукопис, и сама је тако писала. Осим тога, трудила се да нас научи певати, рецитовати и уредно и лепо радити женске ручне радове. Нисам била у стању да оценим какво и колико је било њено знање, но мислим да је било веће и поузданије од знања Марије Малушевић, само што је ова била бољи педагог и већи ђачки пријатељ од Милене Павловић. „Госпођица Милена", како смо је сви звали, била је јако кратковида, али је нерадо носила наочаре. Облачила се увек младалачки у одеће светле и шарене боје, што јој није одговарало, и руменила је образе више него што је било потребно, што су јој многи замерали.

Но, било како било, морам признати да је Милена Павловић ипак успела да пренесе на мене неке своје позитивне особине, а свакако и на неке друге своје ђаке. Она се није држала само школске читанке, већ је доносила у школу и неке друге књиге. Упознала нас је већ тада са песмама Змајевим и Војислављевим, а зналачки је умела да чита и да томе другог научи.

Мислим да је као учитељица најслабија била Драгиња Букић, код које сам учила трећи и четврти разред основне школе. Била је тада већ пред пензијом, и не знам зашто, увек је била суморна. Не могу рећи да сам је икад видела насмејану. Живела је у сопственој кући са ћерком свештеничком удовицом и три унуке, од којих су две касније такође биле учитељице. Можда је била заузета бригом и послом у кући и зато се није могла потпуно посветити школи. Као учитељица била је, да тако кажем, ни добра ни рђава. Не сећам се да сам ишта ново и корисно од ње научила. Имала је доста уске погледе и знање јој је било скучено. Изостајала је често из школе и чинило ми се тада да јој је школа већ досадила и да једва чека пензију. Не сећам се више да ли је већ за мога школовања у основној школи била пензионисана. Мислим да није дуго после тога живела.

Муж Марије Малушевић, Душан Малушевић, предавао је увек само мушкој деци и за моје доба је био управитељ школе. Какав је он био као учитељ, не знам тачно, а и лик сам му скоро већ заборавила. Знали смо да је био управитељ школе, али се никад у том својству није појављивао, или бар сасвим ретко и довољно да се заборави. Поред две, обе несретне кћери, имао је и сина Косту, који је у оно доба био већ студент, но не знам како је прошао у животу.

Говорило се у моје доба, а и касније, да је од свих Срба учитеља у Карловцима најдаровитији био Јефта Бајин, али је он, нажалост, ретко био трезан. Увек се помало заносио у ходу, био доста немарно одевен, на врх носа му је био цвикер, који је сваки час спадао. Не могу тачно да одредим колико му је било година, но мислим да је и он био пред пензионисањем. Чим је дошао у пензију, поставио је на обали Дунава доста пространо купатило, са

доста великим базеном и кабинама за купање и за свлачење. По томе се може закључити да је учитељ Бајин располагао извесним практичним смислом. Све док није знатно касније и Старатељство гимназије подигло своје купатило за ђаке, а и за другу публику, Бајиново купатило је извршило своју корисну улогу у Карловцима. Нестало је, као и оно друго, веће и модерније, одмах на почетку првог светског рата.

Кад данас размишљам о свом школовању, мислим да није било педагошки да малу децу у основним школама уче и васпитавају искључиво стари људи. Не знам како је то деловало на моје другарице и другове, но за себе поуздано могу рећи да је деловало негативно: оставило је на мени трага. Пре времена сам постала озбиљна и у себе повучена. Било је нечег суморног у основној школи онога времена. Смех се ретко чуо и ретко дозвољавао. Све је некако било укочено и настава је текла вербалистички. Сви одговори су се „декламовали", да тако кажем, јер су учитељи тако захтевали. Довољно је било напамет рећи све што си чуо, понекад од речи до речи, па постати добар ђак и бити уписан у „златну књигу", што је било највеће признање у основној школи, али је изазивало и суревњивост, што се понекад продуживало и у каснијем животу.

Ни о вредности и корисности саме наставе у основној школи коју сам ја завршила не би се имало много похвалног казати. „Азбука" се већ у првом разреду учила напамет, тако да ми и данас одзвања у ушима: аз, буки, вједи, глагол, добро . . . , иако је Аврам Мразовић већ сто година раније и пре Вука наговестио: „Наша ће се азбука прикратити и место аз, буки, вједи . . . биће а, б, в." Овако револуционарне реформе обично се споро проводе. Сви данас старији људи учили су још по старом. Тешко је било малој деци да „откантају" ова слова, а још много теже да читају црквенословенски текст и уче немачки језик од учитеља који га ни сами нису знали, тим пре што за ове предмете није било уџбеника, бар не таквих из којих се могло нешто научити. Жива реч је овде требала да буде пресуднија, али је она, нажалост, често изостала.

У првом разреду се пола године учило писати само оловком, прво штампана, а затим писана слова, на перо и мастило прелазило се постепено. Али је била обавезна и „таблица" и „писаљка", и уз таблицу и поквашен сунђер, или спужва, како су га Хрвати звали. Читати се учило најпре из прописа и то оно познато: ос, о, осо, сосо. Када се то савладало колико-толико, прелазило се на буквар. Знање о природи у првом разреду свело се углавном на познавање и опис домаћих животиња, што деци, особито сељачкој, није тешко падало. Теже је ишло са таблицом множења, иако се она и данас претежно учи механички. Од учења правописа мало је било користи. Много се полагало на лепо писање, али се мало у том успевало. Већина деце и данас, као и онда, нису у основној школи научили да лепо и правилно пишу, односно да пишу читљиво.

Једном речју: из основне школе мога доба није се износило ни најпотребније знање, што се потврдило на пријемним испитима за гимназије, док су ови постојали (ту мислим на негдашњу гимназију са осам разреда). Велика већина „кандидата" је само срицало, а

диктанда им се нису могла ни прочитати. Разуме се да је, срећом, било и таквих који су се одмах могли уписати и у неки старији разред, што се у прошлости понекад и дешавало. Али ту су била у питању или изричито даровита деца, или деца коју су родитељи на неки начин припремали за школу. Постојало је у Карловцима и забавиште за мога детињства, па смо две моје сестре и ја пре основне школе ишли и у забавиште. Оно се налазило у Доњем крају, испред Доње цркве, и та зграда још и данас постоји и није се ништа променила од оног доба. Забавиште је водила Милка Веселиновић, тада већ удовица средњих година. Не сећам се више како нас је и чему учила, али знам да је била ведра и весела и да је то нама деци годило. Када је отишла у пензију, Карловчани су јако жалили и говорили: оваку забавиљу никада више нећемо имати.

У забавиште нисмо ишли дуго моје сестре и ја. Не зато што су нам тамо прасици појели сламне шешире, већ што се појавио шарлах од којег смо се одмах разболели моја сестра Ксена и ја.

Шарлах и дифтерија биле су тада две главне дечје болести и пошто још није постојао Берингов серум и други специфични лекови, те болести су косиле децу у првим годинама живота. Биле су баук за родитеље. И моји су родитељи на тај начин изгубили шест својих малих кћери, које моја мати, онако нежна и осетљива, никад није могла да прежали.

Од шарлаха смо се Ксена и ја разболеле 1904. године. То сам добро запамтила, јер док сам лежала болесна, једно по подне вратио се отац неочекивано из канцеларије кући и још са врата, приметно узрујан, рекао нашој мами: „Мило, умро је Змај." Годину-две дана касније разумела сам очево узбуђење тога дана.

Тако је текло моје школовање у основној школи. Но овим није речено све што треба. Понекад се радо сетим и чињенице да смо као деца, као ђаци основне школе, врло често ишли у природу. Вероватно су наши учитељи били обавезни да то чине. Нису то били неки велики и далеки излети. Ишло се у најближу околину Карловаца, а најчешће у паркове у граду. Може неко упитати данас: какве паркове, кад их у Карловцима нема. Ако их данас нема, некад их је било. Овај данашњи, усред вароши, прилично је запуштен и нико се више не шета по њему. Понекад се само види по које дете, а иначе само се странци, путници који немају никог у Карловцима, ту одмарају и ручају оно што су собом понели. Стазе су запуштене, трава изгажена, клупе изломљене и више се нико за парк не брине. Нису власти томе криве, већ несавесност грађана. Покушано је у више махова да се парк обнови, али су надлежни дигли руке, јер би се дешавало као у народној песми о зидању Скадра: што би се дању уредило, ноћу би било опустошено.

Рекла сам на почетку да нисам „хвалилац протеклих времена". Тако ми нешто не допушта ни моја савест, ни тежња за истином. Зато баш, правде ради, морам рећи да су Карловци у мом детињству били много чистији и уреднији него данас. Паркови су уништени још за време старе Југославије и никад се више нису опоравили. И сама варош је била умивенија и уреднија. Парком се звао, осталом као и данас, парк пред негдашњим Семинаром и Стефанеумом,

односно, пред данашњом Месном канцеларијом и Центром за механизацију у пољопривреди. Пре првог светског рата тај је парк био уређен: стазе су редовно биле окресане и пошљунчене, трава брижљиво негована, рунделе пуне цвећа које се сваки дан заливало. За све се то старао изучен баштован, којег смо се ми деца бојали и избегавали га. Исте клупе годинама су стајале у парку. Истина, био је и онда обичај да се по њима црта и урезују имена. Сећам се једне клупе на којој је било урезано: „Јован Баво, син Миланов, унук Баба-Бавolице Кате". То је био познати карловачки паликућа. Ни честа хапшења, ни разне дуге казне, нису га спречавале да за новчану награду потпали нечију кућу, која је нешто раније била осигурана. Нису Карловци оскудевали таквим људима, као што ћемо касније видети, али о неком уништавању паркова, траве, цвећа и клупа у њима, није могло бити ни говора у оно време.

Нека дрвета у томе парку моји су стари познаници. И сада стоји једна дафина, једно „слатко дрво" и једна нарочита врста дуда, ниског и са посавијеним гранама.

У том смо се парку као школска деца играли и забављали на разне начине, јер до тог је парка било лако доћи. У том је парку постојао и бунар, али је вода у њему често пресушила. Испред тог парка налазила се широка алеја оивичена великим стаблима дивљег кестена, који и данас постоје, али не и велике и солидне клупе, на којима су се старији одмарали, а било их је дуж целе алеје. То је било наше царство, али још више тзв. Мали парк, који је већ врло давно престао постојати, а налазио се у продужењу правог парка, ближе железничкој прузи. Ту су нас наше учитељице још чешће водиле, јер то је, у ствари, била пуста пољана, ограђена живом оградом и као створена за игру. Ту се дизала наша неописива граја, да уши заглухну, ту смо били слободни и трчали смо по трави до миле воље, али је сунце жарко пекло, а нигде заклона, ни клупе за одмор. Учитељице би нас обично надзирале са неког скровитог места великог парка, али без страховања да ће нам се нешто непријатно догодити.

У овом, Малом парку, гостовали су у доба мога раног детињства циркуси, панораме, вртешке (ринглшпили), а нешто касније и путујући биоскопи под шатрама као и циркуси, са примитивним седиштима, као и позориште с луткама. Како нам се све то у оно доба чинило лепо и недостижно. Једва смо чекали да одрастемо, да би и нама све ово било приступно.

На Стражилово смо обично ишли са целом школом једанпут-двапут годишње. Обично о првом мају и последњег школског дана у тој години. Пут је за мале ђаке био доста дуг и напоран, а ишло се увек само пешице. Понекад би нас само, нас двоје-троје, повезао у својим таљигама неки сељак до самог Стражилова и нама се тада чинило да смо постигли нешто недостижно и осећали смо се „као римски император који у триумфу улази у Рим", или као Доситеј кад је крајем XVIII века на крову омнибуса улазио у своју Енглитеру. Како мале ствари децу задовољавају и одушевљавају, помислим сада увек, када се сетим таквих призора.

Најчешће је „школа" ишла на Доку, велику травну пољану, довољно пространу и за пашу коња и крава и за дечју игру. Када се мој син, после осам година живота у Енглеској, вратио кући, упитала сам га шта је на њега у тој земљи начинило највећи утисак. Он ми је одговорио да су то била изванредно зелена и непрегледна травна поља и љубав Енглеза према трави коју сами негују у својим баштама пред кућом. Они, како рече мој син, презиру онога који запусти траву пред својом кућом и сматрају га некултурним човеком. Ето, таква, „енглеска трава", интензивно зелене боје, простирала се на нашој Доки за мог детињства. По ивицама травњака расло је лети иванъско цвеће и новчићи, од којих смо правили венце и искићени њима враћали се раздрагани кући.

На Доку се ишло Горњим крајем, према Горњој градској капији. Прелазило се преко моста, који је водио на негдашњу „Шоберову пивару". То је она Пивара коју помиње Богобој Атанацковић у свом роману *Два идола*. У њој се води онај значајан дијалог на почетку тог романа. Та зграда више не постоји и верујем да данашњи Карловчани за њу и не знају.

Са места где се налазила Пивара пуца видик на све стране. Вреди се и данас на том месту задржати и огледати унаоколо. Може се сагледати цела панорама Карловаца, као још само на два-три друга места у граду.

Дока данас није више пашњак, нити служи као излетиште. Парцелисана је и једним делом изграђена, а другим засађена виноградима. Не знам да ли још постоји чесма у њеној удолици и да ли се још могу препознати шанчеви из 1848. године.

Покушала сам пре неколико година да колима допрем до Доке и обновим своја сећања, али ми то није успело, стари путеви су се затрли, а нове не познајем. На негдашњем путу за Буковац у који се ишло једним брежуљком преко Доке, уз климаву дрвену ограду, налази се данас низ бесправно сграђених ниских кућица, које се виде чак са пута који води са железничке станице у варош. Ове, бар издалека, делују живописно и могу послужити као изузетно леп сликарски мотив. „Све тече, све титра, по закону некога ритма". Та Назорова филозофска поставка и овде је добила потврду. Беше му некад онако, сад је овако. Промена је неминовна и нико је не може зауставити. И ми сами нисмо више оно што смо некад били.

5.

У време о коме сам досад говорила, у првој деценији XX века, у јавном животу Карловаца није било много промена. Поменућу само неке од њих.

Није ми било ни пуних шест година када је у Карловцима основан први Српски соко, односно: Соколска жупа фрушкогорска. Основао ју је познати лекар и културни радник у Карловцима, др Лаза Поповић, уз помоћ чешких пионира соколства и по њихову узору. Сва омладина карловачка: ђаци основне школе, гимназије и богословије, известан број сељачке, трговачке и занатлијске омладине

одмах су се учланили у Соко. У првим деценијама свога опстанка Соко је био искључиво гимнастичко друштво, није се бавио локалном политиком и у њему није било ни трунке шовинизма и ускогрудости. Био је у пуном смислу речи југословенски оријентисан, а негињао је и општесловенском споразумевању и одржавао је тесну везу са чешким и словачким, а такође и са бугарским соколским друштвом. Носио је додуше назив Српски соко, али су у њега били учлањени и многи напредни Хрвати, међу којима је био већ поменути учитељ Пучке школе у Карловцима, Златко Сонтаг. Он је био и функционер у управи Сокола у Карловцима, а био је и вежбач, јер су се тада и људи средњих година почели бавити гимнастиком и свом душом су прионули уз идеју соколства.

Улога карловачког Сокола била је увек у свему позитивна. Напредан и широкогруд, патријарх Георгије Бранковић одмах је схватио у чему је значај соколства, па је карловачком друштву Српски соко поклонио велику зграду у Доњем крају са огромним двориштем, да би се у том дворишту назидао соколски дом. То је било имање некада врло познатог карловачког грађанина Стевана Ристића. Немајући довољно средстава за тако крупан подухват, Соко се у тај мах задовољио нечим много скромнијим (зграда Ристићева са двориштем дошла је касније у власништво породице Живановић). Закупио је за свој дом и читаоницу, малу зграду на углу данашње Стражиловачке улице. Та зграда и данас постоји, само донекле измењена. Не сећам се добро, али мислим да на фасади те куће, окренутој Лењиновој улици, некад није било врата. Ми смо бар увек у Дом улазили кроз капију са леве стране куће, из Стражиловачке улице. Две собе су у тој згради служиле као читаонице. На дугачким столовима, који су заузимали цео простор тих соба, налазили су се многобројни часописи, књиге, брошуре, часописи са илустрацијама, који су се односили на физичку културу и код нас и у другим државама. Та Соколска читаоница била је цео дан отворена за своје чланове и госте. И ми, тадања карловачка деца, кроз рад у Соколу и кроз његову читаоницу ступили смо, ако се тако може рећи, у јаван живот Карловаца.

Морам поменути да су Соколу пришли и сви чланови породице Шуваковић у Карловцима: Стева и Паја, тада још богослови, као и њихове сестре, Софија и Анђа. Сви четворо су били соколски прегњаци и увек спремни у сваком погледу жртвовати се за соколску идеју. Они су учили вежбама многе и многе младе генерације Сокола и тим донекле пореметили ток свог сопственог живота, жртвујући се за соколску идеологију. И многи други тадањи карловачки богослови пришли су соколству, што неким клерикалним круговима, који нису разумели, па зато нису ни прихватили соколску идеологију, није било по вољи. Међутим, баш та идеологија утицала је на богослове у позитивном смислу. Стекли су критички поглед на свет и заузели оштар став према клерикализму и шовинизму, који су са соколством били неспојиви.

Запамтила сам неке од тих богослова, неке по имену и презимену, а неке само по презимену. То су били: Стеван Санадер, Сима Гајић и Тима Рајић, а затим још и Купусаревић, Родић и Рунић. Ти-

ма Рајић је уједно и историчар соколства, а Стева Шуваковић, доцније парох у Земуну, пришао је ослободилачком покрету и његова је кћи и погинула у народноослободилачкој борби.

Душа Сокола у Карловцима био је др Лаза Поповић. Не нагињем томе да величам некога који то не заслужује, нити волим идолопоклонство, али овде морам рећи да се такав човек, какав је био др Лаза (сви су га овде звали само по имену), није све досад у Карловцима, ни далеко изван њих, поново родио. Био је популаран и омладина га је безгранично обожавала. После сваке јавне соколске вежбе у Карловцима, на рукама га је носила у варош, непрекидно скандирајући: „Живео нам староста, староста, староста . . .", јер је др Лаза дуг низ година био и старешина карловачког Сокола.

Кроз Карловце се годинама орила химна Прве соколске жупе фрушкогорске, коју овде наводим, јер је многи не знају:

Малена је Фрушка гора,
Ал' је дика роду свом.
Виje с' српска тробојница
На калпаку соколском.
Ма био тежак, далек пут,
То Соколи не жале труд.
Напред са снагом соколском
За мили род и дом.

Не знам више ко је био творац ове не нарочито успеле химне за коју би се можда могло тврдити да одише чисто српским духом, што није никако била ни намера њена творца, ни намера Сокола, нити ју је ико тада као такву схватио. Уосталом, познато ми је да се др Лаза био обратио свом имењаку, Лази Костићу, приликом оснивања Српског сокола, да за ово друштво, као познати поклоник физичке културе, испева химну. У писму којим је Лаза Костић одговорио Лази Поповићу, између осталог, писало је: „Нажалост, ви ми се касно обраћате, јер ја више нисам способан да испевам химну за вас, јер више нисам *соко*, већ стара очерупана *орлушина*." То му се само тако тренутно учинило, још како ће се способан показати стварајући више година касније своју „лабудову песму" *Santa Maria . . .*

Др Лаза је скупо платио своје одушевљење за соколство: био је један од првих Срба Карловчана затворених за време срамног Велеиздајничког процеса. Овде ће о њему бити више говора када се будем дотакла питања међусобног односа Срба и Хрвата у Карловцима у овом и каснијим раздобљима, о чему неминовно морам одвојено говорити, да би се стекла јасна слика тих односа.

Од оних који су живели у Карловцима у доба о коме говорим никако не могу ћутке прећи и не поменути патријарха Георгија Бранковића. Он је за саме Карловце учинио више него икад ико други. Иако родом Бачванин, осећао се Карловчанином: све велике зграде у Карловцима, осим зграде магистрата, изграђене су његовим заузимањем, а две од ових он је сам подигао и на њима је све до другог светског рата стајало написано: „Георгије Бранковић српском народу". Усташе су те натписе збрисали и тако је остало до данас. Ниједна улица у Карловцима не носи његово име, а ни име митро-

полита Стратимировића, иако су баш њих двојица највише учинили за Карловце. Карактеристично је да у Београду постоји улица митрополита Стратимировића, свакако због његова ангажовања у Карађорђеву устанку.

Но, да се вратимо патријарху Бранковићу. Познато је да је њега радикална странка оптужила за дефраудацију неког народног новца. Дошло је и до дуготрајне парнице у којој је патријарха бранио мој брат Браца, који је, иако на почетку своје каријере, успео да одбрани Бранковића. О том се много писало и причало у оно доба. Много година касније, по завршетку првог светског рата, када је за патријарха изабран Димитрије Павловић, он је једном приликом упитао мога брата да ли је ток парнице и одлука суда да се патријарх Бранковић ослободи сваке кривице негде објављена. Када му је мој брат одговорио да није, патријарх Димитрије се згрануо и рекао: „Сматрам то великом неправдом и крајњом небригом. Шта би католици учинили у сличном случају? Ако се не нађе нико да то објави, ја ћу то учинити, да сперем љагу бар са овог Бранковића."

Патријарх Бранковић је био импозантна појава: висок, корпулентан, са негованом, потпуно белом косом и брадом, увек одевен у црвену мантију од моаре свиле, са белом панакамилавком на глави и панагијама на грудима. По његовом спољашњем изгледу могло се помислити да је задржао многе црте византијског каћиперства, што би морало оставити трага и на његовом карактеру. Он је, међутим, био врло природан, неусиљен, непосредан, неизвештачен. Понекад је долазио и код нас у посету, не знам да ли из пажње према оцу или неким службеним послом.

За време најжешћих борби против патријарха, које су се углавном водиле на седницама Народно-црквеног сабора у Карловцима, видела сам скоро свакодневно патријарха Бранковића у Саборници, дворани Народног дома, где су се сабори одржавали. Расправе су биле врло жучне и гласне, али се патријарх држао врло достојанствено, пазећи на сваку реч коју ће изговорити.

Ја, разуме се ни онда, а ни сад, не знам о чему се ту уствари радило, а сада нити желим, нити могу, нити би то ичему водило да ближе проучим ток те парнице и стекнем неки свој суд, ја овде само реферишем какав је одјек изазвала та парница на ондашњу јавност. Може се сваком учинити преувеличано и чак нетачно да су се у оно време и деца занимала за овакве догађаје и политику уопште. Ја сам, додуше, потицала из породице која је била блиско заинтересована и аутономном и државном политиком, но нисмо само моје сестре и ја, него и неке наше другарице, кадгод би овде заседао Сабор, од јутра до вечери пратили ток расправе, озбиљно и заинтересовано као одрасли. У сабору сам први пут видела Светозара и Валеријана Прибићевића, Богдана Медаковића, др Душана Пелеша, др Душана Поповића, др Светислава Поповића, па и радикалне прваке: др Јована Радивојевића Вачића, Жарка Миладиновића, др Борђа Красојевића и друге. Страсти су биле толико разбуктане и расправа занимљива, да смо и ми деца остајали на галеријама саборнице и преко ручка и преко вечере, и то је било наше политичко крштење. Чак ни наш строги отац није се против тога бунио.

Без обзира на све што се догађало у јавности, патријарха Бранковића су веома поштовали карловачки грађани и једино су њему, од свих патријараха које сам познавала, скоро сви пролазници на улици, и православни и католици, и деца и одрасли, прилазили и љубили га у руку. Верујем да још мало ко у Карловцима памти такве призоре, али их ипак има још живих који би потврдили истинитост мојих казивања.

Познат као врло образован човек и добар козер, мој је отац зван на ручак код патријарха приликом сваке ређе посете Двору. Нисам још ни завршила основну школу, али се добро сећам шта је отац причао приликом такве две посете. Био је зван на ручак приликом посете познатог аустријског војсковође, пореклом Србина, Светозара Боројевића. Ко је осим мога оца био том приликом позван, није ми познато. Конверзација је текла на немачком језику и сећам се да отац није био нарочито очаран крутом и озбиљном појавом Светозара Боројевића. Отац га је потанко описао и разговор са њим дословце пренео другима, ја тај разговор нисам разумела, па га зато нисам ни запамтила. Сећам се само да је отац на крају у шали рекао: „Ако ништа друго, данас ми се први пут дало, а верујем и последњи, да окусим медвеђе шапе. Но ове, као ни патријархов посетилац, нису представљале ништа особито."

Други од таквих позива код патријарха Бранковића био је приликом посете Двору професора Милана Решетара. Знајући за велико интересовање директора гимназије Радивоја Врховца за Његоша и проблематику *Горског вијенца,* отац је сугерисао патријарху да позове и Врховца на ручак. Дан пре ове уговорене посете, срео је мој отац на улици Врховца и упитао га: „Хоћете ли, господине Радо, доћи сутра код патријарха на ручак, да забављамо Решетара?" Врховац му је на то питање мрзовољно одговорио: „Нећу доћи, јер се не слажем са Решетаром у тумачењу стиха из *Горског вијенца* ‚Олтар прави на камен крвави'." Отац је покушао да увери Врховца да то не би смео да буде разлог да се не одазове патријарховој позиву, и да би он имао о много чему другом да разговара са Решетаром, но Врховац је остао при своме и није дошао на ручак.

Са именом патријарха Бранковића везан је и један догађај који се не виђа често. Да ли од свог новца или из народне касе, патријарх је за карловачку Саборну цркву набавио изузетно велико звоно огромних размера. То се могло десити годину-две дана пред његову смрт. Звоно је, не знам из којих разлога, названо *Бимба.* Гледала сам са прозора своје родитељске куће како га више од двадесет људи истоварују са развучених кола у која су била упрегнута четири вола. Пошто су око целог звона привезали дебеле конопце и ове причврстили за чекрке, сасвим полако су га почели дизати на леви торањ Саборне цркве. На Пијаци се зачас окупила велика маса света, коју су пандури потискивали што даље од звона, да не би дошло до несреће. Међу присутнима је владала мртва тишина и страх се огледао на свима лицима. Када је церемонија најзад завршена, настао је жагор, опште расположење и клицање патријарху Бранковићу. То звоно није дуго овде остало. Кад се и како се то збило, испричаћу касније. Овде ћу само још додати: Вељко Петровић се

очигледно преварио, а то за његов случај и није било важно, мислећи да је ово велико звоно *Бимба* постојало у Карловцима већ 1889. године, када се збио догађај, трагичан и несвакодневан, који је предмет његове приче *Кога то Бимба опет оглашава?*

Захваљујући патријарху Бранковићу стара Карловачка Пијаца, а и оне лединe пуне корова и чкаља, ограђене обичним колцем, измениле су свој изглед. Мукање, рзање и гроктање више се није чуло овде у центру вароши. Управо је ишчезло у време о којем говорим и Карловци се полако преображавају у град.

Бранковић је умро, могло би се рећи, скоро изненада, 1907. године. Сахрањен је у крипти Горње цркве коју је сам себи подигао. Сахрана му је била свечана, али не и помпезна. И ја сам на њој учествовала као ђак основне школе.

Једно вече мој отац, вративши се кући из Торерове кафане, рече мојој матери смејући се: „Е баш је луд овај мој пријатељ адвокат Јовић. Седели смо за истим столом у кафани и разговарали о руско-јапанском рату, кад изненада дође и седе за наш сто и један Јеврејин, трговачки путник, и мало помало умеша се и он у наш разговор. Поче одобравати све оно неповољно што Јовић рече о Русима, па их и сам грдити и осуђивати. Кад наједаред Јовић скочи на ноге и устреми се на Јеврејина стиснутих песница, претећи му да ако се само усуди и писне што против Руса, неће се добро провести, јер ће га он преко крова те зграде у којој су пребацити у друго двориште. Јеврејин устукну мало разрогачених очију и упита Јовића зашто му не дозвољава да грди Русе, кад и сам то чини, а овај му рече да сâм као *Србин* сме да грди Русе, а он, као *Јеврејин*, то не сме да чини."

Ову је причу отац више пута понављао и зато сам је запамтила.

Такви су били политички назори наших људи када се неки догађај није њих непосредно тицао, кад није непосредно задирао у наш живот овде. За нас су много важнија била превирања у Аустрији онога доба, што је заправо била предигра првог светског рата.

Комешање је почело 1908. године, када је на изборима за Хрватски сабор у Загребу победила Хрватско-српска коалиција. Требало је оправдати анексију Босне и Херцеговине и доказати да је Хрватско-српска коалиција у дослуху са Србијом. Тај је задатак на себе примио злогласни бан Павле Раух. У ту сврху је покренут Фридјунгов процес, којим је почела кампања против Србије на основу лажних докумената којима се хтело доказати да Србија, помоћу Хрватско-српске коалиције, врши у Аустрији пропаганду у своју корист. Под тим изговором покренут је у Загребу Велеиздајнички процес, који је трајао од 15. јануара до 5. октобра 1909. Покренуо га је Павле Раух на захтев и подстицај угарског министра председника Векерлеа и заједничког аустроугарског министра спољних послова Ерентала. На Велеиздајничком процесу била су оптужена 53 Србина из Хрватске, међу којима су били и Светозар и Адам Прибићевић. Они су осуђени на дванаест година робије.

О тим догађајима цвркутали су и врапци на крововима карловачких кућа. Ми смо стрепили да не одведу и нашег Брацу, који је био посланик у Хрватском сабору, изабран на листи Српске народне

самосталне странке у Мартинцима, среза сремскомитровачког. Он је уједно био и уредник дневног листа *Српска мисао,* главног органа Самосталне странке, који је излазио у Карловцима 1906—1908, када је због анексионе кризе и догађаја том кризом изазваних привремено обустављен, да се поново појави 1910. године. Уредништво и администрација листа били су у нашој кући, а моје сестре и ја смо са нестрпљењем очекивали сваки нови број и била нам је дужност да их експедујемо претплатницима. Ми смо га, разуме се, и читали, јер ту је било лектире и за нас, бар како смо ми држали. У листу је, наиме, било доста карикатура лица која смо ми или лично познавали, као што је био др Миша Михаиловић, наш кућни лекар, који нас је свакодневно обилазио, и неки посланици Народно-црквеног сабора, међу којима се најчешће помињао прота Божа Поповић, чије смо говоре ми често слушали у Сабору. Ко је био аутор тих карикатура није ми познато, као ни то ко је писао шаљиве анегдоте на рачун радикалских вођа у Сабору. Нас то онда није ни интересовало, и вероватно нисмо ни разумели сваку жаоку у њима.

Када је на суду доказано да су документа уперена против Србије на Фридјунговом процесу била лажна, морао је бити обустављен и фамозни Велеиздајнички процес.

У нашој кући се у оно доба само о томе причало, јер су и многи Брацини пријатељи и једномишљеници били осуђени на Велеиздајничком процесу. И та самостална странка и њен орган носили су у наслову српско име, али су били далеко од сваког шовинизма, јер је та странка била у саставу Хрватско-српске коалиције. И странка и лист борили су се за законска права Срба у Хрватској, што је био и главни циљ аутономне борбе у Карловачкој митрополији. Главни су им противници били у Хрватској унионисти (мађарони), а у Карловачкој митрополији радикална странка, која је била претежно српски оријентисана. Тада су сремски самосталци о изборима за Народно-црквени, као и за Хрватски сабор, по Карловцима на сав глас певали ону против радикала уперену подругљиву песму:

Мене воли Раух и Векерле,
Зато бројим многе сексере.
Ја сам млади радикал,
Скинем капу, па играм.

Било је неколико варијаната ове песме и према једној од тих, последња два стиха су гласила:

Ја сам млади радикал,
Вадим пиштољ, па пуцам.

Српска мисао није очувана. Према моме сазнању, комплет тога листа има једино Свеучилишна књижница у Загребу. Библиотека Матице српске има га само микрофилмованог. Укоричени комплет сачуван у нашој кући у Карловцима уништен је 1946. године када је она, после одвођења у логор мога брата лекара, остала без надзора. Рудари који су у њој становали потпаљивали су њим ватру.

По завршетку Велеиздајничког процеса, тобожњи „велеиздајници" били су пуштени на слободу, а међу њима су били и Светозар

и Адам Прибићевић. Они су одмах пошли у Карловце, јер су самосталци овде водили најжешћу битку против радикала. На вест да они долазе у Карловце, поред многобројних њихових присталица и омладина карловачка, сељачка, гимназијска и богословска, листом је похрлила на железничку станицу, где се већ била окупила велика маса света у коју су се инфилтрирали и присталице радикала, са задатком да омету дочек. Но све је било узалуд. Узаврела маса понела је на рукама Светозара и Адама Прибићевића и уз урнебесне покличе пронела их кроз град и најпосле их унела у дворише старе куће барона Рајачића, који је и сам био присталица Хрватско-српске коалиције и посланик на Хрватском сабору. У дворишту барона Рајачића одржан је јавни политички збор, уз песму и покличе раздрагане масе света.

У свему овом и ја сам учествовала са многобројном другом децом, и ово, као и све досад, не пишем по казивању других, већ по личном сећању, јер смо и ми деца на неки начин били уплетени у дневну политику, јер су њом били занети и сви одрасли, а догађало се нешто несвакодневно и ово је, у ствари, била наша борба за опстанак.

Колико смо ми деца у потпуности била свесна свега што се на политичком пољу догађало, данас је тешко пресудити, но ипак мислим да смо бар донекле знали шта радимо, јер смо целим својим бићем, са крајњом напрегнутошћу, учествовали у нечем што није било ни у каквој вези са нашим детињим животом, није нас се непосредно тицало и није било у складу са нашим дечјим наклоностима. Било је можда ту и мало снобизма, али и оних чисто детињих наклоности и тежње да се изједначимо са одраслима. Са коликим смо само нестрпљењем очекивали момке из манастирске штампарије, са још влажним „шлајфнама" коректуре *Српске мисли*. Лепили смо ноћу по зидовима кућа огромне разнобојне плакате на којима су позивани гласачи да гласају за кандидата Хрватско-српске коалиције. Узбуђено смо се пењали на таван наше куће, када је између ње и старе основне школе разапињано огромно бело платно са натписом: „Живео др Владимир Николић Подрински". То смо чинили и када је кандидат коалиције био др Хинко Хинковић, у то доба он је већ био то, а био је и главни бранитељ Срба на Велеиздајничком процесу. Када је тих година на изборима за Хрватски сабор победила Хрватско-српска коалиција, што је за оно време значило много, одушевљење је карловачких самосталаца прешло сваку меру. Градом се кретала огромна поворка са заставама иза којих су ишли прваци странке из целог карловачког котара: Мајура, Петроварадина, Буковца, Чортановаца, колико их се сад могу да сетим. Друштво је било шаролико и победа на изборима тим значајнија.

Тада се гласало јавно и у сваком моменту се знало коме нагиње изборна срећа. До тога доба увек су радикали били у већини, а снаге су биле ипак скоро подједнаке. Избори су трајали до један сат у подне и радило се само о два-три гласа превласти. Тада је, на пола сата пре завршетка гласања, адвокат Коста Николић упрегао своје коње и муњевитом брзином одјурио у Мајур. Већ после десет или нешто више минута појавио се у галопу на Пијаци сав црвен

у лицу. Коње је била попала бела пена, али су издржали. Уз степенице Магистрата вртоглаво су трчала три Хрвата из Мајура, чији су гласови били пресудни за прву победу Хрватско-српске коалиције у Карловцима.

6.

Не сећам се добро ко ме је и ког дана 1909. године уписао у први разред Српске велике гимназије у Сремским Карловцима, како се она тада званично звала. Била је то класична гимназија у пуном смислу речи: латински се учило од I—VIII разреда, и то у прва два разреда по шест сати недељно (једанпут недељно по два сата узастопце), а грчки од III—VIII разреда.

Могло се лако десити да и не пођем у гимназију, да само три године раније патријарх Георгије Бранковић, непосредно пред своју смрт, као врховни патрон гимназије, није одобрио да се и женска деца могу уписати као редовни ученици у прва четири разреда гимназије.

Добро сам запамтила да је рад у гимназији сваке године отпочињао 9. септембра. Тога дана славила је Капела мира у Швапској (део Карловаца са узбрдицом, где је сазидана Капела) и док су нам рано поподне тога дана читали недељни распоред рада, наше су мисли биле тамо, под шатрама крај Капеле, пуним играчака, медених колача и других шећерлема. Као и многе раније и касније генерације ђака и ми смо се сви, чим би нас пустили из разреда, сручили низ улицу поред Гимназије, у Доњи крај, да бисмо што пре стигли циљу. За нас је мале то било управо тако далеко, као данас за старе људе. Било је доста да се пешачи и пење уз брег, али се, бар за нас децу, исплатило, иако смо се могли лако и изгубити у мноштву света, од које је половина била из околних места.

Моје сестре и ја имали смо двоје добрих познаника у Швапској, па су нас зато наши родитељи могли без бојазни пустити на „кирвај", како су ту црквену славу звали (Kirchweihe). Ту је становала дугогодишња наша куварица по имену Ана (презиме јој никад нисам знала) и „шустер Петер", који нам је за све време нашег детињства правио ципеле, високе, црне, „на шнирање", од „бокса", тврде, неудобне и ружне. Ана је била паметна и симпатична жена, а Петер мудријаш, али не и рђав човек.

По доласку на кирвај прво смо ишли код Ане, да нас она почасти и помази, а после смо се шеткали од шатре до шатре, куповали понешто за оно мало новца колико смо за ту прилику добили, а и сами нешто уштедели. Гледали смо како коло игра око цркве и са бедема посматрали у даљини Дунав и онај део Карловаца који се са те стране простире, јер је овде видик изванредан, као и онај код Горње капије.

Овим путем се донекле иде и на оно православно гробље, Доње гробље, како се оно зове, по коме се и Бранко шетао, опевао га, и можда већ тада наслутио да ће му живот остати недовршен. На том су гробљу сахрањени српски војници (21 на броју), који су, враћају-

ћи се из заробљеништва у Мађарској, доспели до Карловаца, па се ту разболели и умрли, већином од шпанске грознице, 1918. Касније су ту сахрањени и Карловчани погинули на Сремском фронту у завршним биткама у другом светском рату. Ту су се, дакле, срели прошлост и садашњост. „Ти гробови, стари, нови, они сјају сваком нараштају", како нас је упозорио Змај.

Мрак нас није смео ухватити у Швапској и при првом сумраку спуштали смо се низ стрме улице, да стигнемо кући пре очева повратка из канцеларије, јер се не бисмо добро провели да нас он код куће не затекне.

Како су текли први дани у гимназији, нисам такође запамтила. Тих дана је цео свет био заокупљен појавом Халејеве комете. Само се о том говорило. Незнање, празноверје и биготност чинили су своје. Говорило се о смаку света и страшном суду, стари свет се исповедао и причешћивао, а у новинама се могло читати да су неки људи слабих живаца, из страха, сами себи прекратили живот. Енглески астроном Едмунд Халеј није ни слутио како ће његово откриће, да се ова комета јавља сваких седамдесет година и да се тада може посматрати и простим оком, такву узбуну изазвати у целом свету.

И ми смо деца били пометени и, вероватно, да би нас смирили и доказали нам бесмисленост нашег страха и узнемирености, управа гимназије је одлучила да све ђаке који то желе, а родитељи им буду дозволили, оне критичне ноћи, кад репатица треба да се појави, изведе на Магарчев брег, да посматрају њену појаву. Не сећам се више ко је све од наставника пошао са нама. Избегавали смо стрме, попречне стазе и кренули на Брег са Белила, где је успон био блажи. Сваки је носио светиљку какву је имао, јер су Карловци у оно доба ноћу били врло слабо осветљени, пошто електрично осветљење још није било уведено, а петролејске лампе осветљавале су само главније улице.

Комета је требала да се појави око поноћи и ми смо је заиста у то доба и запазили, али само у магновењу, све је трајало секунд-два, али када је напрегнутост живаца попустила, осећали смо се уморни и прозебли и једва смо чекали да се сручимо у топлу постељу, гладни, али поспани. Сензација је прошла и сутрадан нам се живот учинио некако досадан, монотон, обичан.

Опште је познато да је Карловачка гимназија за директоровања Радивоја Врховца (1903—1928) била на изузетно добром гласу. Све што је о Врховцу као педагогу и предавачу требало да се каже, речено је већ много пута. Не поводећи се за мишљењима других, изнећу овде само своје личне утиске, јер мислим да сам га добро упознала и као професора-предавача и као директора, у време када сам пред први светски рат била његов ђак у нижим разредима гимназије, и као испитивача на разредним испитима од V до VIII разреда, и као свог непосредног старешину за последњих пет година његове службе, а првих пет година моје службе на Карловачкој гимназији.

Можда ће се моје мишљење о директору Врховцу разликовати од мишљења других, но трудићу се да будем до крајности објективна и да не занемарим ни једну позитивну особину, којих је било много

код директора Врховца, али и да укажем на неке његове непедагошке поступке, мање оне које сам на самој себи искусила а више оне од којих је школа трпела.

Ко је лично познавао директора Врховца и имао прилике да се са њим чешће сретне, мора признати да је он био ретко углађен човек. Цела његова појава изазивала је пажњу и није нимало чудо што је био неприкосновен ауторитет, како ђацима и професорима гимназије, тако и грађанству Карловаца. Када се има на уму да је Врховац поникао из, вероватно сиромашне, сељачке породице, његова личност мора се још више ценити, јер је не само на крају своје васпитачке каријере, већ и на почетку њеном, одавао човека у коме су се сјединиле све оне особине које је требао да има сваки интелектуалац свога времена: озбиљност, савесност, радиност, велико и солидно знање, начитаност и жеђ за науком, жељу да све своје поступке према ђацима школе на чијем је челу био прилагоди савременим педагошким принципима, а своје стручно знање стално проширује све новим и новим сазнањима и све новијој и савременијој примени свога знања. Када се томе дода да је Врховац био и поклоник естетике, волео је лепу реч, лепу песму, музику и све друго што облагорођује и ствара хармоничну личност, стиче се општи појам о њему.

Како је своје педагошке принципе Врховац практично примењивао? Тражио је од својих ђака да се што више приближе идеалном типу човека како га је он замишљао. Тражио је, да то на првом месту поменем, тачност и уредност у свему. Већи део дана, па и вечери, Врховац је проводио у школи. Долазио је пре свих, а одлазио после свих. У доба када сам ја ишла у гимназију и скоро за све време док сам са њом била везана, ученице су улазиле у зграду кроз парк пред гимназијском зградом, а ученици кроз велику капију из данашње улице ЈНА. У школу се није смело долазити сувише рано, а ни касно такође, највише десет минута пре него што школско звонце позове ђаке на улазак. У то доба је директор Врховац већ стајао на степеништу лево од главне капије и дочекивао ђаке. Није се смело жагорити, али се није захтевала ни нека нарочита тишина, већ природно понашање добро васпитаног младог човека. Сви би ученици дефиловали пред директором дискретно га поздрављајући, а по том смо излазиле и ми ученице из левог доњег ходника и упутили се за својим друговима доњим великим ходником. Чији су разреди били на спрату, ђаци су у своје разреде смели ићи само на десно велико степениште. Никоме није дозвољавано да се пење на спрат степеништем које води у свечану гимназијску салу, сем у изузетним приликама. Церемонија при уласку у школу понављала се и при изласку. Будно око директорово пратило је и опет сваког ђака и спречавало неред и недисциплину.

Директор Врховац био је нарочито осетљив на спољашни изглед ђака. Обично је говорио ђацима: „Не треба да будете улицкани и нарочито дотерани, али морате бити чисти и уредни." Нарочито му је сметало кад би ко улазио у школу са блатом на ципелама. Сваког таквог би одмах одстранио и послао кући, да очисти ципеле. Све ми је то остало живо у памети и када сам две-три деценије касније

у једној новосадској трговини прочитала при улазу натпис: „Погледај му обућу, па га пусти у кућу", одмах сам се сетила директора Врховца и његових настојања да ђаке цивилизује и научи реду.

Као што је ђаке свакодневно дочекивао и испраћао, Врховац је сматрао да мора свуда и увек бити присутан када су у питању ђаци. Он је, што ни један други директор за моје службе у гимназији није чинио, сам уписивао ђаке у школу, чак је и признанице о школарини, која је за време мога школовања била обавезна (но није била велика), сам исписивао и потписивао. Мислим да је то чинио зато, да би већ при првом кораку у школу сваког ђака добро осмотрио и бар донекле га упознао. Зато је тражено да, по могућности, сваки ђак мора сам да се упише у школу, осим оних најмлађих.

Директор Врховац иначе није ни у чему претеривао. Није заводио ропску дисциплину и тражио од ђака неку апсолутну покорност, тражио је само учтивост и дисциплинованост. Он је ценио индивидуалне црте појединих ђака, разуме се не оне које су биле на штету других, и потпомагао је такве да дођу до израза. То је чинио кроз разнолика ђачка удружења, од којих је он највише ценио литерарно друштво *Стражилово* и трезвењачко друштво *Будућност*. Ова и још многа друга ђачка удружења његова доба била су његова творевина и он им је поклањао сву своју пажњу. Присуствовао је свим седницама тих друштава, која су била врло агилна, па понекад учествовао и у дискусији, но то ђаци никако нису сматрали наметљивошћу и неком врстом туторства.

Врховац је нарочиту пажњу поклањао оним ђацима који су се усмено лепо и течно изражавали, као и онима који су располагали извесним критицизмом и тачно оцењивали напоре других.

За време Врховчево ишло се често у природу и на екскурзије, као и у Нови Сад на добре филмове, изложбе разног карактера и томе слично. Ишло се и на концерте, а и гимназијски хор, у оно доба на добром гласу, под управом изванредног професора музике Душана Котура, давао је концерте и у Карловцима и у оближњим местима. Једанпут, чини ми се, и у Новом Саду.

Врховац је, по старом добром обичају, понекад неког доброг ђака упутио да се огледа у говорничкој вештини пред већим скупом људи, па су и ђаци држали предавања, или на неки други начин учествовали при јавним манифестацијама, поздрављали некога, држали погребне говоре, говорили при испраћају неког наставника у другу школу и томе слично.

Нико није у Карловачку гимназију дошао за наставника, нити отишао на неку другу службу, да га Врховац не поздрави или се са њим не опрости.

Врховац никако није припадао оним директорима који су радо и за сваку ситницу кажњавали ђаке. То је сматрао непедагошким, но о томе ће бити речи касније. Једном је ипак учинио нешто што се мени није допало. Послао је по једном матуранту, иначе одличном ђаку, писмо управитељу ђачког интерната „Стефанеум", у коме се радило баш о том ђаку. Овај је писмо отворио, прочитао, па ставивши једну запету, која је изменила смисао једне реченице, предао писмо управитељу интерната, чији је био питомац. Превара је одмах

откривена и тај је матурант удаљен из школе. Све се ово може разумети и оправдати, али не и Врховчева одлука да се то саопшти пред свим ученицима, па и нама најмлађим. Ако је и требало да служи за поуку, сувише је било драстично. Нико се од нас у тај мах није пријатно осећао и не могу поуздано тврдити да је тај експеримент успео. Тек у другом разреду гимназије разумела сам тачно у чему се састојала превара поменутог матуранта, онда када нам је професор Васић растумачио загонетно пророчанство, које је гласило: „Ibis, redibis, non peribis"; односно: „Ibis, redibis non, peribis". Колике су генерације ђака, и не само у класичним гимназијама каква је била карловачка, чули за то пророчанство, али је мало њих присуствовало јавној осуди свог старијег друга. По мом схватању, то је ипак било јавно понижавање човечје личности. Ако се већ морало на то упозорити, довољно би било присуство само најстарија два разреда.

Врховац је пред свима ђацима у свечаној сали саопштавао о смрти неког ђака и професора. Ако то није било у месту, школа би слала известан број ђака и наставника на сахрану.

Све је то, вероватно, био обичај и у другим школама, али не верујем да се често дешавало оно што је Врховац чинио: обавештавао је ђаке и о изузетним, већином трагичним догађајима у свету. Сећам се добро једног таквог случаја. Када је 15. априла 1912. енглески пароброд Титаник ударио о ледени брег и потонуо за непуна три сата, директор је све ђаке сазвао у свечану салу и то нам саопштио, рекавши да је од 2240 путника спасено само 1600. Искористио је ту прилику да нам говори и о људској солидарности. Рекао је да је та драма узбудила цео свет, и да се о томе пише и говори на све стране, па и ми не треба да преко тог догађаја пређемо ћутке. Не сећам се више шта је још говорио том приликом и шта се од нас тражило, односно, шта се од нас могло тражити и очекивати. Када смо касније, за време првог и другог светског рата, били сведоци много већих катастрофа људских, када су многе хиљаде људи губиле животе на најстрашније могуће начине, не од водене стихије или нечег сличног, већ од бесомучно подивљалих људи, онда нам се Титаникова катастрофа чини сићушна. Сећам се, међутим, да су после директорова говора, многи од нас заплакали, и помислим да Врховчев „потез" и није био узалудан, оплеменио је вероватно бар некога, што се у каснијем животу морало на овај или онај начин манифестовати.

Мени је директор Врховац у нижим разредима гимназије предавао само грчки језик. Знам да многи неће веровати, али по мом сазнању, директор Врховац није био добар као предавач. Мислећи данас о томе, питам се да ли се можда варам у томе, као и откада потиче то моје сазнање, да ли овде наводим оно што сам у младости интуитивно сазнала, или сам овакво мишљење стекла тек касније када сам постала способна да објективно процењујем нечије поступке. На то питање није лако одговорити, но ја мислим да је оно прво тачно.

Сећам се првог сата грчког језика у III разреду гимназије. Чим је сео за катедру, Врховац је рекао: „Надам се да сте научили алфабет, уколико још нисте, до сутра га морате научити." То је многе од нас зачудило и збунило. Коме је преко школског распуста падало

напамет да учи алфабет, ко је већ тада набавио себи грчку граматику и читанку? Учило се највише по Маретићевим грчким уџбеницима, али до њих није било лако доћи. Ми из Карловаца још смо и могли лако набавити уџбенике, али они са села нису. Ми смо могли и замолити неког старијег ђака, каквих је у Карловцима увек било, да нам растумаче алфабет, а кога за то да замоле они из села? Но то није било једино по чему сам закључивала да ћу од Врховца слабо научити грчки. Одмах други час питао нас је алфабет и тражио да му напишемо појединa слова. Он је претпостављао да ми већ знамо шта су спиритуси и колико их има и како се зову грчки акценти. Он је свакако свога сина Ђорђа све то код куће научио, а овај још два-три своја најбоља друга.

Основна је погрешка Врховчева била у томе што је заборављао ко седи у клупама пред њим, па је и грчку граматику тумачио нама као одраслима. Као Миклошићева ђака, Врховца је филологија више од свега занимала, па се нама обраћао као студентима филологије и био је уверен да ми грчку деклинацију и конјугацију можемо савладати за неколико недеља. Није водио рачуна о томе да ли ми добро познајемо облике свога сопственог језика и који облици грчког језика одговарају нашима, а којих облика у нашем језику нема а у грчком има, и како те треба преводити. Све су то за нас била „шпанска села", али се Врховац на то није обзирао. Чим би ушао у разред, узео би креду у руке, па на таблу писао и брисао, писао и брисао и тако у недоглед, све док се није час завршио. Разумем то што се трудио да научимо шта је корен а шта наставци, али не разумем зашто нам јер већ у првим часовима тумачио и корене неких индоевропских језика, па их упоређивао са коренима грчких речи. Понекад је полазио од самог санскрта, а ми смо се у чуду гледали и питали се чему све ово служи. Врховац је исто тако од нас тражио да у што краћем року напамет научимо облике неправилних грчких глагола, које ја и данас знам у великом броју, иако ми више од половине тих облика није било потребно, јер се многи од тих неправилних глагола нису јављали у читанкама, па своје знање о њима нисмо имали прилике применити. То је за многе значило оптерећење мозга, и многи су се, а међу њима и ја, питали: зар можемо на овај начин савладати грчки језик?

Оно што је мени лично сметало било је Врховчево држање при тумачењу на табли. Стекла сам већ онда утисак да Врховац највећу пажњу придаје етимологији и жели да нам покаже како он све то знање „има у малом прсту" и очекује од нас да се дивимо његовим бравурама. При тумачењу на табли никад није погледао у нас, да би нам по лицу познао како је већи део нас сасвим далеко од онога што нам он тумачи. Зато, ако би ме данас неко запитао јесам ли имала неке користи од учења грчког језика у нижим разредима гимназије, мој одговор би гласио: имала сам утолико што сам научила велик број речи и запамтила њихово значење и помоћу њих касније брзо схватила разне научне термине, не само граматичке, него и поетске и медицинске и друге многобројне, што је онима који нису учили грчки много теже падало. Врховац је тражио од нас да учимо напамет облике велике количине неправилних глагола, али нас није на-

учио ни једном стиху, ниједној грчкој изреци. Сећам се само да нам је растумачио шта значи израз „калокагатија", и као једну од лепих грчких изрека навео нам је, али, нажалост, само на нашем језику, изреку: „Кога богови воле, тај умре млад."

Какав је Врховац био као предавач грчког језика у вишим разредима гимназије, рећи ћу кад на то дође ред, као и какав је био као директор за оних пет година, његових последњих као директора и професора у Карловачкој гимназији, а мојих првих пет година као наставника у њој.

Два главна предмета у првом разреду гимназије предавао ми је професор Ђорђе Магарашевић, унук оснивача *Летописа Матице српске*. Нисам у стању да оценим његове наставничке и педагошке квалитете. Доста је да кажем да од њега нисмо много научили, и српски и латински језик предавао је некако безвољно, није сам био заинтересован, па није успео ни нас да заинтересује за те предмете. Био је већ доста стар и нервозан, и на лицу му се стално огледао један нервозан гест. Не знам да ли је сам био свестан тога, али је нама ђацима то сметало. Много је викао на нас, што је, бар на мене, непријатно деловало. Ђаци су га звали Ђокица, нису га се бојали, али не много ни волели.

У другом и петом разреду немачки ми је предавао др Мита Костић. Ишао је у гимназију са мојим братом Јосифом и долазио је у нашу кућу као студент кадгод се налазио у Карловцима, сваки дан. Радо се забављао са мојим сестрама и са мном и ми смо му се обраћали са ти, све док није изабран за професора Карловачке гимназије. Тада нас је замолио да му се више тако не обраћамо, јер би му то било непријатно. Ми смо као деца ишли у посету његовој кући. Мислим да му отац већ није био жив, већ да се његова мати Јелена, после смрти свога мужа, који је, колико се сећам, био активан аустријски официр, доселила овамо из Митровице са своја два сина: Митом и Ацом. Познавала сам добро и Ацу, увек слабог и озбиљног. Ишао је у исти разред са мојим братом Костом, али му се на лицу видело да су му дани избројани. Умро је као матурант од милијарне туберкулозе.

Мати др Мите Костића била је кћи Лазара Руварца, судије Стола седморице. Била је јако фина и симпатична, и живела је искључиво за своју децу. Моја мати нас је водила понекад у посету госпођи Костић, која се према нама деци односила као према одраслима и са пуно пажње, што је нама необично годило.

Професор Мита Костић искрено се трудио да нас заинтересује за немачки језик и нечем научи. У томе је бар донекле успео. Могло би се поставити питање да ли је метод којим се он служио био савремен, но, било како било, ми ђаци смо се користили оним што нас је он научио, а натерао нас је да научимо напамет сва главна правила немачког језика. Још и данас знам напамет нека од тих правила и користим се њима када се укаже потреба.

Још пре нешто мање од десет година др Мита Костић је редовно долазио у Карловце и при сусрету са мном водио се жив разговор међу нама о слободном зидарству у Аустрији, о митрополиту Стратимировићу и, у последње време, о темишварском епископу Петру

Петровићу, ривалу Стратимировићевом на Темишварском сабору 1790. године и слободном мислиоцу, иначе Карловчанину по рођењу.

У свим осталим разредима предавао ми је немачки језик професор Душан Сперњак и мене посебно радује што ће, макар само овде, бити поменуто његово име.

Кадгод ми се пружи прилика да са неким разговарам о професору Сперњаку и кад ме неко, макар само и узгред упита за њега, ломим се како да почнем причу о њему. Био је личност дубоко трагична, али увек насмејана, бар пред другима. Друго је питање како се у души осећао, да ли је био свестан свога неуспеха у животу.

Предавао је преко четрдесет година немачки језик, психологију и филозофску пропедевтику, а као факултативне предмете још и француски и мађарски језик.

Не знам зашто су га звали Лука. Друге професоре ђаци су обично звали или само по имену, мало сажетом или посрбљеном, ако је било страно, или онако како су неког у породици звали, но професор Душан Сперњак рано постаде и заувек остаде само: Лука. Ништа га друго више није могло увредити колико то, кад му неки ђак иза леђа шапне то име, или га, свакако нехотице, у лице тако назове.

Био је професор Сперњак човек високообразован и зналац великог броја страних језика, али никога у школи није научио ни немачки, ни француски, ни мађарски језик, а још мање психологији и логици.

7.

Професор Душан Сперњак по лику, држању и оделу, није ни на кога личио, а живот му је у нечем био сличан животу Јована Пантелића, по томе што су обојица били преосетљиви и болећиви и што им „судбина" није била нарочито наклоњена, само што је Сперњак своју подносио ћутке (што се за Пантелића не би могло рећи), или му можда она није ни нарочито тешко падала. Много пута се могло у Карловцима чути: „Сиромах Сперњак", али се он сам није тако осећао и био је ведар више од свих других у колегиуму.

Професор Сперњак се, како рекох, разликовао од других. Био је доста висока раста и увек је ходао усправно. Коса и бркови су му били проседи у време када је мени предавао у гимназији. Тада су му бркови били горе окренути и врхови им једва приметно зафитиљени и сасвим припијени уз образе. За више од педесет година, колико сам га ја познавала, променио је свега два одела. Прво му је било смеђе и носио га је док му није сасвим „окраћало" и постало тесно, као код деце кад израсту из свог одела. Друго му је било плаво, са пругама, пространо и предвиђено за дуго ношење, но као да му није било суђено да га износи. У свим годишњим добима увек исти црни, већ мало овештао, зимски капут. Црно одело није имао и зато је можда избегавао да се појави на некој школској или другој свечаности, а ако никако није томе могао избећи, по лицу му се

могло видети да се осећа непријатно. Непрестано се освртао око себе, тражећи неки забитни кутак, да би се скрио од погледа других, да би остао непримећен.

Носио је увек широку огрлицу (крагн), крутy и високу, чији су крајеви упирали у само грло и деловали непријатно. Те огрлице чудно су подсећале на оне старинске „фатермердере", које познајемо по старим портретима.

Да одмах кажем: професор Сперњак није имао смисла за практичан живот. На улици се никад није појавио са својом женом Миленом, ћерком карловачког пекара Сланкаменца, већ или сам, или са својом ћерком Вером, коју је издвајао од других кћери, из жеље да је сам образује, да своје огромно знање бар једним делом на њу пренесе, што је добрим делом и успео.

У доба када сам свакодневно залазила у кућу професора Сперњака, није ми се чудно чинило што он нема нарочито велик број књига. Књигама је био прекривен само његов, не нарочито велик писаћи сто, а оно што је требало свету показати, било је на столу у пространом ходнику његовог стана у Карловцима. Осим на један француски, Сперњак није био претплаћен ни на какве наше часописе, а ни новине, нити их је куповао, већ их је читао у зборници гимназије, где се понекад задржавао до самог сумрака. Код куће је читао увек исте књиге и садржину неких од њих до ситнице познавао, а нарочито је радо превртао речнике и енциклопедије, из којих је, како ја мислим, поцрпео већи део свога знања.

Професор Сперњак био је полиглот: познавао је све европске и све словенске језике, а разазнавао је и неке друге, па и сам санскрт. Латинским језиком је суверено владао и много се њим служио кад год му се дала прилика за то. Познавао је добро и класичну литературу, а поред ове још и немачку и француску, и често је наводио понеку мисао или стих на тим језицима, а највише је наводио Гетеа.

Но, и поред толиког свог знања и образованости, професор Сперњак је ретко успевао да неког свог ђака научи немачком или француском језику. Можда је томе био узрок начин његова тумачења, јер је он, било да се ради о новом градиву или да се понавља старо, увек сам говорио. Ђак је стајао у клупи са књигом у руци и само климањем главе потврђивао да је, тобоже, све разумео. Нереда и галаме није никада било на његовом часу, јер су ђаци респектовали његово знање и труд да прошири њихове видике.

Оно што је Сперњака одвајало од свих других професора његова доба, биле су његове приче. Био је изванредан приповедач-анегдотичар, био је рођен за тако нешто, то му је било у крви. Није никад препричавао оно што је од других чуо, или негде прочитао. Све је то било изворно, ново, занимљиво, карактеристично за ону средину и људе о којима се радило. Највећи део његових прича био је везан за његово родно место Мраморак у Банату, где му је отац био граничарски заставник, или за село Избиште, одакле му је био деда. Неке од његових прича биле су мала ремек-дела и преносиле су се с колена на колено, па и данас се понегде чују, мада је њихов аутор већ давно заборављен. Његове приче о сељацима два поменута села чудно су подсећале на Гоголља, Чехова, па и на нашег Нушића — Бен Акибу.

Било је у тим причама и ведре и суморне шале, било је и сатире, а што је најређе и најболније: Сперњак се у њима често смејао самом себи. Те приче је овде, у Карловцима, најбоље запамтио и свакодневно их другима препричавао професор Милан (Мика) Јаковљевић. Ја ћу овде покушати да се сетим неких од ових, не оних најбољих, јер је време помутило сећање о њима и у мојој интерпретацији биле би, вероватно, малокрвне и избледеле.

Ево једне његове приче Чеховљевог типа, коју је Сперњак често и радо препричавао, па и самој мени неколико пута: „Знате", рече ми једном, „када је моја ташта била тешко болесна и када смо свакога часа очекивали њену смрт, упаде код мене једно јутро мој први комшија, по занату столар и сопственик једног од два карловачка погребна предузећа. Чим уђе у собу, поче слаткоречиво хвалити своју р о б у и обећавати ми да ће он све првокласно припремити за сахрану моје таште, јер је он солидан, а онај његов конкурент је обичан ф у ш е р, па и варалица, сандуци су му од чамовине, покрови и ципеле папирнате, венци од вештачког цвећа". Пошто се, по свом обичају слатко насмејао, као да се ради о нечем свакодневном и обичном, наставио би: „Тог истог дана, таман сам легао мало да се одморим после ручка, упаде ми у собу онај други столар и власник погребног предузећа, па и он одмах поче хвалити своју р о б у. Није знао шта пре да похвали, те сандук ће бити од храстовине, те покров од чисте свиле, те ципеле са правим, кожним ђоном, те крст овакав, те венци онакви. Све ће бити и лепше и солидније него код оног ш м о к љ а н а, његовог конкурента, који није свој занат добро изучио, а поред тога је шпекулант и дерикожа". „Тако су ми обадва неколико дана долазила наизменце и хвалила своју робу, додајући сваки дан још понешто. Један ми је чак понудио да може пронаћи човека који би мојој ташти, ако треба, одржао и посмртно слово. Толико ми је све насладио, да сам, верујте ми, и сам добио вољу да умрем што пре."

Од свих Сперњакових прича овде у Карловцима се најдуже препричавала једна коју је, вероватно, сам измислио, а њом је хтео да исмеје, или можда само укаже на стил и језик којим се онда говорило и писало по нашим судовима, онај познати к у р и ј а л а н или к а н ц е л а р и ј с к и стил којим су говорили јунаци Кочићеве *Суданије,* а којим је говорио већ поменути карловачки судија Коњевић.

Кад год би му се пружила прилика да разговара са неким себи равним, Сперњак не би пропустио да му и ово исприча: „У Карловцима су се некад судски вежбеници звали још и пристави, а и прислушници. Када је др Браца Чокић дошао за прислушника котарског суда овде, затекао је прислушника Барта, сина једног карловачког крчмара, малог, неугледног и гуравог. Овај скроман и савестан чиновник сав се био посветио своме позиву и био је идеал судији Коњевићу, па је свог новог „прислушника" свако јутро, тобоже, дочекивао овим саветом:

„Узмите си примјер на прислушнику Барту. Он бо редовне уре, паче и изим уредовних урах, радо се бави, повјерене си списе помно проучујућ. И свакога дана, коли прије, толи послије подне, у потпуному тријезну стању и са очекиваному уљудношћу к мени предстане

и за њега одређене си списе учтиво измоли, тер примив исте, на одређено мјесто сједне и посал савјестнога прислушника рјешава."

„Акопрем отац његов кавану, тер жестоких пићах точиону, посједује, он бо од уживања жестоких пићах уздржават се не престаје."

„И за како сам вам горњими рјечими изнесао вјерну слику савјестнога прислушника, опетујем по мени још на почетку изнесену опаску: узмите си примјер на прислушнику Барту."

Овај сам текст забележила по казивању Сперњакове још једине живе кћери Даре, која је наследила очев дар и, док је била здрава, ревносно га неговала.

У школи, на улици, код своје куће или било где, Сперњак би се после сваке своје приче слатко насмејао и запљескао рукама, очекујући да и сви присутни исто учине, погледом би прелетао и загледао се у свачије лице, дубоко разочаран ако би слушаоци остали равнодушни.

У кући професора Сперњака живело се на свој начин. Мало га је ко од колега посећивао, а и сам је одлазио код мало њих. Волео је друштво малих, обичних људи. Често сам тамо затицала гајдаша Николу, весељака и домишљана, а још чешће једног водоношу, углађеног, у црном жакету и полуцилиндеру, какви су се онда носили, са опхођењем необичним за људе његова кова. Са њим је Сперњак говорио само латинским језиком, који је овај негдашњи одличан ђак VII разреда карловачке класичне гимназије одлично познавао. Никад нисам могла дознати ко је и одакле је овај био, ни шта је било узрок његова неуспеха у животу.

Када је био нарочито расположен, Сперњак би свирао у фрулу, а понекад и у виолину, док смо се, његове кћери, моје сестре и ја, наслађивали великим комадима топлог, белог пекарског хлеба, премазаног пекмезом или нечим другим, јер из гостољубивог Сперњаковог стана нико није отишао непочашћен и ја се као дете, па и нешто касније, нигде нисам пријатније осећала.

Професор Сперњак био је болешљив човек, па да би се могао лечити у Карлсбаду (Карловим Варима), продао је свој део плодне банатске земље. Када је новац добивен за земљу отишао на лечење и чашћење других, Сперњак је њутећки сиротовао и наставио да се шали и не слутећи каква ће судбина стићи његове кћери, — срећом, две су умрле после његове смрти. Најстарија, Зора, завршила је трагично под точковима једног совјетског камиона првих дана после ослобођења, најмлађа, Савка, умрла је од туберкулозе, напаћена и наболована, његова мезимица Вера, која се удала одмах после матуре, умрла је скоро на пречац у Београду, у току другог светског рата. Малог сина, којег је покосио шарлах у трећој години живота, некако је временом прежалио, али Веру никад. Са том раном на срцу легао је у гроб на карловачком Черату 6. новембра 1945. године. Осим директора Милана Јаковљевића и мене, у ово време нико у гимназији није знао за професора Сперњака. Једва смо некако приволели два-три млађа наставника да са ђацима једног разреда испрате старог професора до Черата.

Сперњак је завршио Српску новосадску гимназију и радо причао о свом школовању у њој, а нарочито о Пушибрку (Пуши) Баруc-

ковићу и Туроману. Ту је и матурирао са одликом, добивши том приликом на дар изванредно лепо илустровано издање Гетеова епа *Hermann und Dorothea*. Ту је књигу с поносом показивао свима посетиоцима. За новац није марио нимало, није се чак у њему ни разазнавао. Када је, у ретким приликама, имао у школи да да неки прилог у добротворне сврхе или нешто друго, извадио би свој новчаник из џепа и пружио га првом до себе, молећи: „Дајте, молим вас, колико треба, јер ја се не сналазим у новцу, не познајем га довољно."

Од свог темељног познавања страних језика професор Сперњак није имао никакве материјалне користи, осим, можда, само једном: приликом Интернационалног конгреса студената у Карловцима 1926. године. Своју улогу преводиоца схватио је врло озбиљно, са крајњом лакоћом преводио је говоре и све друго на безброј страних језика.

Сперњак је, колико је мени познато, објавио само два чланка у Извештајима Карловачке гимназије, оба о учењу живих страних језика. У једној читанци за основне школе објављена је још почетком овог века његова наивно-добра дечја песма, чији почетак гласи:

Ја у школу идем и добар сам ђак,
Ко од школе бежи, деран је опак.

Кад сам већ упоредила живот професора Душана Сперњака са животом професора и директора Карловачке гимназије Јована Пантелића, којег ја нисам познавала, јер је умро 1888, десет година пре мог рођења, изнећу овде и две приче свога оца, који је радо и често причао о Пантелићу и лично га добро познавао. И сама знам о њему доста, али све из књига, па сам наишла и на то да је Пантелић био велик поштовалац Симе Милутиновића Сарајлије и да је овај једном својом песмом искрено ожалио смрт Пантелићеве жене, Еве. После њене смрти Пантелић се нашао у врло тешкој ситуацији, јер је остао сам са мноштвом ситне деце са којом се није могао снаћи, а није са њима ни касније, када су одрасли, имао много среће. Најстарији син његов, Стеван, у своје је доба веома познат наш глумац, који се нарочито прославио играјући Стеријиног Кир-Јању, али се његов отац никако није могао помирити са тим да му син буде глумац, па се овај закалуђерио и касније постао шабачки владика са именом Самуило.

То није била једина брига и невоља Јована Пантелића. Синови су му доста тешко кроз школу пролазили, а једно му је дете било душевно болесно, па је отац за њега морао плаћати лечење и издржавање у Шварцеровом заводу у Бечу, а сам, осим своје худе професорске плате, ништа друго није имао.

Није Пантелићу лако било изаћи на крај са својом децом ни када су ова била мала, а понекад је грцао и у дугу и у бризи око деце. Једном приликом, када му је било нарочито тешко, окупио је око себе децу, па им испричао ово: „Једнога дана на карловачкој Пијаци скупио се силан свет. Трчало је и мало и велико из свих споредних улица и сви су један другог питали: шта се то догодило? Неко од присутних рече ‚Директора Јову воде на вешала', а други

зграну̏ти у̏питаше шта је то јадник у̏чинио. ‚Поклао је своју̏ децу̏', рече неко из окупљене гомиле". После тих речи деца бризну̏ше у̏ плач и загрлише оца.

Другом приликом срео се мој отац на у̏лици са Пантелићем и у̏пу̏стио у̏ разговор, кад им изненада приђе један просјак, тражећи милостињу̏. Пантелић се нађе у̏ чу̏ду̏, јер није имао ни пребијене паре. Мој отац му̏ понуди нешто новца, но овај одби то и сав узбу̏ђен поче извртати све џепове на свом капу̏ту̏ и прслу̏ку̏ и извињавати се просјаку̏: „Опрости ми, брате, али заиста немам шта да ти дам. Видиш и сам да су̏ ми сви џепови празни. Јако ми је жао што не могу̏ да ти ишта дам, проклет био, дабогда!". После тих речи, Пантелић у̏ крајњем узбу̏ђењу̏, скиде са себе капу̏т и прслу̏к, баци их гневно на земљу̏ и поче газити ногама, тако да се и сам просјак збу̏нио и у̏незверено се почео освртати око себе. Каква чу̏дна сличност са познатом песмом у̏ прози Ивана Тургењева. Јован Пантелић је имао и срца и душе, али не и среће, баш као и Сперњак, само што је овај своје невоље у̏тапао у̏ смеху̏ и крио их од дру̏гих, Пантелићу̏ то није у̏спевало. На лицу̏ му̏ се у̏век огледала патња, а Сперњаку̏ као да су̏ Парке при самом рођењу̏ шапну̏ле на у̏хо: „. . . и кад већ мислиш да ће ти срце пу̏ћи, смеј се — Ду̏шане!"

Описаћу̏ овде још једног старог професора, којег сам одлично познавала, не толико по његовом раду̏ у̏ школи, колико по његовом приватном животу̏, јер је он био ожењен сестром моје матере Олгом рођ. Ненадовић. Био је из богате трговачке породице карловачке, за годину̏-две старији од мога оца, звао се Петар Нинковић.

Мени мој теча-Пера није ништа предавао, већ само понекад долазио на замену̏ одсу̏тних професора. По струци је био историчар и географ, али је лично много више био заинтересован природом и сваки свој слободан час у̏ њој проводио. Познавао је сваку̏ биљку̏ и знао њен назив српски и латински, а у̏мео је чу̏десно лепо да прича о свима појавама у̏ природи, о преливима боја у̏ њој. Распознавао је сваки грм у̏ околини Карловаца, осл у̏шкивао сваки звук, примећивао и најмањи шу̏шањ. Предсказивао је сваку̏ промену̏ времена и имао изванредно развијено чу̏ло мириса. Ру̏ком је хватао гу̏штерове, жабе, мишеве и дру̏ге безазлене животиње, као и лептирове, коњице, бу̏мбаре, свилене бу̏бе и много шта дру̏го.

Више га је занимала преисторија од саме историје, а археологију̏ је ценио изнад свега. Био је у̏ пријатељским односима са професором археологије загребачког свеу̏чилишта Јосипом Бру̏шмидом и овај му̏ је редовно слао своје на у̏чне радове, а ближа и даља околина Карловаца, са својим добро познатим археолошким налазиштима, била је као пору̏чена за његова лична истраживања.

Но од свега највише, много више од књиге и нау̏ке, теча-Перу̏ је привлачио лов. Најбоље га и памтим у̏ зеленом ловачком оделу̏ са пером за шеширом, пу̏шком о рамену̏ и великим ловачким псом, Хектором, који га је у̏век пратио. О врату̏ му̏ ловачка торба из које вире зечје ноге и у̏ши, фазани, јаребице и дру̏га дивљач. Причао је врло радо о својим доживљајима у̏ лову̏, а знао је доста и о старим Карловцима. Његово бављење ловом није била обична пасија, већ и знање. Био је изванредан нишанџија и врло је ретко промашио.

Кад год му се пружила прилика ишао је у лов на јелене и срне, а ловио је и медведе по босанским шумама. Когод је први пут крочио у његов стан, морао је застати, задивљен његовим ловачким трофејима, који су заузимали већи део зида дугачког, пространог и светлог ходника куће у Горњем крају, која је некад припадала браћи Ивану (Иринеју) и Стевану Ћирићу и у којој је професор Петар Нинковић провео већи део свога века. Један зид у најлепшој соби те куће био је прекривен сваковрсним оружјем од најпримитивније кубуре и кремењаче до најсавременијих ловачких пушака, ловачких ножева разне величине и свега што ловцу треба. Нас децу су највише занимали његови свећњаци начињени од орлових канџи.

Једанпут сам срела свог теча-Перу на дунавској обали са ловачком торбом пуном дивљих патака. Враћао се из Аде и тек закорачио на дунавску долму. Кад ми се приближио и застао, осетих одмах мирис дима, а затим опазих и пламен и видех како му горе панталоне. Упалио му се задњи џеп на панталонама од примитивног упаљача за цигарете, који се састојао само од два фитиља и два кремена привезаних једно за друго жицом. Сва срећа што му је одело било од дебеле чоје, па му је пламен само мало кожу опрљио. Кад му сврати́х пажњу да му одело гори, он мирно скиде ловачки горњи капут и обави се њим око струка, тако да овај „пожар", да се стручно изразим, није био великог сразмера и угашен је без по муке, јер да га је мало јаче опекао, не знам како би наш драги теча-Пера могао седети у разреду и предавати историју.

Баци су сматрали да он не познаје довољно историју и да боље предаје земљопис. Знао је он оба та предмета, али га је природа вукла на другу страну и мислим да је грдно погрешио што се није одао природним наукама.

Био је теча-Пера по свему особена личност: умео је да превија и лечи ране, радо је помагао другима, обилазио болесне и помагао у чему је могао, воде скоро никад није пио, нити икакве друге течности, а када би баш јако ожеднео, што се дешавало врло ретко, затражио би од неког „један напрстак воде". Јео је врло мало, као врабац, и то обично само полукувано тесто и полупечено месо. Из лова се редовно враћао са буке́том пољског цвећа или бокором шумским или барских црних јагода. Чудно је био сличан јунацима Тургењевљевих *Ловчевих записа*.

У другом разреду гимназије српски језик ми је предавао др Милан Георгијевић Петô. Откуд тој породици надимак „Петлови", нисам никад могла дознати. Имали су старинску кућу у Горњем крају, преко пута Горње цркве. Било их је три брата: два школована и дошколована, а трећи стао на по пута и био неки мањи чиновник у Фондовима.

Георгијевић Пето био је увек и преко мере озбиљан. Као да је зазирао од ђака, чак и од најмлађих. Стајао је непомично за катедром и стално гледао у свој мали џепни сат у жутој кутијици од целелоида, коју би одмах по доласку на час ставио на сто. Презимена ђака изговарао је мало чудно, свако наше -ић или -вић код њега би постајало: -иц и -виц. Био је црномањаст и коса му је била глатка и врло сјајна, као и поткресани бркови.

Тумачења Петлова нису била много занимљива и часови су пролазили монотоно, мада је сам Пето био врло спреман, писао чланке и приказе у *Бранкову колу*. Од свега што је написао и објавио као најбољи му се сматра чланак *Деспот Стефан Лазаревић и књижевност његова времена*, објављен у Извештају гимназије 1906/7. Он је изазвао велико интересовање код стручњака, па су га све до скора многи тражили од управе гимназије.

Професор Георгијевић није никад никог од ђака у очи погледао и осим оног што се на школу односило, није га ништа друго о ђацима интересовало. У ово доба још нежења, као да није волео децу, коју ни касније неће имати, када се оженио и 1913. прешао у Сарајево, на гимназију, а одатле на теолошки факултет у Загреб, где је и умро 1932. године. Тело му је пренето у породичну гробницу на Черату, где су касније сахрањена и његова два брата, од којих је онај недошколован остао и умро у породичној кући, а други, др Светолик Георгијевић, умро после другог светског рата у Сремској Митровици, као судија вишег суда. Кућа им је продата и њени стари власници су данас сасвим заборављени, а од свега је од њих бар за писмене људе, остало само оно што је др Милан Георгијевић објавио овде и онде. То и гробница на Черату, а можда и неко бледо сећање његових бивших ђака, којих има још врло мало, једини су трагови да је некад у Карловцима постојала и породица Георгијевић Петô.

Па ипак, још онако мала, као ђак другог разреда гимназије, доживела сам неколико узбудљивих тренутака баш на часу српског језика др Милана Георгијевића. Сећам се живо тога часа у првој учионици доњег ходника гимназије, најмрачнијој и најсуморнијој у целој згради гимназије. Седела сам у првој клупи до врата са Зорком Татић, ћерком шумарског инжењера Јована Татића, у оно доба са службом у Фондовима.

Не знам како је до тога дошло, па се чисто тргох кад професор Георгијевић рече: „Ви децо, сваки дан пролазите овде у Карловцима поред једног старијег седог господина и не знајући поред кога пролазите. То је стари господин Чокић, најначитанији и најобразованији човек у Карловцима. Са њим се у свако доба може разговарати о Кантовој филозофији, као и о фабрикацији шведских рукавица. Нема тога на свету што он не зна. И зато се добро загледајте у њега када га сретнете на улици и добро га запамтите." Осетих у тај мах како црвеним у лицу и како ме обузима врућина и збуњеност. Из таквог стања ме трже, вукући ме за кapjук (тада су га носиле све девојчице, па и понеке одрасле девојке), мој друг Милан Андрић, који ми је седео за леђи, у другој клупи. Он рече: „Теодора, он то каже за твога тату, благо теби!." Када сам се после двадесет година срела са Андрићем, тада већ инжењером шумарства у Сарајеву (био је родом Босанац), прва му је реч била: „Сећаш ли се, Теодора, како си се узбудила и како си била срећна када је оно у другом разреду гимназије професор Георгијевић говорио онако похвално о твом оцу." Сећам се, разуме се, и данас тих његових речи, али никако не могу себи да објасним којим поводом су оне речене и зашто је баш нама деци он то рекао. Сад помишљам да је то морало бити у вези са неким чланком у Српској читанци за други

разред гимназије, а можда и са очевом сарадњом у *Бранкову колу*, где је он, као раније у *Српској зори, Јавору* и *Стражилову*, попуњавао многе ситне рубрике и објављивао их без потписа, а Георгијевићу је то морало бити познато из уредништва *Бранкова кола*. Онда, разуме се, ја још нисам имала појма ко је то Кант, но и о њему ћу ускоро сазнати, и то баш од свога оца.

Професор Стеван Поповић, отац др Лазе Поповића, био је несумњиво најнеобичнији и најзагонетнији од свих професора Карловачке гимназије пре шездесет и више година. О солидности његова знања ни онда нисам била, а ни сада се не осећам способна да пресудим. Да је много читао и много знао, видело се чим би проговорио, а чему нас је учио и шта нас је научио, још ни данас не знам.

После директора Врховца, увек беспрекорно одевеног и крајње углађеног, професор Поповић је био најимпозантнија фигура у професорском колегиуму онога времена. Био је изнад средње висине, корпулентан, потпуно избријане главе и зими и лети, увек у сивом оделу нешто светлије боје, увек као новом, са златним ланцем за сат и скупоценим сатом хронометром, којег је сваки дан тачно у подне контролисао на железничкој станици. Носио је златан цвикер са ланчићем, мало је говорио и ретко се смејао.

Такви се људи не сретају често, а ако се сретају, онда се о њима сања. Ђаци су га морали сањати, јер је био страх и трепет за њих. Био је против тога да се дозволи женској деци упис у гимназију. Велика нас је зато невоља задесила када је нама ученицама одређено да пред његовим природописним кабинетом, у првом доњем ходнику, проводимо свој одмор, на првоме месту зими и за кишних дана. Морале смо бити мирне као бубице, једва смо смеле слободно да дишемо и да се крећемо ходником. Ако би се случајно пореметио тај мир, професор Поповић би излетео из свога кабинета, љут као рис и загрмео својим громовничким гласом. За мало теже преступе ишло се на „конференцију", тј. пред наставнички савет, где су нам одмеравали казну.

Предавао ми је биологију, минералогију и математику у нижим разредима. Биологију је добро предавао, а и минералогију такође. Природописни кабинет располагао је мноштвом препарираних птица. Безмало је цео птичји свет раширених крила са високих стаклених орманова гледао у нас. Мало се која гимназија код нас могла у оно доба похвалити толиким мноштвом биолошких препарата и већ како се све не зову они ретки примерци у шпиритусу очуваних животиња, од најситнијих и најређих инсеката почевши. Када би нас професор Поповић „водио у кабинет", како се то звало у ђачком жаргону, био је то за нас дан откровења, дан предаха од тешких брига. Раширених очију смо гледали препарате и слушали објашњења професорова. Био је то за нас доживљај првога реда.

И минералогију смо волели, али је она за нас била мање приступачна. Није било лако запамтити кристализацију појединих минерала и одредити шта они представљају. Истина, и минералошка збирка овога кабинета била је врло богата. Гимназији ју је поклонио професор Димитрије Петровић, боље познат под псеудонимом Слав-

ко Златојевић, који се може сматрати као оснивач природописног кабинета Карловачке гимназије и због веома добро очуваног и стручно уређеног хербаријума. У тај смо хербаријум чешће загледали, јер стари Волнијев хербаријум нисмо смели такнути, пошто му је већ онда, због велике старине (потиче из XVIII века) претила опасност од наших руку и прелиставања. Сад је, како чујем, одобрен кредит од више милиона динара за конзервацију ове природњачке старине.

Као професор, односно предавач математике Стеван Поповић је био много мање спретан. То му није била права струка и предавао ју је за невољу, уколико се то и могло звати предавањем и тумачењем уопште. Слично Врховцу и он је само писао и брисао са табле одређене примере, а слично је поступао и при испитивању, ако му је ђак којег је испитивао било по чему био симпатичан. Ако му ђак није био симпатичан, извео га је на таблу, поставио му неки задатак и после два-три минута обостраног ћутања послао га на место. Ако је према неком ђаку био расположен, као на пример према мени, пошто би сам израдио задатак, рекао би: „Видиш да ти то знаш", што није баш било пријатно ономе којег се тицало, али шта је друго знао, одлазио би и он без речи на место.

Није ми познато да ли је професор Стеван Поповић у моје време предавао и ученицима виших разреда гимназије (било му је тада око шездесет година), где је могао развити своје природњачке и филозофске теорије, које су га безусловно морале мучити, јер је и нама чак, тада још почетницима у свему, покушавао да објасни Хегела и Хекла и многе друге.

Понекад су му падале на ум и неке бизарне мисли. Улетао би у круг окултизма, па нам причао о стварима нама сасвим далеким, неразумљивим, неприступачним, и на тај начин дражио нашу машту без икаквих стварних потреба. Стално му се по глави врзмао, и као да му је у неку руку био и узор, чудни и несрећни Лудвиг Баварски. Ретко је прошао час математике а да нам није о њему причао. Увераво нас је да је Лудвиг Баварски увек ручавао у друштву генијалних људи. Увек је за столом седео тобоже сам, али је сто био постављен за још шест особа, међу којима је био и Наполеон, он им се обраћао и расправљао са њима о најсуптилнијим питањима филозофским и политичким. И тај сто за којим су ручавали, на волшебан начин се појављивао на површину. Довољно је било да се притисне једно дугме, па да се растворе даске на поду и појави се постављен сто. Мало је било речи о томе о чему је заправо Лудвиг Баварски разговарао са својим невидљивим сабеседницима, а то је баш оно што би било најзанимљивије у овој чудној причи. Ако ми зато неко замери што ја у својим излагањима често идем „око ствари", а у суштину њихову не залазим, овде ће наћи одговор на своје замерке. О оном што ми је било јасно из прича других, јасно и говорим, а нејасноће и недоречености других нисам у стању да објасним.

Било је на часу математике, у време када сам ја ишла у други разред гимназије у Карловцима, и много других прича о Лудвигу Баварском: о његову пријатељству са Вагнером, о усамљеничким шетњама по бури и олуји, о томе како је огромну статуу своје вереницe, неке аустријске прицезе, дознавши да га она вара са другим,

у наступу жестоког гњева бацио кроз затворен прозор у парк свога дворца и напослетку како је једнога дана, сасвим неочекивано и у присуству других, скочио са клупе у свом парку, стрмоглавио се са обале у језеро, и ту нашао смрт.

Таквим је причама професор Стева Поповић забављао нас децу од 12—13 година на часу математике, свакако зато да му време брже прође. На нежнију децу слабијих живаца ти разговори нису пријатно деловали. Мени, на пример, све ове приче нису биле довољне, узнемирена машта тражила је допуну. Помислила сам да је о Лудвигу Баварском морао неко писати, јер одакле би професор Поповић црпео знање о њему. Била сам уверена да и у очевој библиотеци мора бити нешто о томе и нисам се преварила. Пронашла сам биографију Лудвига Баварског од Кларе Чуди, у издању мале Рекламове библиотеке у Лајпцигу. Натежући мало са немачким језиком, ипак сам је целу прочитала и дуго остала под њеним утицајем, што на мене није позитивно деловало: изазвало је малу девијацију у целом мом бићу, јер моја тадања запажања и закључивања још нису била зрела.

Професор Стева Поповић мало се с ким дружио. Када би га неки ђак издалека на улици угледао, прелазио би на другу страну, или зашао у неку другу улицу, само да се са њим не сретне, јер је било нечег одбојног у целом његовом бићу. Када је стојећи за катедром испитивао ђаке, једном је руком гласно звецкао ситним металним новцем у џепу.

По мишљењу једних Стева Поповић је био члан радикалне странке, по мишљењу других, био је социјалиста, што по ономе што сам досад рекла о њему не изгледа тачно. Ипак, нико није могао очекивати да ће тако бахатан човек, који је код својих ђака представљао највећу силу, бити од неког надвладан. Одмах некако на почетку првог светског рата био је затворен неко време као талац, а убрзо после тога умро је у Загребу 1915. године.

Поменућу овде још неколико професора који су ми предавали само у нижим разредима гимназије, а о осталима говорићу касније.

Као по некој традицији, готово сви професори старе Карловачке гимназије били су учени људи, па су се поред рада у школи бавили и писањем. Већином су писали о нечем у вези са својом струком. Тако је професор Глиша Лазић, о коме је овде већ било речи, по струци класични филолог, објавио 4—5 чланака у Извештајима, од којих су два писана латинским језиком, којим је он суверено владао. Те је његове чланке пренео један савремени немачки часопис за класичну филологију, а односили су се, колико се сећам, на Цицероново дело *De legibus*.

И Глиша Лазић је био човек своје врсте. Паметан и начитан као и његов отац Стеван Лазић и деда, Григорије Лазић, за разлику од њих био је комична фигура и по својој спољашности и по начину опхођења са људима. Одмах је сваког прозрео и на комичан начин, са призвуком ироније, или фине сатире, указао на нечије недостатке, више да тим скрене пажњу других, него ономе на којег се односило.

И професори и ђаци звали су га само Глиша, а био је симпатија и једних и других. Врховац је морао добро знати да од професора Глише Лазића неће ђаци нижих разреда богзнашта научити, али му је гледао кроз прсте, јер су доста година били колеге, а, осим тога, Глиша је био син његовог професора и директора Стевана Лазића. Био је трећи по реду члан те породице који су служили овој школи што су боље знали и умели, јер и Глиша је, у то се не сме сумњати, улагао све од себе да своје солидно знање латинског језика пренесе и на своје ђаке, али, свестан своје мало чудне спољашности, бојао се да не испадне смешан пред ђацима, и то га је спутавало у раду. У колегиуму, међутим, био је сасвим други човек. Ту се осећао слободан и није ни од кога зазирао, штавише, могло би се рећи да су понеки од њега зазирали. Душа му је била да се неком подсмехне, да се нашали, да неког доведе у неприлику, али не из злобе и пакости, што су други знали, па се нису вређали. Сметен пред ђацима, био је отворен пред колегама, па и пред самим директором Врховцем од којег нимало није зазирао. Према потреби, он је поред латинског предавао и српски језик и биологију, и није крио да то ради тек да се каже. Исправљање ђачких школских и домаћих задатака сматрао је кулуком, па се понекад десило да их и не прегледа. Када га је директор Врховац једанпут упитао зашто задатке не исправља, он му је одговорио као из пушке: „Шта, зар да читам те ђачке глупости, ни напамет ми то не пада, јер ми је досадно и бљутаво, а и врло мало вреди." Када му је Врховац једанпут био на часу биологије, приметио је да Глиша не тумачи све што је било прописано, па га је у зборници упитао зашто је прескочио целу партију о гмизавцима. Глиша, без предомишљања и устезања, рече директору: „Пфуј, зар да им говорим о глистама, црвима, гусеницама, змијама, мени се гади кад само помислим на њих, немојте ми ту жгадију ни помињати, мука ми је."

Када је мени предавао у другом разреду гимназије латински језик, имао је обичај да ђаке које испитује изведе на таблу. Прозвани ђак морао је да стави на катедру своје „теке" (свеске) са непознатим речима, као и свеску са преводима одабраних реченица са српског на латински језик, што је ђацима од свега најтеже падало. Ако би се појавио директор, Глиша би све свеске са стола, што је брже могао, ставио себи у џеп. Врховац се правио невешт и као да ништа није приметио, упитао би ђака где су му свеске, односно препарације, како су се још у оно доба свеске називале. Збуњени ђак није знао да се снађе, а Глиша би уместо њега покушао да га оправда пред директором: „Случајно је у брзини заборавио да их понесе у школу, господине директоре, и извинио ми се пре часа." Ако би се показало да ђак ништа не зна, Глиша се обраћао директору речима: „Зна он то добро, господине директоре, али се уплашио од вас и збунио се." Директору није после тога ништа друго преостајало но да убрзо оде из разреда. Тек тада би се Глиша тобоже намрштио и оном незналици ђаку подвикнуо: „Магарчино једна, само се усуди да други пут дођеш у школу неспреман."

Глиша Лазић је био комичне спољашности: мали, дежмекаст, пупав и јако црн у лицу, као да се нечим мазао да поцрни. Из не-

ких разлога није се редовно бријао, па је и то доприносило да онај који га није познавао посумња да је циганског порекла. И својим начином говора и својим гласом и целим својим изгледом представљао је комичну фигуру. Био је тога свестан, па се клонио оних који га нису познавали. Не знам да ли је истина, али се у гимназији причало да је на једном часу биологије категорички тврдио, тумачећи Дарвинову теорију о постанку фела, да је човек постао од мајмуна. Баци као Баци, почеше то побијати и доказивати да они нису постали од мајмуна, кад Глиша рече оном који је био најгрлатији: „Ћути, магарчино једна, ако ти ниси постао од мајмуна, ја јесам."

Глиша је био релативно богат човек: имао је своју кућу у Горњем крају са лепом баштом, а поред тога још и виноград, не знам у коме пољу. Био је гостољубив и радо, по више пута годишње, позивао своје колеге на вино. Из тог друштва никад није изостајао професор Сперњак, који је, осим код Глише, ишао само код свога кума, професора Милана Недељковића. Код Глише је ишао на првом месту зато да би са њим разговарао латинским језиком. После сваке такве седељке, Сперњак би је опевао латинским језиком и после те своје песме радо другима казивао. Сећам се да се једна починьала стихом: „Post Latinum, bonum vinum apud Grigorinum."

Сперњака је још једна ствар привлачила Глиши: ту се могао шалити до миле воље, а за шалу је, како већ рекох, Сперњак душу дао. У друштво код Глише увек је долазио и професор Милан Будисављевић, којег је, искрено речено, поред свег осталог, привлачило и добро Глишино вино. Мићун, како су га сви звали, волео је понекад да се прави важан и да истиче своје знање, иначе је био друштвен човек и сви су га волели. Сперњак је знао за поменуту Мићунову особину, па је нарочито волео да га збуни неким унапред смишљеним питањима. Тако га једанпут на весељки код Глише упита: „Знаш ли, Мићуне, ко је то био Филкука. Превртуо сам више енциклопедија, но нисам нашао ништа о Филкуки, а јако ми је потребно да знам ко је он био." Мићун се, по свом обичају, промешкољи и правећи се важан рече: „Како не бих знао ко је био Филкука. То је, мој Душане, био један веома чувен перзијски сатрап." Кад хтеде да дода и неке појединости о њему, Сперњак га прекиде кроз смех, речима: „Вараш се, мој Мићуне, Филкука је машамода у Новом Саду." Сви прснуше у смех, осим, разуме се, самог Мићуна, који се збунио, али није протестовао.

Веронауку ми је у првом и скоро до краја другог разреда гимназије предавао професор Иван Маширевић. Био је страх и трепет за ђаке, али је у њему било много позитивног. Био је, како се то обичним речима каже, човек од реда. Сам дисциплинован, тражио је и од других да такви буду. Није изискивао нешто нарочито у вези са учењем веронауке, али је захтевао мир, ред и уредност у свему. Према свом најстаријем сину Миши био је двоструко строг. Сећам се и сад како је према Миши поступио када је приметио да је дошао у школу у капуту распараном на рамену. Рекао му је том приликом пред свима друговима његовим: „Сваки ти се дан пружа прилика да видиш како ја строго поступам према твојим друговима који су не-

уредни и не пазе на своје одело и обућу, а ти, ето, долазиш такав у школу и срамотиш не само себе, него и мене . . .” Сиромах Миша сав је поцрвенео и сагао главу, а његов отац као да се свима нама извињавао, и сам је био црвен у лицу и сав ознојен.

Катихета Маширевић је недељом ујутру, на тзв. егзорти или каталогу, уместо да тумачи неку причу из Библије, или еванђеље које ће се тога дана читати у цркви, говорио пред свим разредима у свечаној сали гимназије о правилима лепог понашања. Говорило се да спрема књигу о томе која, разуме се, да се појавила, ђацима не би била сувишна. И иначе се професор Маширевић бавио писањем. Објавио је лепо опремљен уџбеник *Слике из историје хришћанске цркве.* Врло се радо и врло много бавио и пчеларством, које је тако успешно пропагирао и ширио оснивач пчеларства код Срба, професор Јован Живановић.

Маширевић је 1911. године покренуо у Карловцима лист *Бачки пријатељ,* који је био врло добро уређен, користан и занимљив. Сви прилози у томе листу били су доступни нама ђацима, а чланци су били врло разноврсни. Сваки ђак је могао у том листу наћи оно што га занима. Било је ту прича, песама, чланака из историје, географије, природних наука и свих других предмета. Кроз цело годиште протезали су се чланци о фотографисању, резбарству и свему оном чему је требало скренути пажњу ђака и забавити га у слободним часовима. Било је ту и одломака из страних књижевности и веома пажљиво одабраних мисли из најчувенијих писаца, као и реће, мало познате наше народне пословице. Колико се сећам, било је и превода из класичне књижевности. Било је ту речи и о нумизматици, филателији, шаху, било је и ребуса и загонетки у стиху и прози. Сарадници су већином били професори гимназије, а било је и сарадника изван ње. Тај је лист у сваком погледу испунио дотадање празнине у образовању ђака средњих школа. Лист такве врсте и толико користан није никад раније излазио, а није излазио ни много касније.

Ту тако корисну делатност прекинула је изненадна, нагла смрт Ивана Маширевића. Умро је 1912. године од срчане капи на седници Конзисторије, неправедно нападнут од једног свог сабрата.

Од професора који су ми предавали само у нижим разредима поменућу још два: Милана Недељковића и Милована Сучевића.

Милан Недељковић предавао је историју и географију, а овај други предмет као да је много више волео од првог. Био је пасиониран нумизматичар, а бавио се и археологијом. Оснивач је бившег географског кабинета гимназије.

Као предавач историје, професор Недељковић је врло много полагао на историју културе и умео је ђаке да одушеви, да загреје за све гране уметности. Написао је, првенствено за своје ђаке, уџбеник опште географије, а на себе је скренуо пажњу у јавности својим романом *Прелом* (Сарајево 1899), занимљивим не по фабули коју обрађује, већ по тенденцији видно израженој скоро на свакој страници тога романа, који је заправо само зато написан, да пропагира оснивање земљорадничких задруга. Тим је на себе скренуо пажњу и Јована Скерлића, и овај га је приказао, указавши на наивност фа-

буле и занимљив, али ниспретан покушај да придобије сељаке за оснивање задруга. Скерлић је у том роману Милана Недељковића истакао лепе описе природе и примера ради навео један такав одломак.

Професор Недељковић је био веома природан и простосрдачан. Такав је био и у односу према ђацима. Његов круг интересовања био је доста широк, прелазио је границу обичнога. Бавио се и шахом, и да су прилике дозвољавале, вероватно би се уврстио у шаховске мајсторе, као што ће знатно касније бити случај са његовим сином Озреном, који се кроз неколико деценија бавио шахом, сам играо и писао о другим познатим мајсторима шаха. И друга три сина професора Недељковића (један лекар и два судије), као и две кћери (старија професор и млађа судија) могу послужити као узор другима. Професор Недељковић је сву своју децу не само извео на пут, него их и начинио људима. Ако би му се ишта могло замерити, то би била његова страсна оданост радикалној странци. Кад би се ко усудио да јој нешто приговори, као да га је дирнуо у зеницу. Био је непомирљив и недоказив, ако се тако сме рећи. Политика га је довела скоро до физичког слома, јер као да није био довољно здрав и отпоран. О његовом политичком раду и страдањима због тога биће овде још говора. Неколико последњих година своје службе професор Недељковић је провео у Новом Саду, као директор Трговачке академије. Био је родом из Сремске Каменице. Умро је 1935. године.

И професор Милован Сучевић само ми је кратко време предавао. Био је сељачки син, родом из Лаза. Висок и леп човек, озбиљан и строг. Једном својом особином разликовао се од свих других: лако се збунио и сав поцрвенео кад би га ко изненада шта упитао. Био је не само ђак, већ и велики поштовалац др Томе Маретића и при тумачењу српског језика у свему је ишао за Маретићем. Много нас је мука стајало док смо научили све глаголске врсте и разделе. Претежно је тумачио граматику, јер је припадао старој филолошкој школи, али је био врло спреман и студиозан. После првог светског рата добровољно је предавао руски језик ученицима виших разреда.

Сучевић је у Карловачкој гимназији служио око двадесет година. Ту се и оженио Даринком, ћерком професора Борђа Магарашевића, која је једина, приватно полажући разредне испите, завршила овде седам разреда гимназије, пре него што је женској деци дозвољен упис у гимназију. Била је интелигентна и фина девојка, али, нажалост, не и довољно здрава. Као девојку сретала сам је често у Дворској башти, увек са књигом у руци. Не сећам се тачно године њене смрти, но памтим да су је сви жалили, јер је за собом оставила малог сина Боривоја, старог тек неколико година, који је после смрти своје матере постао љубимац целог овдашњег грађанства. Једна ме околност наводи да то овде поменем: др Боривој Сучевић, сада лекар специјалиста у Београду, свратио је после другог светског рата у своје родно место и овде посетио све очеве пријатеље и све оне које је из детињства запамтио због неколико лепих речи које су му рекли. Сусрет са њим био је врло дирљив.

Милован Сучевић је у Извештају гимназије за 1914. објавио чланак *Језик у делима Доситеја Обрадовића,* вероватно је сарађивао

и у *Бранкову колу*, но то ми је сада немогуће да проверим. Карловце је напустио 1924. јер је био постављен за директора учитељске школе у Пакрацу. Када ме је директор Врховац те године, још пре завршетка мојих студија, позвао да ступим у службу као привремени предметни наставник на гимназији, Милован Сучевић је још био овде и при првом сусрету са њим у професорској зборници, позвао ме је у ходник, да ми нешто каже. Рекао ми је скоро дословце ово: „Желео бих да вам дам један савет. Немојте се на седницама наставничког савета, а ни на седницама разредног већа, никада мешати у дискусију, нити казивати своје мишљење или предлагати нешто. Још сте млади за то и зато само посматрајте и слушајте нас старије и првих десет година своје службе треба да стојите по страни, јер ће вам управо толико година требати да се снађете."

Прошло је од тог доба пуних педесет година, но мени је још увек непријатно и осећам се неугодно кад се сетим тих речи професора Сучевића. Он, разуме се, није ни слутио како ће на мене, тада младој, полетној и преко мере озбиљној, деловати те његове речи. Вероватно их није рекао у злој намери, али су на мене поразно деловале.

Са професором Сучевићем срела сам се само још једанпут, после другог светског рата, а он је некако доста брзо после тога и умро. Овде сам изнела само неке главне моменте из „карловачких година" професора Сучевића, и то је, углавном, све што се о њему сећам у вези са Карловцима, јер после његова одласка одавде, најпре у Панчево, а затим у Вршац, нисам имала прилике да пратим његов рад нешто шире. Скоро да сам већ заборавила и оно што ми је рекао пред зборницом гимназије, око половине октобра 1924. године.

8.

Једва се била стишала бура настала због анексије Босне и Херцеговине, Велеиздајничког и Фридјунговог процеса, а избио је први балкански рат. Како рекох већ на почетку ових својих *Сећања:* оба балканска рата оставила су трага и на овом простору. Нисам то рекла тек онако, без размишљања. И мене лично су они дубоко прожмали још у детињству. То ми је и помогло да боље разумем и све оно што се касније збивало и што понегде још и данас тиња испод давно запретене ватре.

Не може се затајити да су балкански ратови потпирили и ојачали националну свест код Срба изван граница Србије. Та је појава у оно време и у ондашњим приликама била сасвим разумљива, и не може се ни пореħи ни осудити. Нас у школама нису васпитавали у националном духу. Наставни програми и школски уџбеници строго су водили рачуна о томе да се у омладини не само не разгорева национална ватра, већ да се, по могућности, све дубље запретава, што се дубље може. То је, можда, и био разлог да се она разбукта и појави и тамо где јој се није надало.

Ипак се не може замерити југословенски оријентисаним партијама и појединцима што су се одушевили балканским ратовима

и што је тог одушевљења понекад било на претек, особито у почетку, за време првог балканског рата. Сви су листом у овим крајевима пратили будним оком ратне догађаје. Читала се без предаха *Илустрована ратна хроника,* училе се напамет песме Војислава Илића Млађег, дезертирало се из аустријске у српску војску, скупљани су добровољни прилози у новцу, храни, лековима и другим потребама за српску војску.

Наш свет овде, пошто је мало одахнуо од прогона и притиска у вези са анексијом и осталим догађајима, једва је дочекао да да себи одушка и осмелио се преко сваког очекивања. Маршировало се кроз град и, без икаква страха и зазора, певало се на све стране:

Србијанци и Босанци, потеците журно,
Јер вас сада слава чека, у то време бурно . . .

Чуле су се понекад и песме сасвим локалне природе, настале у Србији у току рата. Запамтила сам почетак такве једне, који гласи:

Пуковник Васић путује, путује,
Пуковник Васић путује, бре!
Путује у турско, избавља све српско!
. . . . . .

И то се овде певало, премда нико тада није знао ни ко је тај „пуковник Васић". Било где да се кренула већа поворка ђака, осим када се кренула у цркву, по карловачким улицама све се орило од ових и сличних патриотских песама, које су, бар неке од њих, мало и изазивале, а до експлозије патриотских излива дошло је 1913. године, приликом сахране трагично преминулог патријарха Лукијана Богдановића.

Патријарха Лукијана Богдановића виђала сам доста често још у Народном сабору, у коме је, као епископ будимски, био вирилан члан. Када је 1908. године био изабран за патријарха, у Карловцима је дочекан са великом помпом и дотле нечувеним слављем. Није ми познато ко је организовао тај дочек и о чијем је трошку била приређена част на отвореном простору, мал-те-не пред самим прозорима моје родитељске куће на Пијаци. Неки нама непознати џинови, како нам су се онда чинили, вртели су на ражњу огромног вола и после га печеног делили мноштву света, наливајући му, уједно, у испружене посуде, вино из великог бурета, које се ту такође нашло на неки волшебан начин, како се нама деци чинило. Сећам се и бакљаде пред Двором те вечери и игре и песме уз њу.

Виђала сам после тога више пута патријарха Богдановића. Виђала сам га и у сабору и на улици и у згради гимназије, како са директором Врховцем иде на часове физике, која га је занимала. Видела сам га понекад и у цркви, а једном и код своје куће, приликом посете моме оцу после избора за патријарха. Био је необично леп човек и врло културан. Био је патријарх свега пет година (1908—1913).

Нећу и не могу се упуштати у оцену рада патријарха Богдановића, тим пре што га не познајем у довољној мери. Знам само да је за гимназију много учинио. За његово доба и по његову одобрењу,

зграда гимназије је из основе оправљена. Набављен је и потпуно нов намештај. Сви кабинети су добили најмодернију опрему. Све што је директор Врховац сматрао потребним да се набави од учила и књига, набављено је. Зидови у свечаној сали и по ходницима добили су сасвим друкчији изглед. Лепота је зрачила са свих страна и васпитно деловала на ђаке.

За време патријарха Богдановића из основа је оправљена и Саборна црква у Карловцима, а његова је заслуга и отварање модерног ђачког интерната, који је заменио старо Стратимировићево Благодејаније и по Стратимировићеву имену назвао „Стефанеум". Овај је био на гласу и окупљао је само сиромашне ђаке гимназије одличног успеха, који су овде имали бесплатно издржавање.

Све даље планове патријарха Лукијана Богдановића прекинула је изненадна, мистериозна и до данас неразјашњена Лукијанова смрт, 19. августа 1913. године. Те вечери се као мућа пронела кроз Карловце вест да је патријарх Богдановић нестао из аустријске бање Гастајн. Тело му је пронађено у реци Ахи тек крајем октобра исте године, пренето је у Карловце, где је свечано сахрањено у крипти Горње цркве, поред патријарха Георгија Бранковића. Званично је прихваћено тумачење да је патријарх страдао несрећним случајем. Незванично се говоркало да се сам убио, а многи су већ тада, а нарочито касније, протурали вест да је насилно уклоњен, јер није био политички погодан аустријским властима. У моме детињству, или, ако хоћете, раној младости, највише се веровало првој верзији, а како је у ствари било, не зна се.

Но, било како било, није ми намера да испитујем где је истина, но да укажем на то шта се догодило на дан сахране патријарха Богдановића, на којој сам и сама присуствовала.

Ученицима гимназије било је наређено да начине кордон од врата Саборне, до врата Горње цркве, да би се одржао ред и да свет не би продро у простор којим се кретала погребна поворка и званични пратиоци. Стајала сам код самих врата на излазу из порте Саборне цркве, када су се на кола, која су чекала пред црквом, попела два официра високог чина, један аустријски, а други српски генерал. Чим се оба, непосредно пред мојим очима, попеше на кола, проломило се из хиљаду грла: „Живео генерал Божа Јанковић! Живела српска војска!". Светина је пробила кордон и опколила кола у којима су се возили генерали. Добро сам том приликом осмотрила лице генерала Јанковића. Био је сав црвен у лицу, збуњен и скоро пренеражен. Налазио се у крајњој неприлици, трудећи се да одговори на узастопна питања аустријског генерала шта се то догађа и коме то кличе свет. „Вама, ваша екселенцијо, вама то кличе свет", понављао је непрестано генерал Јанковић, али се лако могло разабрати да му аустријски генерал не верује, да се осећа врло несигурно и преживљава непријатне тренутке. Сећам се добро да је генерал Јанковић био средњег раста и нешто пунији у лицу и телу. Имао је на себи калпак са белом перјаницом, црвен мундир са широким златним кићанкама на еполетама (или можда уместо епoлета) и одење на грудима као и црне панталоне са широким црвеним лампасима. О аустријском генералу не знам сад ништа да кажем. Доцније сам чула

да је тај исти генерал за време првог светског рата био командант аустријски у Београду за окупације. Свакако да историчари тога рата знају за њега. Ја га нисам запамтила.

После оног инцидента, нама ђацима је наређено да се одмах разиђемо за случај да дође до нереда на улици. Они који су званично морали да прате поворку пошли су према Горњем крају, а сва омладина и многобројни грађани појурили су као без главе према железничкој станици, јер се дознало да се Божа Јанковић одмах после сахране враћа посебним возом у Београд. Омладина и сви други присутни начинили су кордон поред саме пруге у дужини од неколико километара. Певало се и клицало српској војсци и генералу Јанковићу, прослављеном јунаку балканских ратова. Заборавило се сасвим на трагичну судбину патријарха Богдановића и његова се сахрана претворила у невиђену патриотску манифестацију, која је потиснула сва друга осећања и намере, и јасно испољила чему се тежило.

О овом догађају у Карловцима се дуго и дуго говорило, али је одјек тих догађаја био много шири. Размишљајући касније о свему овом, закључила сам да је тадања српска влада намерно изаслала на сахрану патријарха Богдановића прослављеног јунака и заслужног војсковођу у балканским ратовима, генерала Божу Јанковића, да би мало подстакла патриотска осећања Срба у овим крајевима, а можда и из чистог пркоса према Аустрији, после свега што се последњих година у њој догађало, а добрим делом било уперено против Србије, што се видно показало у демонстрацијама због анексије, с једне стране, и Фридјунговом процесу, са друге стране. Неће дуго потрајати, па ће и Карловчани доживети одмазду за своје држање о сахрани патријарха Богдановића.

9.

Карловци су се 1912. године почели још више преображавати из села у град. Те године су стекли: нову зграду основне школе, електрично осветљење и асфалтни тротоар. Тешко је рећи чему су се највише обрадовали. Ми који смо учили у старој основној школи и данас се те зграде са пијететом сећамо. Гледали смо је како пропада и постаје ругло, али нам је ипак остала блиска и драга. „Нова" зграда основне школе, која је давно престала бити „нова", није никоме од нас нарочито за срце прирасла. Не знам у ком је стилу грађена и ко ју је градио, тек она не представља ништа нарочито. Нико неће пред њом застати и загледати се у њу, тако је обична, непривлачна. Не познајем је довољно изнутра да бих могла ишта о том рећи, зато се на њој нећу дуго ни задржавати. На месту где се она сада налази био је некада пруд, сав зарастао у коров и запуштен. Ту је у XVIII веку текао Дунав, па се та улица дуже времена звала Дунавска улица, а у мом детињству „Рибља пијаца", но не сећам се да се ту у ово доба икада риба продавала. Зграда основне школе прва је зграда са леве стране те улице. Од дома Партизана, негдашњег Соколског дома, дели је Стражиловачки поток, и то је оно што овој згради смета. Истина, обала потока с те стране где је школа под-

зидана је, али — ко ће забранити млађим ђацима да не гацају по потоку, да не чепркају по сметишту, коме овај поток данас служи. Но, ретко се дешава да све буде потаман, нешто увек недостаје. Карловци нису имали средстава ни зграду школе да дигну, а камоли да санирају поток. То се ваљда само једанпут десило за ових шездесет година откако је ова школа сазидана, и докле год она буде ту била, биће вероватно онако како је данас.

Сећам се као да је јуче било оне вечери када је први пут синула електрична светлост у Карловцима. Дуго смо је чекали, али нас је ипак изненадила. Све је већ било готово, а ње нема и нема данима. Синула је изненада и све нас обрадовала преко сваког очекивања. Ксена и ја враћале смо се са две другарице са Стражилова. Кад се приближисмо првим кућама на Белилу, наједанпут засјаше сијалице. Појурисмо према Пијаци, а она пуна света. Све живо је дошло да види како сад изгледају Карловци, а ту на Пијаци то се најбоље могло видети: она је била најјаче, најраскошније осветљена. Томе су доприносиле две велике „богнламне", како смо их ми звали, од којих је једна била десно од чесме на Пијаци, сасвим близу моје родитељске куће. Светлост је била тако јака, да су и предње собе наше куће биле толико осветљене, да се скоро при тој светлости могло читати, нарочито у „малој соби", царству мога детињства. Ту сам ја и покварила свој вид за време првог светског рата када сам, лежећи у постељи, при тој светлости читала до касно у ноћ. То моји родитељи, разуме се, нису знали, а све да су ми и забранили, шта би вредило, књига ме је толико обузела, да ме никаква сила на свету не би могла од ње раставити.

Помишљам некад да је онај двостих, од којих први гласи: Гори лампа насред Карловаца... морао настати тих дана. Старији није могао бити, јер никад пре тога није „насред Карловаца" горела икаква лампа, само су на угловима улица чкиљиле петролејке, у мусавим фењерима који, вероватно, нису прани откако су ту постављени. Сада је престала њихова владавина. Они су ишчезли са својим чађавим „цилиндрима" и загушљивим мирисом „гаса", како је петролеум овде називан. Нестало је романтике и пошло се бар једним кораком напред.

Много је за Карловце значило и асфалтирање улица, али ће још много воде протећи да се почне заборављати она кратка песма која им није служила на част:

Бог те чувô суда иришкога
и румскога блата дебелога
И калдрме карловачке равне
Усред дана, ко сред ноћи тавне.

У тај мах је постављен само асфалтни тротоар на Пијаци и у две главне улице: Горњем и Доњем крају. Није се протезао до краја тих улица. Поред неких удаљенијих кућа још је увек остала неравна стара калдрма, као и средином свих улица, па и саме Пијаце. Поред Народног дома (зграде Фондова) остале су још дуго жуте плочице од керамике, какве се још и данас могу видети на згради Дома око прозора, а све доскора и на доњем делу ограде.

Но да рекнем још коју више о неким улицама у Карловцима за мога детињства и нешто мало раније.

Дунав је око половине прошлог века текао много ближе вароши. Обала му је била надомак Пијаце, на линији где се налази фасада Народног дома (данас Архива САНУ и богословије). На том су се месту вероватно задржавале берачице, враћајући се из винограда у Горњем пољу. Горњим пољем се назива земљиште изнад Горње капије, Пиваре и Доке. Ово су називи поља у том рејону: Ровине, Селиште, Средњи брег, Раша и Занош. Из тих поља (винограда, шљивика, ливада) могло се неколиким путевима стићи у варош, па и уз обалу дунавску, до старе Пијаце. Ту су се пољски радници и берачи могли задржавати и, како тврди једна старија песма, ту су се на обали Дунава и освежавали. Та песма гласи:

Карловкиње грожђе беру,
На тенгеру ноге перу,
Па се знаду наћи
Где пролазе ђаци.

Врло је вероватно да се ту, крај дунавске обале, увек нашао понеки ђак, богослов или гимназиста, јер су им школе биле врло близу, а привлачио их је и Дунав и све што се на њему и крај њега дешавало. Дунав је текао даље, у правцу данашње основне школе, и та улица крај њега била је некад главна. Данас као да у њој и нема више кућа које су ту постојале од старина. Преко од основне школе, на десној страни, сасвим уз поток, још стоји кућа проте Павла Стаматовића, познате личности српске политичке и културне историје XIX века. Та је кућа данас заклоњена бетонским мостом преко Стражиловачког потока, тамо где је он некад надолазио и рушио све пред собом. Та је кућа током времена изменила свој изглед и мало још ко зна за катастрофу која се ту одиграла 1847. године, о којој је овде већ било говора. Од старих кућа ту још постоји кућа мога деде Стевана Симеоновића Чокића, о којој је такође раније било говора. Тамо где се данас простире зидана пијаца, стара двадесет и нешто више година, налазила се зграда Српске манастирске штампарије, која у културној историји Војводине има своје одређено место и значај. Зграда штампарије већ за мог детињства била је оронула. Непознато ми је када је зидана и чему је била намењена. Када је та стара зграда срушена после другог светског рата, да би се на њеном месту саградила пијаца, довезена је велика количина земље, па је зграда нове пијаце сазидана на узвишици која раније није постојала. Иза данашње пијаце друга по реду кућа није некад постојала. На њеном месту стајала је једна од најстаријих кућа у Карловцима, која је била још из турског доба. Припадала је Јосиму Бурни и на њеном крову налазио се метални полумесец, којег смо ми као деца радознало загледали и о њему се распитивали. И распоред и изглед просторија у тој кући били су необични, нарочито доста широко предсобље чудног облика. Заборавила сам појединости, али се добро сећам утиска који је код мене изазвала унутрашњост те зграде у коју сам само једанпут завирила, обилазећи као разредни старешина станове својих бивших ђака. У старој Манастирској штампарији била сам, међутим, више пута. Још као дете, када сам у штампарију

носила чланке за лист *Српска мисао,* или када сам ишла по коректуру чланка и, знатно касније, више пута, када сам прештампавала два своја чланка из Извештаја гимназије. Штампарија је сматрана добром и солидном. У њој су штампана и нека издања Српске академије наука. Радила је све до другог светског рата. Са прозора свога стана гледала сам 1941. кад су је усташе пренеле у сутерен Народног дома и када су је, сасвим пред крај рата, однеле негде, да се више никад овамо не врати. Шта је било са њом пошто је одавде однета, није ми познато. Има више верзија о том, али се не чине поуздане. После рата зграда штампарије се неминовно морала срушити, јер су зидови претили пролазницима. Срушили су је ђаци гимназије и њени наставници на неколико година после рата. Рушење је трајало више дана. Цигљом и малтером те зграде насули смо добар део баре код железничке станице, односно на друму испред станице, где стају новосадски аутобуси. Занимљиво би било сазнати шта је учињено са огромним стоваришТем књига штампаних у Манастирској штампарији. Усташе те књиге нису ни уништиле ни собом понеле. После рата су се многи за њих распитивали. И сама сам трагала, јер су се и код мене распитивали. Интересовање за поједине од тих књига било је изненађујуће. Нарочито је тражен *Речник црквенословенског језика* Саве Петковића и *Ерлангенски зборник* у издању Српске академије наука. Сва трагања су била узалудна. Највероватније је да су неки дугогодишњи службеници Манастирске штампарије присвојили њену заоставштину у књигама и књиге касније распродали библиотекама и појединцима.

Пре него што се опростим са бившом Дунавском улицом карловачком, некад отменом делу града, где су становале избеглице из Србије за време Карађорђева устанка, желим да скренем пажњу да се у овој улици некад налазио и први, за ту сврху зидани, биоскоп карловачки, јер верујем да за њега данас мало ко зна. Истина, он је из знатно каснијих времена, из доба првог светског рата. Та зграда још постоји и у њој се данас фабрички израђују јоргани. Необични спољашњи изглед зграде, која није велика и нема прозора са улице, вероватно побуђује пажњу пролазника странаца. Зграду је назидао, или можда само неку стару адаптирао за биоскоп, тадањи градски стрводер са презименом Краљ, да ли зато што је тај посао сам сматрао уносним, или што му је неко сугерисао да своје богатство уложи у неку корисну установу. Мало је вероватно да је сопственик првог сталног биоскопа у Карловцима овај отворио из неких културних побуда. Био је он једна врста Квазимода: рамљао је на једну ногу, био низак растом и јако дебео. Игром судбине, имао је лепу и допадљиву кћер Марију, која је некако одмах после матуре умрла, колико се сећам, од тифуса. После само кратког времена и отац јој се придружио. Које је народности био, није ми јасно, јер је говорио исквареним нашим језиком са страним нагласком. Имао је обичај да каже: „Ја богат човек, ал' немам h e c т . . .". Тако је он ову реч изговарао. Његова биоскопска дворана била је тесна за многобројне посетиоце. Имала је додуше и ложе са седиштима од црвеног плиша, али је у дворани било загушљиво и мрачно преко сваког очекивања. Зато се тај биоскоп и није могао дуго одржати, тим пре, што су му за време

првог светског рата главни посетиоци били војници и официри, а није био у центру града, те га се млађи свет с разлогом у оно доба клонио, а на снази је била и врло строга наредба о полицијском часу. Да поменем још и то да се у гради испред биоскопа дуго времена налазила Хрватска читаоница, из које се недељом орила свирка и песма, а чуло се и како одзвања под, како се чисто повија од жустрог ударања ногу младих играча. Биће још говора о томе какву је улогу имала ова читаоница, која се није одувек овде налазила. У главној просторији те бивше читаонице данас се налази јорганџијска радионица, а на супротном крају улице, на углу зграде, читав низ година налазио се гвоздени стуб са натписом да је те и те године, заборавила сам је, Дунав надошао управо дотле. Имали су, како видимо, наши стари и неког појма о томе како не треба баш све заборављати, нарочито оно што може да послужи као нека врста опомене будућим поколењима. Ја се тога угла и данас добро сећам. Идући једнога лета у посету својој другарици, изненада је иза угла неко непознати замахнуо секиром, да ме лупи по глави. То би се и десило, да му је замах био мало јачи и рука мало чвршћа. Удаљавао се гласно се церекајући и ја познах да је то неки Перан, један од сулудих младих људи, којег су се деца клонила што су више могла.

На супротној страни од тог угла, уза сама врата негдашње Хрватске читаонице, има једно обележје о водостају из много каснијег времена, које се, пуким случајем, ипак очувало, као и ова зграда која се пружа на две улице, а главни јој је улаз постављен косо и над њим је изидан простор, да би се на њему назначило чему зграда служи. Зграда је добро очувана, али је вероватно јако стара, као што су биле и неке друге зграде старе Дунавске улице, док су још постојале. У згради Хрватске читаонице, како већ рекох, трештала је годинама недељом и празницима ватрогасна музика, играло се и певало до у саму ноћ, а на малим и ниским прозорима са улице начичкала би се радознала деца. И преко пута те зграде, само мало „ушрек", како се још увек у Карловцима може чути, трештала је такође песма и орила се свирка тамбураша и недељом и радним данима. Под се тресао од игре и поскакивања. И ту су се окупљали многи, и не само млади људи, па се играло, певало и пило, често до саме зоре. То је била и нека врста рибљег ресторана, и зато су се ту скупљали и они који нису били склони игри и буци, као ни забављању са ретко лепим девојкама, не баш на добром гласу. И самој ми се једном пружила прилика да поседим сат-два у привлачној башти тога озлоглашеног ресторана. Директор ме је одредио да водим једну екскурзију из Београда. Већина је хтела да једе рибе, која се само овде могла добити тада. Неко ми од присутних рече: „Што се устежете да нас тамо одведете, ми смо сви већ у тим годинама да нас нико не може покварити, а занимљиво је понекад завирити и у такву средину, и ту се упознаје живот". Сећам се овим поводом и често понављаних речи мога оца: „Ја сам своје кћери тако васпитао, да их без икаква зазора могу послати у саму Содому и Гомору; оне ће увек остати оно што су." У оно доба било је то нешто ново и ретко.

(Наставиће се.)

ЈОШ ДВЕ КЊИГЕ ИЗ БИБЛИОТЕКЕ ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИНА

Библиотека Захарија Орфелина, сачувана у Патријарашкој библиотеци, била је највећа и једина збирка његових личних ствари сачувана до данас. И да није тако, Тихомир Остојић је поводом ње с разлогом могао написати: „Ова библиотека је у сваком погледу важан извор за познавање њена власника. Човек набавља и чува оне књиге које га интересују, које му задовољавају потребу. Не може се, нарочито, мислити да би сиромашан човек скупљао књиге из неке скупљачке пасије. Збирка књига једнога човека отвара нам поглед у дух и карактер његов, даје нам начин да опазимо висину, ширину и правац образовања му, да познамо његове симпатије и интерес, књижеван и научан.'"[1] Тако судећи о библиотеци З. Орфелина, он је са задовољством могао рећи: „Та његова мучна тековина срећом нам је сачувана, иако не целокупна."[2]

Орфелинову библиотеку Остојић је бар два пута прегледао и сасвим тачно приметио да је власник: „На већини својих књига записао... своје име, цело и почетна слова З. О. У њима има погдешто бележака које се односе на текст књиге. Али има на насловном листу и на корицама разних других записа; од ових се неколи тичу личности Орфелинове, и садрже податке за хронологију и место боравка му."[3] Најзад, он је нашао да је део књига био сигниран, а један много мањи несигниран. Међу сигнираним књигама нашао је да је недостајало 62 сигнатуре.[4] Када је и како Орфелинова библиотека доспела у Патријарашку библиотеку, Остојић није могао да утврди.

Није јасно ко је сигнирао књиге Орфелинове библиотеке. Занимљиво је, међутим, да су све књиге са сигнатурама штампане латиницом, на немачком, латинском и другим језицима,[5] а да је међу несигнираним највише штампаних ћирилицом; сем *Славено-сербског магазина*, све остале међу њима су руске.[6] Ако је књиге сигнирао Орфелин, онда он није из неких разлога окончао тај посао, а ако тај посао није његов, онда је и онај ко их је сређивао у Патријарашкој библиотеци неке оставио несигниране до краја.

Било када да су сигниране књиге Орфелинове библиотеке, нема сумње да међу сигнираним књигама није било ћирилских, па међу онима којих више нема из те збирке и не треба тражити српске или руске. Колико, међутим, недостаје ћирилских књига не може се знати ни онолико колико латиничних. Од тих несигнираних ћирилских књига бар још две свеске познате су данас. Оне нису никада припадале Патријарашкој библиотеци, а у Библиотеку Матице српске доспеле су 1967. године.[7] Откупљене су у Антикварници Матице српске, а онде су доспеле из Будимпеште. На обема свескама власник се потписао пуним именом и презименом Захарiи Орфелина. Ваљда је таквом потпису требало да претходи и текст: „Из књиг." Оба потписа су над цртом изнад импресума на десној маргини доле. У првој свесци потпис је у једном реду, а у другој у два.

Руски библиографи бележе ове две свеске као једно дело,[8] а чини се да би то ипак морала бити два од три посебна дела. Наслови прва два сасвим уверљиво то доказују:

1. *Церковный словарь, или Истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ, такожъ иноязычныхъ безъ перевода положенныхъ въ Священномъ писаніи и другихъ церковныхъ книгахъ,* сочиненный... Петромъ Алексіевымъ, Москва, 1775.

2. *Дополненіе къ Церковному словарю,* сочиненное... Петромъ Алексѣевымъ, Москва, 1776.

Коначно, и наслов трећег дела, могућно је да је и њега имао З. Орфелин, упућује на такав закључак:

3. *Продолженіе Церковнаго Словаря* ..., Москва 1779.[9]

У сва та три дела речи су, најзад, у речнику презентиране у комплету какви су били када су давани у штампу увек од слова А до V (од а до ижице). Сем Орфелинова потписа, на овим двема књигама нема других његових бележака. Других бележака има и од значаја су само да се утврди да нису доспеле у Патријарашку библиотеку и да је Орфелинова библиотека морала бити већа, макар и мало већа, него што је то могао знати Т. Остојић. На првој књизи први по реду запис је на унутрашњој страници корица: „Лѣта Гос. 1803. гѡ Мца. Ꙗ8ния 27.го стало се у Б8димѵ велика вода ѡдъ потока, да е преко пияце ишла, и кола носила преко пияце, ѡдъ киша и потоком ніе могла доволно да иде и многе к8ће покваріио Давідъ Ковачічъ Јереи Адв."

Други запис је на полеђини насл. стр. и гласи: „Сию Книг8 к8пихъ Азъ Јерей Давідъ Ковачичь цена бѣ 3. ф. Мца Майа 15-го 1803.го въ Б8димѵ ѡдъ вѣвѣдовѣ попадіе попа Дімітріе, Ако би кто затаялъ или укралъ да б8детъ проклятъ ѡдъ Стихъ ѡцева. Б8димъ".

Испод тога је трећи запис: „Из' книгъ Ман8ила Малешевича пріимихъ ѿ Јереа Давида Ковачевича, у 5 ф. в. в. мѣсто діурне за Інсталацыю его. Малешевичъ."

У дну 15. непагиниране стр. је потпис „Ј. Е. Давидъ."

У другој књизи на полеђини насл. стр. је први запис: „Сию кніг8 к8пихъ Азъ Јерей Давідъ Ковачічъ цена бѣ 3. ф. Мца Майа 15. Лѣта 1803.го в Б8дин8 аще би кто утаялъ или укралъ да б8детъ анатема и проклятъ до смерти ѡдъ стхъ ѡцева Аминъ. Попа Дім."

Испод њега је следећи запис: Сію книг8 пріимихъ ѿ горе писатаго Јереа за тр8дъ его Інсталацые бивше у 5. ф в. в. Малешевичъ".

На доњој маргини прве странице је потпис „Ј. Е. Давид."

Коначно, ваља још поменути да руски библиографи бележе да су 1787. ови речници били заплењени. Од прве свеске заплењено је 27 примерака, од друге 260, а од треће 458 примерака.[10]

Л. Чурчић

[1] Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин, живот и рад му,* Београд, 1923, 38. — [2] Исто, 38. — [3] Исто, 39. — [4] Исто, 39. — [5] Исто, 197—217. — [6] Исто, 217—221. — [7] Сигниране су под Р II 3627 и Р II 3628. — [8] *Сводный каталог русскои книги гражданскои печатни XVIII века,* 1725—1800, Том I, А—И, No. 91, Москва, 1962, 28. — [9] Исто, 28. — [10] Исто, 28.

ДВА ПИСМА АНТУНА БАРЦА МИЛОШУ САВКОВИЋУ

У заоставштини Милоша Савковића сачувана су и два писма Антуна Барца из 1936. године. Тада је Барац био ванредни професор новије југословенске књижевности на Филозофском факултету у Загребу, и њему се, како се из садржине писама види, Савковић у два маха обратио молећи га за податке о хрватској књижевности XX века. У првом писму Барац даје тражене податке о књижевницима који су, након 1900. године, за тему својих дела узимали хрватско село, уз кратку оцену и карактеристику тог стваралаштва. Друго писмо пружа сажети преглед важнијих хрватских књижевних часописа после 1914. године, и њихових одлика, као и одговоре на неколико посебних Савковићевих упита. Из објављених радова Милоша Савковића, као и из сачуваних рукописа, не види се зашто је он тражио ближа обавештења о међуратној хрватској књижевној периодици. Што се пак тиче Савковићеве заинтересованости за хрватску прозу с руралном тематиком, може се, с доста разлога, претпоставити да је она произашла из тадашњег Савковићевог рада

на припремању студије о слици села у нашој књижевности. Та студија, уколико је уопште написана, није сачувана, с изузетком једног поглавља под насловом *Село и сељак у српској књижевности*, у коме се, међутим, не помиње хрватска књижевност посвећена селу.

Бољем расветљавању односа два књижевна историчара нека послужи податак да је две године касније (1938) Барац био један од референата о рукопису Милоша Савковића *Југословенска књижевност* (I—III), који је био понуђен Министарству просвете, односно Главном просветном савету, за средњошколски уџбеник. Стављајући низ озбиљних примедби, Барац је том приликом оценио Савковићеву књигу као „први озбиљан покушај да се напише уџбеник за југословенску књижевност — с једнога истога стајалишта, и од човјека који се њоме и научно бави", док је Савковић у своме иначе полемичном одговору на примедбе референата написао да су му примедбе А. Барца „највећим делом биле од веома велике користи и стварне помоћи".

Два писма Антуна Барца која дајемо у прилогу писана су ћирилицом, мастилом, на хартији за писма без линија. Писмо од 11. III 1936. године је на три стране пресавијеног табака (формат стране 21,4×13,4 cm), а писмо од 23. VI 1936. исписано је с обе стране листа формата 26,9×21 cm.

Гвозден Ерор

Много поштовани господине професоре!

Хрватско село описивали су, послије г. 1900, многи писци, али се не може рећи да је иједан од њих дао пуну слику сеоскога живота — на пр. онако како је то осамдесетих година учинио Ковачић. Хрватска приповијетка послије г. 1900 је регионалистичка, лирска, а не иде толико у дубљину (sic) и ширину. Дјела која имаду документарну вриједност, немају често умјетничке вриједности. — Ја ћу Вам, за Ваше потребе, набацити неколико имена писаца и њихових књига:

Иван Козарац: Славонска крв, Бука Беговић (настављач Јосипа Козарца — радикалнији, и лирскији)

Фрањо Хорват-Киш: Зашто? (Ковачићево Хрв. Загорје)

Динко Шимуновић: Мркодол (Загорска Далмација — пандан Ћипику)

Из ова три писца можете по прилици видјети како су хрв. писци приступали хрв. селу — критички, лирски, и са заносом.

Међу дјела више документарне вриједности иде *Косоров „Расап"* (штампан пре рата), затим *„Крijес"* Андрије Ковачевића, те двије књиге *Мишкине* (сељака): *За својом звијездом* и *Тракавица.*

Требате ли још што, изволите се само обратити на мене.

Загреб, 11 III 36
Пантовчак 102

Поздравља Вас
Ваш
А. Барац

Поштовани г. професоре!

Био сам на матури, па сам тек иза повратка добио Ваш лист.

Од хрватских књижевних листова после рата важнији су: *„Савременик"* (који је изилазио од г. 1906, настављајући и после рата либералистичке тенденције, окупљајући људе који се нису дали везати догмама), *Критика* (изилазила 2 године, углавном с истим принципима), *Хрватска ревија* (с изразитијом национално хрватском тенденцијом, испрва доста либерална, касније антимар[к]систичка; данас најрепрезентативнији хрв. књиж. часопис), *Књижевник* (испрва националистички, хрватски, касније марксистички), *Хрватска просвјета* (настављајући живот из предратних времена, с циљем да гаји изразито католичку књижевност). Важни су листови што их је издавао Крлежа — оријентирани левичарски, и с обзиром на соц. схватања, и с обзиром на књижевност:

Пламен, Књижевна република, Савремена стварност. — У књижевности имала је неки утицај и *Југославенска њива* (престала 1926), часопис за опће културне проблеме, али с нарочитом пажњом према литератури; либерална и југословенска. — Поред тога, у Загребу је после рата излазио већи број листова кратког века, већином с радикалним програмима, али с мало успеха: Вијавица, Јуриш, Оркан, Литерарни пиедестал, Литература итд.

Цесарец је издао књигу песама „Стихови". Штроци издаје своја сабрана дела сам (уметничка им је вредност веома малена). Од Фелдмана је штампан само *Зец*.

Поздравља Вас

А. Барац

23 VI 36

О МЕСТУ И ДАТУМУ ТРАГИЧНЕ СМРТИ МИЛОША САВКОВИЋА

У нашим лексиконима и енциклопедијама уз име Милоша Савковића налазимо потпуне податке о његовом рођењу (Грачац код Жиче, 29. IV 1899), али не и о његовој смрти. У *Приручном лексикону* (Загреб, 1967[3]) пише „Убили га четници у Србији 1943", у *Енциклопедији Југославије* (Загреб, 1968) наводи се само „?, јесен 1943", у *Југословенском књижевном лексикону* (Нови Сад, 1971) стоји такође само „јесен 1943". Рекло би се, на основу овога, да ближих података нема, односно да се не могу установити. Није, међутим, тако. На пример, у чланку др Војислава Ђурића о Савковићу *(Говор поезије,* II, Београд, 1969) место погибије је тачно означено: „Убили су га четници 1943. године у Орашцу, у засеоку Гајеви". *Гајеви* крај устаничког Орашца — то је доиста место једног од небројених четничких злочина, где је Милош Савковић, књижевни историчар који је доста дао а још и више обећавао, ухваћен рањен, свирепо мучен и убијен. Ни у том чланку, међутим, не наводи се датум Савковићеве трагичне смрти. Али и ово се може установити, јер Савковић није био 1943. године неки усамљени бегунац који је пао четницима у руке, већ борац (односно начелник агитпропа) Првог (шумадијског) батаљона Народноослободилачке војске Србије. О борби у Орашачким Гајевима, када је око 1500 четника, под командом Николе Калабића, напало Први шумадијски батаљон, постоји више података и војних извештаја. У књизи *Србија у народноослободилачкој борби — Централна Србија* (Београд, 1967) наводи се извештај штаба батаљона, у коме се као датум борбе означава 6. IX, и дају подаци о губицима: „Ми смо имали 4 мртва: Милош Ђуричић Васке, Милош Савковић, Добрица, Вера Тенкић из Бање, а не зна се шта је са Шубарлијом". (Оригинал овог документа је сада у Архиву Србије, под ознаком И ШО „МБ", 31). Међутим, у другом извештају штаба батаљона (о акцијама од 19. VII до 1. X 1943), упућеном Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, као датум те борбе наводи се 11. IX (Архив Србије, ГШС, 93). Тако се у батаљонским извештајима о тој борби — а истог дана је рањени Савковић после борбе откривен и убијен — појављују два различита датума, међу којима се треба определити. Да је 6. IX онај датум који је, по свему судећи, тачан, указује нам постојање и трећег извештаја, што га је упутио Мома Марковић Покрајинском комитету КПЈ за Србију, написавши га управо 11. IX, а у коме се јавља: „У Гајевима 6. IX борба са четницима" (Архив Србије, ПКС, 369). (У прилог овом датуму говори још и чињеница којом се објашњава толико велика концентрација четника 6. септембра, а то је окупљање на прославу рођендана Петра II, који пада у тај дан.) Може се, дакле, са доста извесности, прихватити ранији датум као тачан, те као податак о смрти Милоша Савковића назначити: *Гајеви крај Орашца, 6. IX 1943.*

Гвозден Ерор

ЈЕДНО ПИСМО ИВЕ АНДРИЋА ИЗ 1922. ГОДИНЕ

Објављујемо једно Андрићево писмо полуслужбене природе. Упућено је једном од претпостављених му шефова у Министарству иностраних дела, из Букурешта, где се тада налазио са службом као вицеконзул.

Писмо гласи:

и да им се надам, јер сигурно могу
настојати свади час, а сем тога да
неће вероватно сви послови (као
суда, пијаце и сл.) моје отац као
жене не моћи и не умети да сврше.

Како хигијене ради да изађем него
за невољу, као бих могао да ми
се одредило одмах сад, а да не
чекам повољан и. Кварта, јер ће ја-
сно бити као сметње кварту.

Побрао свеја сам и сјајан отишао,
а ја ћу ваше шиша по дан у будим-
шу бити безвезна.

У свој'авој жељи као сам ја-
жељне интерес јер не сумњам у ва-
шу добру вољу као и у могућност,
да нећете ми моћи испословати
да одсуство настојим одмах.
Одредбу ће кроз који дан вама ја ће
ви то моћи, ја бих желио да одмах.
Пишем ово сам бих јамачно. Убеђ
сигурна да ће вам успети

У Кикинди 13. VI. 22

Ваш Ад. Гроф

Драги и пошт. г. Христићу,

Примио сам депешу по којој треба да сачекам долазак новог г. конзула, па да ми се одобри одсуство.

Ако Вам сада долазим с једном великом молбом, знајте да то чиним од преке нужде.

Већ месец дана ме лекар гони да отпутујем. Ја сам стрпљиво чекао одобрење одсуства и чекао бих га, поред свега, још, да немам других разлога који ме гоне.

Мој стриц, једини мушкарац у фамилији, је тешко болестан а моја мајка и тетка ме већ у два писма преклињу да дођем и да им се нађем, јер смрт може наступити сваки час, а сем тога леже несвршени сви послови (код суда, општине и т. д.) које оне као жене не могу и не умеју да сврше.

Како видите није за луксуз него за невољу, кад Вас молим да ми се одсуство одобри *сад*, а да не чекам новог г. конзула, јер Ви знате како се споро смењуј[у] конзули.

Поврх свега сам и стан отказао, а Ви знате шта то значи у Букурешту бити без стана.

У свој овој незгоди ипак сам донекле миран јер не сумњам у Вашу добру вољу као ни у могућност, да ћете ми моћи испословати да одсуство наступим *одмах*. Очекујући кроз који дан Вашу *депешу* по том, ја Вас молим да опростите што сам Вас замучио. Увек спреман да Вам послужи

Букурешт 19 VI 22 Иво Андрић

[На трећој страни:] Срдачне поздраве Вашима

Д. Влатковић

ИЗ ДИПЛОМАТСКОГ СЛУЖБОВАЊА ИВЕ АНДРИЋА

Андрић је по завршетку првог светског рата прешао у Београд и ту се запослио 1919. године у Министарству вера. По својој молби убрзо је прешао у Министарство иностраних дела. Најпре је постављен, 14. фебруара 1920. године, за вицеконзула III класе Генералног конзулата у Њујорку, али је, решењем Министарства иностраних дела (Пр бр. 430 од 16. фебруара 1920), упућен на рад у Посланство при Ватикану. Већ идуће године, 1. октобра 1921, постао је вицеконзул II класе Генералног конзулата у Букурешту, да годину дана касније (указом П бр. 4949 од 14. новембра 1922) пређе за вицеконзула у Трст. Овде није остао дуго, и од 12. јануара 1923. године он је вицеконзул Конзулата у Грацу. Ту ће доживети да буде отпуштен из државне службе. Због чега?

Године 1923. донет је у тадањој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца нови Закон о државним чиновницима. По томе закону извршена су нова разврставања свих државних службеника. Као и многим другим, тај је закон донео велике непријатности и двојици наших врло значајних књижевника — Бори Станковићу и Иви Андрићу. Станковић се тада тужио са Министарством просвете у коме је радио, а Андрић, због отпуштања, умало да није остао без доктората.

Незгоде су најпре почеле с одсуством. Наиме, Андрић је 17. маја 1923. године, по лекарском савету, затражио тронедељно одсуство које му је било потребно, како каже у својој молби, „ради промене ваздуха и опоравка". А он је тада био озбиљно болестан — имао је катар у оба плућна крила (Infiltratis ap. и rraec. ap. d.). Поред тога, био је малокрван и слаб, те му је било нужно климатско лечење. Због тога је, кад му је истекло одсуство, поднео молбу из Београда да му се тронедељно одсуство продужи у двомесечно боловање које би провео у Вишеграду и Дубровнику. Међутим, својим решењем Пр. пов. бр. 2451 од 27. јуна 1923, министар му је одобрио само месец дана боловања. Тако се, почетком августа, Андрић морао да врати у Грац, где су га дочекале нове непријатности. Напослетку је, указом Пр. пов. бр. 5633 од 31. децембра 1923. године, отпуштен из државне службе на основу чл. 243 Закона о чиновницима.

Андрић је отпуштен само зато што није имао диплому о завршеном факултету (он је, у ствари, као некада Кочић, био апсолвент). Без завршеног факултета није могао бити вицеконзул. Да би стекао потпуне квалификације, он је тада у Грацу докторирао. Али, да видимо шта је, због тога, морао да доживи и преживи. Најпре се тадањи генерални конзул, Влад. Будисављевић, обратио Министарству иностраних дела следећим актом (који је заведен у I одсеку Политичког одељења Министарства под Пр. пов. бр. 140, 12. јануара 1924):

КРАЉЕВСКИ КОНЗУЛАТ
Пов. бр. 8, 5. јануара 1924.
Грац

КРАЉЕВСКОМ МИНИСТАРСТВУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА
БЕОГРАД

Поводом превођења чиновника Министарства Спољних Послова по новом чиновничком закону, част ми је известити Министарство да је г. Иван Андрић, вицеконзул при овом Конзулату, учинио све што је потребно за постигнуће доктората при овдашњем Универзитету. Његова тема за дизертацију је већ одобрена од надлежног професора а деканат филозофског факултета му је означио као рок за полагање усменог испита почетак летњег семестра, тј. половином априла месеца о.г.

Тиме ће г. Андрић, који је још јануара месеца прошле године ,,једногласно'' положио дипломатско-конзуларни испит, надопунити своју квалификацију за увртење у I категорију државних чиновника.

Сматрам за дужност да то саопштим Министарству, јер је у интересу службе да г. Андрић остане при овом Конзулату на раду као савестан, вредан и неопходно потребан чиновник, који је упућен у овдашње прилике и због свог у сваком погледу одличног владања, стекао свеопште симпатије.

Генерални конзул
Управник Конзулата
Влад. Будисављевић

После петнаестак дана из Граца је у Београд кренуо још један сличан акт:

КРАЉЕВСКИ КОНЗУЛАТ
Пов. бр. 23
25. јануара 1924.
Грац

КРАЉЕВСКОМ МИНИСТАРСТВУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА
Персонално одељење
БЕОГРАД

Данас — 25 јануара 1924 — сам примио телеграфско наређење Министарства Спољних Послова, према коме је вицеконзул при овом Конзулату г. Иван Андрић на основу чл. 243 чиновничког закона отпуштен, са правом на двомесечну плату са додацима.

Ја сам г. Андрићу одмах саопштио садржај горенаведене депеше.

У вези са мојим извешћем од 5 јануара о.г. Пов. бр. 8 част ми је, у интересу службе, замолити Министарство за овлаштење, да г. Андрића за ова два месеца, за која и онако прима плату, могу још задржати на раду при овом Конзулату, што и он жели и моли, јер би за то време могао завршити одавно започети рад на докторској дисертацији при овдашњем Универзитету.

Молим за хитан одговор.

Генерални конзул
Управник Конзулата
Влад. Будисављевић

Изгледа да одговор који је тражен није убрзо добијен, те се генерални конзул обратио писмом лично тадањем министру спољних послова, Момчилу Нинчићу. То службено писмо гласи:

КРАЉЕВСКИ КОНЗУЛАТ
Пов. бр. 26
30. јануара 1924.
Грац

Господине Министре,

Част ми је, овде у прилогу, спровести на надлежно решење молбу г. Ива Андрића, којом моли да изузетно — као привремени чиновник II категорије — буде и даље остављен на раду при овдашњем Конзулату, док постигне докторску диплому и тиме стече потпуну квалификацију чиновника I категорије.

Г. Андрић — који је пре тога три пуне године био на служби при нашем Посланству код Ватикана, при Ген. Конзулатима у Букурешту и Трсту — додељен је од 1. фебруара 1923, у својству вицеконзула, Краљевском Конзулату у Грацу.

Кроз цело то време он је вршио све поверене му дужности на потпуно моје задовољство, те се истакао као врло ревaн, способан и потпуно поуздан чиновник.

Његово је владање у служби и изван примерно.

Он је марљивим радом стекао опсежно стручно знање у конзуларно-дипломатској струци, познаје врло добро организацију државне управе; са врло добрим је успехом употребљен у разноврсним радовима административне, судбене и конзуларно-трговачке природе.

Својом ретком интелигенцијом, свестраном наобразбом, отменим васпитањем, умиљатим опхођењем са странкама, озбиљним и честитим карактером; познавањем српског, француског, немачког и италијанског језика, чврстом вољом за рад у савезу са до сада стеченом стручном спремом, г. Андрић пружа најбоље гаранције, да ће с временом постати одличан чиновник, који може да буде само на дику конзуларној струци, а на корист држави и нашем народу.

Ослањајући се на све горенаведено, а нарочито с обзиром на околност, да је г. Андрић, на основу положеног конзуларног испита, према чл. 41 Уредбе о организацији Министарства Иностраних Дела, испунио први и главни услов за пријем у конзуларно-дипломатску службу много раније него је стао на снагу нови чиновнички закон, а да се код њега ради само о том, да се изврши једна формалност: да апсолуторij Универзитета — најдаље кроз 3—4 месеца — попуни још са докторском дипломом, слободан сам најтоплије препоручити његову молбу, молећи Вас, Господине Министре, да је благонаклоно узмете у посматрање.

Користим се и овом приликом, да Вам, Господине Министре, изразим осећај свога најдубљег поштовања.

Влад. Будисављевић
Генерални конзул

У архиви Министарства иностраних дела нисмо нашли Андрићеву молбу. Она је, међутим, заједно са предњим актом, заведена у I одељку Политичког одељења под Пр. пов. бр. 493, 3. фебруара 1924. године. Одговорено је „да нема могућности да се г. Андрић постави за протоколисту Конзулата у Грацу пошто, према чл. 248 новог чиновничког закона, службеници ресора Министарства Иностраних Дела не могу бити постављени у дипломатским или конзуларним заступништвима на страни ако нису провели најмање две године службовања у земљи. Ни чл. 19 ни чл. 69 Закона — на које се Андрић позива — не односе се на његов случај пошто је у њима реч о службеницима и чиновницима, а Андрић није у том својству. Једино може да се Андрић задржи и даље у том Конзулату ако би се поставио за дневничара са истим принадлежностима које је имао као вицеконзул. Ако то Андрић жели, нека у том смислу упути молбу Министарству иностраних дела са изјавом да ће се од дана постављења одрећи накнаде која му је додељена указом о отпуштању."

Андрић је не само желео него му је било преко потребно да остане у Грацу из једног простог али веома важног разлога — да положи докторат и тиме стекне квалификације без којих није могао ни остати ни напредовати у служби. И зато је, чим је стигао одговор Министарства у Грац, написао следећу молбу:

КРАЉЕВСКОМ МИНИСТАРСТВУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА
Политичком Одељењу
БЕОГРАД

У вези моје прве молбе и одговора Министарства Пр. пов. бр. 493 од 3. фебруара 1924, молим Министарство, да би ме, за време док не положим започети докторат, поставило као дневничара при Краљевском Конзулату у Грацу а са принадлежностима које сам досад имао, како је то речено у горњем акту Министарства.

Од дана мог постављења за дневничара одрпчем се накнаде коју бих услед отпуштања имао да примим и једно учтиво молим Министарство да ми се принадлежности рачунају од 25. јануара 1924, као дана мога отпуштања, на даље.

11 фебруара 1924
Грац

Учтив
Иво Андрић

Ову молбу спровео је генерални конзул Министарству (под Пов. бр. 26 од 12. фебруара 1924) „са најтоплијом препоруком на надлежност". Она је заведена у I одељку Политичког одељења под Пр. пов. бр. 660, 17. фебруара исте године. На њеној полеђини је написано следеће: „Решавам да се Иван Андрић постави за дневничара Краљевског Конзулата у Грацу с тим да му се привремено, до увођења у живот принадлежности по Закону од 31. јуна 1923, исплаћује досадашња плата вицеконсула II класе у — — — — динара годишње." Новим актом Пр. пов. бр. 681 од 26. фебруара исте године Конзулат у Грацу извешћен је о томе.

Када је како-тако решио питање свог опстанка и свог останка у Грацу, Андрић је врло брзо и веома солидно припремио докторски испит. Положио га је, како сам каже, са одличним успехом. И сасвим је нормално било што се после стицања универзитетске дипломе обратио Министарству иностраних дела да буде поново постављен за вицеконзула. Ево и те Андрићеве молбе:

МИНИСТАРСТВУ СПОЉНИ ПОСЛОВА
Персонално одељење
БЕОГРАД

Потписаном је част упутити Министарству следећу молбу:

Рођен сам 10 октобра 1892 у Травнику (Босна) а надлежан у Сарајево. Гимназију сам свршио у Сарајеву г. 1912; филозофски факултет сам апсолвирао у Загребу 1919, а докторат филозофије сам положио у Грацу 1924.

Говорим и пишем француски, немачки и италијански, осим тога говорим и читам румуњски, руски, пољски и чешки.

У државну службу сам ступио у Септембру 1919 и то као секретар Министарства Вера. У фебруару 1920 сам прешао у Министарство Спољних Послова, као секретар III класе (по старом). Био сам на раду кратко време у Министарству па после при Краљевском посланству при Ватикану, до октобра 1921 а по том при Краљевским Конзулатима у Букурешту, Трсту и Грацу.

Решењем Комисије за разврставање чиновника а депешом Министарства Мр. пов. бр. 5633 од 24. јануара 1924 редуциран сам по чл. 243 Закона о чиновницима [и] отпуштен из државне службе. Решењем Министарства Спољних Послова Пр. пов. бр. 681 од 26. фебруара постављен сам за дневничара при Краљевском Конзулату у Грацу с тим да ми се и на даље исплаћују принадлежности које сам до тада примао тј. принадлежности вицеконзула II класе у иностранству. У том положају ја сам остао све до данас, вршећи и као дневничар све послове које сам обављао као вицеконзул и примајући и принадлежности вицеконзула.

Дне 13 јуна 1924 ја сам, пошто сам предао докторску тезу и са одличним успехом положио све прописане испите, постигао докторат овдашњег Универзитета и тако стекао квалификацију за чиновника I категорије.

На основу свега тога, на основу докумената које прилажем или који се већ налазе код Министарства (Персонални Одсек), на основу чл. 12 као и чл. 17 закона о чиновницима, молим Министарство да би ме изволело вратити на мој првотни положај и поставити за вицеконзула II класе при Краљевском Конзулату у Грацу.

Моја матурална сведоџба, указ којим сам постављен за секретара Министарства Вера, као и службени лист о годинама проведеним у служби Министарства Спољних Послова, налазе се код тога Министарства (Персонални Одсек). Сем тога прилажем уз молбу следеће прилоге:

1) Оверену копију докторске дипломе Универзитета у Грацу;
2) Оверен препис о положеном испиту за чиновника Министарства Спољних Послова;
3) Уверење Краљевског Конзулата у Грацу из кога се види да имам услове које тражи чл. 12 и 17 закона о чиновницима;
4) Лекарско уверење, да сам умно и телесно здрав.

У нади да ће ми Министарство молби удовољити.

Грац 24 јуна 1924

учтив
Иво Андрић

На ову Андрићеву молбу, Министарство иностраних дела је одговорило, под Пр. пов. бр. 2179, 7. јула 1924. следеће:

КРАЉЕВСКОМ ГЕНЕРАЛНОМ КОНЗУЛАТУ
ГРАЦ

У вези акта Генералног Конзулата Пов. бр. 203 од 25 јуна т.г. Министарству Иностраних Дела част је известити га да молба г. Андрића, да буде постављен за вицеконсула Генералног Консулата у Грацу не може бити усвојена из следећих разлога:

Звање вицеконсула предвиђено је у 7 групи I категорије за коју се тражи најмање пет година државне службе а, према документима које је г. Андрић поднео, он има свега 4 године и неколико месеца. Сем тога, према члану 248 — 2 „службеници ресора Министарства Иностраних Дела не могу бити постављени у дипломатским или конзуларним заступништвима на страни, ако нису провели најмање две године службовања у земљи".

Г. Андрић би дакле могао бити постављен само за писара у Министарству Иностраних Дела, али је зато потребно да поднесе накнадну молбу у томе смислу као и сва документа по чл. 12 Закона о чиновницима.

После те препоруке Андрић је, 15. августа 1924. године, поднео из Граца молбу Министарству иностраних дела у којој, између осталог, каже:

Будући да 12. септембра о.г. навршавам пет година непрекинуте државне службе, као што се из приложених докумената види, и будући да сам спреман да ступим на дужност при Министарству и да проведем законом прописани рок, то тим ће даном 12 септембра о.г. да буду уклоњена оба горња разлога која су досад пречила моје постављење за секретара III класе.

Стога молим Министарство, да би ме чим навршим прописаних пет година — тј. 12 септембра о.г. — изволело поставити за секретара III класе у Министарству Спољних Послова тј. у чин који сам све до дана редукције имао и за који сад имам потпуну квалификацију и законско право.

Ова нова Андрићева молба заведена је у I одељку Политичког одељења под Пр. пов бр. 2956, 4. септембра 1924. године. По њој је, актом Пр. пов. бр. 3037 од 25. септембра 1924, Министарство известило Конзулат у Грацу да је Андрић постављен на нову дужност (декретом Пр. пов. бр. 3037 од 15. септембра) за секретара 7. групе I категорије и са II степеном основне плате, те да га дотадање дужности разреше. Разрешен је дужности 15. октобра исте године а на ново радно место се јавио 1. новембра 1924. године. Решењем Пр. пов. бр. 3680 од 31. октобра 1924 упућен је, по потреби службе, на рад у Главну архиву. Но, ускоро је новим решењем (Пр. пов. бр. 3901 од 10. новембра 1924) прешао у Друго политичко одељење.

Постављењем Андрића за секретара није био решен његов „случај". Због тог његовог новог постављења Главна контрола је тужила Министарство иностраних дела Државном савету. Нешто мало података има и о томе. Ми смо пронашли само један документ. Он гласи:

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА
Пр. пов. бр. 46
1. фебруара 1925.

Господине Председниче,

У одговору на акт Државног савста, IV одељење бр. 41524 од 26 децембра 1924. који је примљен у Министарству 6 јануара 1925, част ми је одговорити следеће:

Тужба Главне Контроле против декрета којим се г. Иван Андрић поставља за секретара овог Министарства оснива се, очито, на једном неспоразуму и једној омашци. Да је Главна Контрола при оцени Андрићева декрета имала све документе који се односе на његово службовање и постављење, онда не би дошла до тих закључака нити стављала приговора.

1) Време које је г. Андрић провео као дневничар при Краљевском Конзулату у Грацу би му Главна Контрола извесно признала за напредовање у служби да је пред собом имала све документе његове. Ствар је била у овоме.

Пошто г. Андрић није имао дипломског испита морао је по закону бити редуциран. И закону је удовољено. Али г. Андрић је дотад провео већ 4 године на раду при разним посланствима и конзулатима, имао једногласно положен дипломатски испит, а фалио му је само закључни испит факултета и то с разлога што је за време рата као национални радник био од аустријских власти оптужен ради велеиздаје и све време провео у затвору и интернацији: где је изгубио здравље и страдао материјално.

Из ових разлога и да би му се омогућило да и тај испит положи Министарство га је, после редуцирања, поставило за дневничара при истом Конзулату. Али је г. Андрић, као што се из приложених докумената може да види, и као дневничар вршио све послове и дужности које је вршио и дотле као вице-конзул, и примао све принадлежности вице-конзула на страни.

За време од 31. децембра 1923 до 13. септембра 1924 године Андрић је успео да положи испит и стече докторску диплому и према томе и квалификацију за прву категорију. А како је 13. септембра 1924. године навршио пет година непрекидне државне службе, могао је бити васпостављен у свој пређашњи положај, тј. за секретара у VII групи I категорије. И то је декретом од 15. септембра и учињено.

И сама Главна Контрола, иако није знала горње разлоге, као да није полагала нарочиту важност на тај први приговор кад каже даље: „Али и кад би му се ово време признало, ипак нема довољан број година службе за ступање у 7. групу у којој је постављен."

Међутим, тај други приговор је основан на једној погрешци која се, очито омашком, увукла у рачун Главне Контроле и коју није тешко констатовати и исправити.

2) Главна Контрола је на име погрешно узела да је г. Андрић (отпуштен) 1 септембра 1923. године. Међутим он је, као што се види из његовог службеног листа и акта овог Министарства Пр. бр. 5633 од 24 јануара 1924, редуциран 31. децембра 1923. Према томе на дан редукције г. Андрић није имао 3 године 11 месеци и 18 дана указне службе, како се то погрешно наводи у тужби Главне Контроле, него 4 године 3 месеца и 18 дана указне службе што је са 8 месеци и 15 дана дневничарске службе под напред приказаним условима, на дан 15 септембра 1924 чинило 5 година и 3 дана беспрекидне државне службе.

Држим да горњи разлози потпуно објашњавају настали неспоразум и учињену омашку и отклањају оба приговора Главне Контроле. Ипак сматрам за потребно да напоменем још и ово:

Г. Иван Андрић је од дана поновног постављења, 15. септембра 1924, дакле шести месец већ на раду у овом Министарству. Према оцени старешина, он је вредан и савестан чиновник. Поништавати његов декрет и враћати га сад кад има пет и по година беспрекидне службе од које све и кад би се усвојило мишљење Главне Контроле — 4 године и 10 месеци указне, враћати га дакле сад на положај писара да би га за два месеца понова поставио за секретара, значило би унижавати без потребе једног вредног чиновника, који је уједно познат као национални радник и признат као писац.

С тога молим да се ови разлози уваже и тужба Главне Контроле одбије.

Изволите примити, Господине Председниче, уверење о мом одличном поштовању.

У вези са овим случајем Министарство спољних послова је претходно консултовало шефове Персоналног одсека и Благајничког одељења. И један и други су сматрали да Главна контрола није у праву. Шеф Персоналног одсека, Милош П. Коћевац, у свом реферату од 19. марта 1925. године каже да је омашком у постављењу Андрића стављено да је постављен за дневничара. У ствари је примао своје раније месечне принадлежности и раније додатке на свој положај, те према томе није примао принадлежности дневно, односно није био прави дневничар. Још интересантније је мишљење начелника Благајничког одељења, Јована Михаиловића. Између осталог, он каже и следеће:

У разлозима Главне Контроле постоје две ствари: погрешно тумачење закона и погрешно рачунање времена:

‚Године дневничарске службе ни по једном законском пропису не урачунавају се у време за напредовање' — тврди Главна Контрола. Али она не наводи ни један законски пропис који оспорава и по коме се те године не могу рачунати за напредовање. Такав законски пропис и не постоји, али постоје законски прописи који доведени у везу један с другим дају права да се дневничарске године службе могу рачунати за напредовање.

Чл. 130 предвиђено је да дневничари ‚немају права која имају остали државни службеници по овом закону' а која то права немају види се из даљег текста који се наставља ‚већ ће им се награда за рад одређивати писменим уговором . . .' што јасно значи да се дневничарима оспорава само право на принадлежности по закону које се стичу на један посебан начин а не остала права: права да му се такво време рачуна за пензију и напредовање.

Да се време проведено у звању дневничара рачуна за пензију то изричито стоји назначено у чл. 137 Закона о чиновницима, а да се то време рачуна и за напредовање то се такође јасно види из текста чл. 241 поменутог закона који гласи: ‚за одређивање периодских степени основне плате рачуна се време државне службе које се рачуна за пензију, односно време које је признато нарочитим законским прописима, с тим да се то време у сваком случају уважава само по његовом ефективном трајању'. Итд.

Ипак, све то није било довољно да се Андрићу признаду сва права која су му по новом закону припадала. Министарство иностраних дела је морало (актом Пр. пов. бр. 3574 од 22 септембра 1925) да шаље нов предлог за признавање Иви Андрићу у године службе и време страдања у рату, не би ли бар тако добио 4. степен основне плате. У уверењу које му је тим поводом издато (Пр. пов. бр. 3574 од 4. септембра 1925) стоји да му је признато за напредовање у служби и „време проведено на националном раду од 28 јула 1914. до 12 септембра 1919". Тек после тога, указом Пр. пов. бр. 70 од 31. децембра 1925. године, унапређен је за секретара 6. групе I категорије са 4. степеном основне плате. У иностранство ће, пак, отићи тек идуће године (24. октобра 1926), али не као вицеконзул или конзул него као секретар конзулата.

Драгољуб Влатковић

И. Голенищев-Кутузов, СЛАВЯНСКИЕ ЛИТЕРАТУРЫ. Статьи и исследования. Москва 1973.

Посмртно објављен зборник расправа и чланака Иље Голенишчева-Кутузова садржи не мали број расправа посвећених нашој књижевности, како уметничкој тако и народној. Неки од овде објављених чланака постају први пут доступни научној јавности.

Аутор ове књиге (рођен 25 априла 1904. г.) био је везан за Југославију не само својим научним интересом него и животом. Наиме, у њу је дошао још 1920. године са родитељима који су тада емигрирали из Русије. У Београду је завршио средњу школу и филозофски факултет на коме је дипломирао 1925. године. Једно време је предавао француски језик у гимназијама у Никшићу и Дубровнику. У лето 1927. и 1928. године из Југославије је кренуо на своја прва научна путовања у Италију (Рим, Фиренца, Венеција) где је започео своја изучавања књижевности италијанске ренесансе, а пре свега Дантеа, коме ће посветити велики део своје енергије и чији ће резултат бити велика, али недовршена монографија *Творчество Данте и мировая культура* („Наука", Москва 1971, с. 551).

Од 1929. до 1933. године Голенишчев-Кутузов је боравио на научним студијама у Паризу где је одбранио докторску дисертацију из области италијанско-француских књижевних веза у доба ране ренесансе. Од 1934. године био је приватни доцент Београдског универзитета предајући на Филозофском факултету историју француског језика и књижевности. У томе периоду је у нашој научној периодици објавио и више својих научних расправа и чланака.

У то доба у њега сазрева жеља да се врати у отаџбину. Године 1938. хапси га полиција „због совјетске пропаганде", отпуштају га из државне службе и лишавају југословенског држављанства које ће му следеће године вратити. Ипак он ће 1940. године отпутовати у Бугарску и у тамошњој совјетској амбасади поднети молбу да буде примљен у совјетско поданство. Међутим, добиће га много касније, тек 1946. године, а у Совјетски Савез ће се вратити 1955. Пре тога ће неко време (од 1954. г.) провести као професор Будимпештанског универзитета. Умро је 26. априла 1969. године.

Круг интересовања Иље Голенишчева-Кутузова био је веома широк, што показује и овај зборник његових радова. Међутим ми ћемо се у овом приказу задржати само на оним расправама и чланцима који су посвећени нашим књижевностима. Можемо их поделити у више тематских група. Прва обухвата расправе посвећене предренесансним процесима и византијским утицајима у култури Јужних Словена, њиховој књижевности краја XV и XVI века, ренесансним песницима Далмације, генези ране буржоаске идеологије и проблемима утицаја и националних особености словенских књижевности.

Друга група расправа посвећена је проблемима наше народне поезије и приповетке. Један краћи чланак је посвећен бароку а неколико последњих говори о новијој књижевности југословенских народа (Аугуст Шеноа, Динко Шимуновић, Борисав Станковић и Иван Братко).

У својим радовима Голенишчев-Кутузов се обилно користио богатом ерудицијом којом је располагао. Као романиста и слависта по струци, а уз то и изврсни зналац латинског и многих европских језика, он се у својим књижевним испитивањима најчешће служио компаративном методом. Његове интерпретације културних и књижевних појава заснивају се на добром позна-

вању литературе и научно провереним чињеницама. Говорећи о књижевним утицајима Голенишчев-Кутузов подвлачи „да се утицај може испољавати само у том случају када је за њега припремљено тле, када оно одговара надама и захтевима нове средине и променама које су се већ догодиле у датом друштву (или у делу тога друштва) захваљујући историјским, економским, социјалним и културним везама". Пишући мало даље о хуманизму у Далмацији, аутор додаје: „немогуће је истовремено не видети да далматински хуманизам није био проста копија италијанског". Проучавајући књижевност Далмације (а за совјетског научника је то целокупна књижевност настала на обали Јадранског мора од југа до крајњег севера), Голенишчев-Кутузов је стално упоређује са страним књижевностима тога доба, али не зато да би показао њено епигонство и неоригиналност него да би утврдио шта је у њој тада било заједничко са Европом а шта оригинално и домаће. Говорећи о том проблему он полемише и са проф. Ј. Торбарином сматрајући једним од његових главних недостатака то „што он италијанске »оригинале« увек сматра оригиналним, не узимајући у обзир шаблоне и општа места, својствена петраркизму Ренесансе, и истовремено сматра да су Дубровчани у великом броју случајева били само подражаваоци". Сличне грешке праве и Б. Прага и А. Кронија.

Упоређујући тако распростирање и испољавање нових уметничких појава аутор долази до закључка да су се на Балкану, пре него било где у Европи, у стваралаштву великих српско-македонских уметника XII—XIII века појавили први знаци ренесансног покрета, истиче велику распрострањеност и честу употребу словенског језика, нарочито у Влашкој и Молдавији, анализира стваралаштво најистакнутијих српских и бугарских средњовековних писаца, њихов утицај на културу руског народа и констатује да је само турска најезда спречила необичан и богат развој филозофске мисли, архитектуре, књижевности и културе балканских Словена. Па чак и код доцнијих српских писаца који су делали већ под Турцима и чија се делатност углавном састојала у преписивању већ постојећих књижевних текстова руски научник у саставу, редакторским допунама и коментарима проналази интересантне црте које откривају оригиналност и лични допринос тих људи тадашњој књижевности.

Говорећи о развоју далматинске књижевности, њеним општим типолошким цртама, понекад пренаглашеном а нетачном истицању њене зависности од италијанске и тадашње европске латинске књижевности, аутор додаје: „Улога латинске поезије и, доцније, италијанске љубавне лирике је велика. Међутим ни у ком случају не треба испуштати из вида значајан и све снажнији утицај српскохрватског народног елемента на културу Далмације. Песнику-грађанину довољно је било да изађе изван градских зидина да би чуо како народ пева. Не може се заборавити да су далматински градови са њиховом својеврсном градском културом били окружени творцима најбогатијег епа — српским и хрватским сељацима, а српски еп, као што је познато, спада у ризницу светске културе."

Посебну расправу проф. Голенишчев-Кутузов посвећује делу дубровачког трговца-грађанина Бенедикта Котруљевића *О трговини и савршеном трговцу (Della Mercatura e del Mercante Perfetto,* Venezia 1573) видећи у аутору „не само практичара-специјалисту него и хуманисту коме ништа није страно у култури раног Ренесанса". При томе нарочито истиче теоријски део његовог трактата „најживље по излагању, доследно у развијању теме и богато подробностима дело о економској теми његова времена" које се „битно разликује од свих савремених му руководстава за трговце".

Највише места у књизи (око једна трећина) посвећено је југословенској народној епици, или тачније епици стваралој на српскохрватском језичком подручју. Ова расправа је једним делом била објављена као поговор књизи *Эпос сербского народа* (Москва 1963) и под насловом *Косовская легенда* (у часопису *Известия Академии наук СССР.* Серия литературы и языка, Москва 1964. т. XXIII, вып. 3).

Голенишчев-Кутузов се још у време своје младости био упознао са истакнутим америчким истраживачем нашег народног епа Милманом Перијем кога је пратио на његовим путовањима ради изучавања наше народне поезије 1933—1935. године по Херцеговини, Босни и Далмацији. Од тога времена почиње његово научно интересовање за нашу народну епику. Расправа која у овој књизи носи наслов *Эпос народов Югославии* (с. 220—359) представља научни

рад у ком се разматра историја прикупљања и изучавања нашег народног епа, његово порекло и историјски извори, улога традиције у његовом настајању, начин живота народне епске песме, њеног трајања, тематика и стил. При томе је Голенишчев-Кутузов први руски научник који опширно говори и о епској поезији наших муслимана као самосталној грани наше епске традиције.

Говорећи о настанку наше епске поезије, аутор сматра да су се у српском народу између XV и XIX века формирале различите социјалне групе и да се у свакој од њих развијала особена епска поезија. Наравно током четири века те песме су доживљавале својеврсне измене.

Таквих „епских средина" аутор је издвојио седам:

1. Протурска српска средина XIV—XVI века у којој је лојалност према султану постојала упоредо са непријатељским ставом према локалним турским властима. Ослањајући се у својим тежњама на православну цркву која је водила политику помирења са Стамболом, та средина је постепено губила интересовање за стара времена. У њој су се рађале нове теме везане за догађаје после Маричке и Косовске битке. Омиљени јунак тих песама, како је већ раније био приметио Андре Вајан, био је Краљевић Марко.

2. Антитурска (проугарска) средина у Јужној Угарској друге половине XV—XVI века која је после пада Смедерева започела „велики плач" о пропасти српског царства. Јунаци те средине су били Змај Огњени Вук, браћа Јакшићи и угарске војсковође. По духу тим песмама су биле блиске проугарске полународне, полукњижевне песме настале у Приморју. Карактерише их непријатељство према последњем српском деспоту Ђурђу Бранковићу.

3. Средина хајдука и ускока која је испевала не само антитурске него и антифеудалне песме. Међу тим песмама има и чисто хајдучких.

4. Црногорско-херцеговачка патријархална средина полуномадских пастира. Из њихове сталне борбе са месним муслиманима и дружења са хајдуцима родиле су се нове песме које су говориле о локалним догађајима. Та средина је сачувала (или прихватила) песме о Краљевићу Марку као и многе архаичне древне сижее. Песме о Косовском бою у тој средини су очевидно биле заборављене већ у XVIII веку.

5. Крајње конзервативна, фанатички праверна средина Срба-муслимана са средиштем у северозападној Босни. То је средина турских феудалаца која је била у сталној борби са хајдуцима и ускоцима. За њу је карактеристична муслиманска епска песма која је проистекла из српске (хришћанске) народне поезије, али је створила нову, сложену архитектонику. У муслиманским песмама сусрећу се и „угарске" теме (из времена када се Угарска налазила под турском влашћу) и источњачки легендарни мотиви. Та епика је врло снажно утицала на песме херцеговачких и санџачких муслимана као и на многе албанске јуначке песме.

6. Средина угарских Срба после велике сеобе крајем XVII века чији је еп сачувао реликте косовских песама. Косовска предања су у тој средини, која је била под великим утицајем цркве, била прерађена, развијена и у знатној мери поново створена. Та средина је открила и извесне русофилске тенденције.

7. Православна средина у турској подунавској Србији која је с једне стране претрпела утицај Црне Горе и Херцеговине а са друге Војводине. У тој средини се у Карађорђево време појавило неколико даровитих гуслара који су спојили традиционалне композиционе поступке са новом тематиком.

Овај преглед средина у којој је по аутору настајала наша народна поезија завршава се констатацијом да епску поезију нису створили ни феудалци и црквени „књижници" а ни хајдуци или сељаци-пастири. Њу су створили народни песници чија су нам имена у највећем броју случајева остала непозната.

Анализирајући поједине циклусе и песме аутор посебно истиче барокни карактер неких описа у српском народном епу (одећа и гестови косовских јунака, њихове патриотске идеје, описи позлаћених кочија и свадбених поворки у ускочком циклусу итд.).

Муслиманска епика која је започела свој живот доцније, у XVI веку, садржи неке елементе који несумњиво откривају продирање источњачких мотива у њу (на пр. еротске сцене).

Што се тиче Косовског циклуса Голенишчев-Кутузов прихвата Матићеву тезу о његовом настанку у облику у ком нам је до данас сачуван и покушава да је подупре новим доказима и сведочанствима из извора које овај није употребио. Уосталом проблему косовске легенде аутор посвећује читаво једно поглавље (с. 274—301).

Следеће поглавље ове обимне расправе посвећено је истраживачима и сакупљачима наше народне поезије при чему је од посебног интереса оно што аутор говори о свом раду на терену са Милманом Перијем према чијој теорији се односи са извесном критичком уздржаношћу и скептицизмом.

Последњи део расправе говори о техници усмене поезије, њеној поетици, уметничким поступцима, изражајним средствима итд.

Иако у овој студији нема много нових чињеница, иако је њена вредност пре свега у складној конструкцији, прегледном излагању и приказивању најважнијих проблема наше народне епике, у јасној систематизацији многих проблема њеног проучавања, она несумњиво представља врло солидан научни рад који је руском читаоцу, а и руској науци, презентирао садашње стање у изучавању наше народне епике.

Чланак о српској народној приповеци је много скромнији по својим претензијама, као и онај о барокној књижевности у словенским земљама.

Последњи део књиге, посвећен нашој новијој књижевности, доноси неколико ауторових предговора и рецензија који у потпуности испуњавају задатке који су им постављени — да на приступачан начин обавесте руског читаоца о појединим писцима наше новије књижевности, да му пруже основне податке о њиховом стваралаштву и углавном понављају већ постојеће и устаљене судове о њима.

Завршавајући овај приказ морамо још једном истаћи да је у Иљи Голенишчеву-Кутузову наша старија и народна књижевност изгубила одличног знаоца и солидног популаризатора чија делатност у руској средини за последњих петнаестак година његова живота тек чека компетентну научну оцену. А да је та делатност била значајна и за нас корисна показује и овај његов посмртни зборник расправа и чланака у коме је највише простора дато нашој књижевности и културним појавама.

Стојан Суботин

САДРЖАЈ

Др Светозар Петровић, *Студије о Пачићевом канцонијеру* (I) — — — 209
Др Димитрије Богдановић, *Нека запажања о руској редакцији Теодосијевог житија светог Саве* — — — — — — — — — — — 249
Др Димитрије Богдановић, *Пролошко житије светог Саве у руском рукопису XVI века* — — — — — — — — — — — — — 256
Др Никша Стипчевић, *Љубишина писма Вацлаву Зеленију* — — — — 259
Др Иво Тартаља, *Љубомир Недић и Слободан Јовановић* — — — — 274
Др Радован Вучковић, *Експресионизам у српској поезији до првог светског рата* (II) — — — — — — — — — — — — — — 286
Др Војислав М. Јовановић, *Југословенске архиве у другом светском рату* (III) — — — — — — — — — — — — — — 308
Теодора Петровић, *Сећања* (II) — — — — — — — — — — — 335

Ситни прилози

Лазар Чурчић, *Још две књиге из библиотеке Захарија Орфелина* — — 379
Гвозден Ерор, *Два писма Антуна Барца Милошу Савковићу* — — — — 380
Гвозден Ерор, *О месту и датуму трагичне смрти Милоша Савковића* — — 382
Др Драгољуб Влатковић, *Једно писмо Иве Андрића из 1922. године* — — 383
Др Драгољуб Влатковић, *Из дипломатског службовања Иве Андрића* — 385

Оцене и прикази

Др Стојан Суботин, И. Голенищев-Кутузов, *Славянские литературы. Статьи и исследования*. Москва, 1973. — — — — — — — — — 391

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази годишње трипут, у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 2. св. XXIII књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик закључена је 30. августа 1975. године.

Издаје Матица српска

Секретар Уредништва *Др Божидар Ковачек.* Коректор *Мирјана Јовановић.*

На основу мишљења Покрајинског секретаријата за образовање, науку и културу САП Војводине, бр. 413-288 од 11. јула 1974. године, ова књига ослобођена је основног и посебног пореза на промет.

Штампа: „Будућност", Нови Сад, Шумадијска 12

САРАДНИЦИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Властоје М. Алексијевић
Др Магдалена Анђелић, Нови Сад
Др Борђе Бајић, Нови Сад
Др Фехим Бајрактаревић
Др Антун Барац
Томислав Бекић, Нови Сад
Весна Н. Берић, Нови Сад
Милана Бикицки, Нови Сад
Др Марија Бобровњицка, Краков
Др Димитрије Богдановић, Београд
Др Милица Богдановић
Злата Бојовић, Београд
Живојин Бошков, Нови Сад
Светозар Бркић, Београд
Др Рудо Бртањ, Братислава
Милица Бујас, Нови Сад
Иванка В. Веселинов, Нови Сад
Др Рајко Веселиновић, Београд
Др Драгољуб Влатковић, Београд
Васо Војводић, Нови Сад
Душко Вртунски, Нови Сад
Стојан Д. Вујичић, Будимпешта
Саво Вукмановић, Цетиње
Владимир М. Вукмировић
Др Јован Вуковић, Сарајево
Др Витомир Р. Вулетић, Нови Сад
Др Радован Вучковић, Сарајево
Др Славко Гавриловић, Нови Сад
Др Павао Галић, Задар
Др Крешимир Георгијевић, Београд
Др Ирена Грицкат, Београд
Др Јован Деретић, Београд
Др Радмило Димитријевић, Београд
П. А. Дмитриев, Љењинград
Лука Дотлић, Нови Сад
Др Љубомир Дурковић-Јакшић, Београд
Др Иван Баја
Војин Борђевић, Београд
Гвозден Ерор, Београд
Др Марија Жагар, Нови Сад
Др Борђе Живановић, Београд
Др Милорад Живанчевић, Нови Сад
Др Драгиша Живковић, Нови Сад
Др Вида Зелени, Праг
Др Момчило Златановић, Врање
Мирка Зоговић, Београд
Радован Зоговић, Београд
Др Миодраг Ибровац
Др Милка Ивић, Нови Сад
Стојан Јакшић
Др Иванка Јовановић-Јакшић, Нови Сад
Загорка Јанц, Београд
Др Јован Јерковић, Нови Сад
Др Војислав М. Јовановић
Сергије Јовановић
Др Душан Јовић, Београд
Иванка Јовичић, Београд
Др Стеван Јосифовић, Нови Сад
Андре Јутронић, Сплит
Др Реља Катић, Београд
Др Димитрије Кириловић
Др Мираш Кићовић
Др Снежана Кићовић-Пејаковић, Београд
Марија Клеут, Нови Сад
Др Јан Кмеђ, Нови Сад
Божидар Ковачевић, Београд
Србислава Ковачевић-Кузмановић, Београд
Др Божидар Ковачек, Нови Сад
Др Гаврило Ковијанић, Нови Београд
Ристо Ковијанић, Котор
Др Милан П. Костић
Др Мита Костић, Београд
Др Страхиња К. Костић, Нови Сад
Др Василије Крестић, Београд
Др Угљеша Крстић, Нови Сад
Средоје Лалић, Нови Сад
Младен Лесковац, Нови Сад
Др Зденко Лешић, Сарајево
Василије Лукић, Цетиње
Камила Луцерна
Др Марко Малетин
Др Боривоје Маринковић, Нови Сад
Светислав Марић
Др Ксенија Марицки-Гаћански, Нови Сад
Светозар Матић, Београд
Јасна Мелвингер, Нови Сад
Др Васо Милинчевић, Београд
Живан Милисавац, Нови Сад
Трива Милитар, Нови Сад
Живко Милићевић, Београд
Челица Миловановић, Београд
Др Лазар Мирковић
Др Велимир Михајловић, Нови Сад
Др Александар Младеновић, Нови Сад
Др Миљан Мојашевић, Београд
Бранко Момчиловић, Нови Сад
Др Милош С. Московљевић
Др Надежда Мосусова, Београд
Боривој Наћвински, Нови Сад
Момчило Настасијевић
Др Душан Недељковић, Београд
Др Владан Недић, Београд
Др Илија Николић, Земун
Милоје Р. Николић, Београд
Драгољуб Новаков, Зрењанин
Др Бошко Новаковић, Нови Сад
Др Жбислав Њебеља, Варшава
Др Тихомир Остојић
Владимир Отовић, Нови Сад
Др Драгољуб Павловић
Драгослав Павловић, Рача Крагујевачка
Др Миливој Павловић
Др Мирослав Пантић, Београд
Сава Паланчанин, Нови Сад
Др Александар Пејовић, Београд
Бошко Петровић, Нови Сад
Душан К. Петровић
Др Живојин Петровић, Београд
Коста Петровић
Теодора Петровић, Сремски Карловци
Др Светозар Петровић, Нови Сад
Др Хараламлије Поленаковић, Скопље
Гордана Поповић, Београд
Др Душан Ј. Поповић
Др Иван Поповић
Др Миодраг Поповић, Београд
Др Иштван Пот, Будимпешта
Др Иван Пудић, Београд
Милорад Ралевић, Београд
Др Андрија Раденић, Београд
Борђе Сп. Радојичић
Мирослав Радонић, Нови Сад
Др Никша Рачић, Загреб
Др Јелка Ређеп, Нови Сад
Др Жарко Ружић, Београд
Др Јован Савковић
Г. М. Сафронов, Љењинград
Иштван Сентђерђи, Суботица
Др Ненад Симић, Београд
Јержи Слизински, Варшава
Др Олга Срдановић-Бараћ, Београд
Милојка Станаревић-Мијаиловић
Борислав В. Станковић, Сремски Карловци
Др Павле Стевановић
Др Петар Стевановић, Београд
Др Никша Стипчевић, Београд
Др Миодраг В. Стојановић, Београд
Вера Стојић, Београд
Др Мила Стојнић, Београд
Др Стојан Суботин, Београд
Милован Сучевић
Радмила Сучевић, Вршац
Др Иво Тартаља, Београд
Милан Токин
Др Миховил Томандл
Др Јован Туцаков, Београд
Иванка Удовички, Нови Београд
Александар Форишковић, Нови Сад
Лука Хајдуковић, Београд
Др Едмунд Хлеба, Братислава
Др Владимир Ћоровић
Др Веселин Чајкановић
Лазар Чурчић, Нови Сад
Урош Џонић
Јелена Шаулић, Београд